МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ УШИНСЬКОГО

О. Б. ПЕТІНОВА

ФІЛОСОФІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

ОДЕСА, 2019 р.

УДК:
ББК:

Затверджено вченою радою Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
(Протокол № ___ від _____2019 р.)

Рецензенти:

Доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри
філософії та біоетики
Одеського державного медичного університету
В. Б. Ханжи

Доктор філософських наук, завідувач кафедри
філософії
Одеської національної академії зв'язку
М. В. Пальчинська

Петінова О. Б. Філософія: навчальний посібник / О. Б. Петінова. – Одеса, 2019. – 304 с.

Начальний посібник враховує сьогочасну практику викладання філософії у вищих закладах освіти. У ньому міститься ґрунтовний історико-філософський розділ і дається систематичний огляд основних блоків досить розгалуженого філософського знання. Опора на сучасну філософську думку та широке використання класичної спадщини робить посібник корисним не лише для студентів, магістрів чи аспірантів, а й для всіх, кого цікавить філософія.

ЗМІСТ

1.	**ВСТУП……..…**	4
2.	**МЕТА І ЗАВДАННЯ КУРСУ «ФІЛОСОФІЯ»……..…**	7
3.	**ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ«ФІЛОСОФІЯ»…… ……...**	9
4.	**СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ФІЛОСОФІЯ»……..**	19
5.	**ПЕРЕЛІК ТЕМ ЕССЕ ДЛЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ……**	21
6.	**ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ……..**	23
7.	**ТЕКСТИ ЛЕКЦІЙ……**	24
8.	**МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА……..**	297

1. ВСТУП

Світ, який ми переживаємо, наповнений, як ніколи, розмаїттям знань, гуманістичних цінностей, життєвих орієнтирів, ускладненим буттям самої людини, яка, всупереч сподіванням, опинилася перед низкою неочікуваних проблем. У цих умовах створити цілісний образ світу є заздалегідь непідвладним завданням для окремої особистості. Але вирішувати це завдання потрібно і необхідно, оскільки в протилежному разі людство змушене буде потонути в технократизмі, сцієнтизмі, моральній неповноцінності, зрештою, духовній неспроможності. Найбільш продуктивно це завдання може виконати філософія, яка завжди була надійним другом і порадником у вирішенні суперечностей між людиною і світом.

Філософія є активізацією творчих можливостей людини в її прагненні зрозуміти життя, вона завжди спрямовувалася проти краху, кризи, занепаду цивілізації, культури і духовності людини. Філософська рефлексія найбільшою мірою сприяла здобуттю людиною свободи. Людство, котре давно вже усвідомило роль і значення філософії, завжди звертатиметься до багатства її ідей. Завдяки їм тільки й можна виявити, осягнути і розвинути глибинні смисли свого власного буття, які виступають у різних символічних формах – мовних, культурних, технічних, інформаційних тощо.

Ставлення до філософії сьогодні далеко не однозначне. Наївні і культурно недостатньо освічені люди, особливо з числа орієнтованих на позитивістський світогляд, навіть вважають, що філософія своє віджила, що її неначебто слід замінити новим позитивним знанням. Такого роду сентенції можуть мати місце стосовно традиційно умоглядних форм філософії, які не завжди встигають за стрімким поступом сучасних наукових і технологічних новацій, її прогнози, як правило, запізнюються, а їх практичне значення залишає бажати кращого.

Теза про «віджилість» філософії далеко не нова, її вже давно заперечив хід історичного прогресу, проблемні аспекти і біди якого самою своєю наявністю вказують на необхідність розвитку філософії. Кризові явища відбуваються у всіх науках і всіх сферах духовної культури. І філософія в цьому відношенні не

може бути винятком. Однак криза у філософії – це не тільки результат творчої неспроможності професійних філософів, але й прямий прояв філософського (інтелектуального) рівня певного суспільства. Кожне суспільство має таку філософію, якої воно гідне. Потреба в новій духовній парадигмі, в її подальшому прогресі величезна. Не випадково в сучасній філософії спостерігається зрушення в бік духовної проблематики, з'являється багато робіт етичного, культурного, естетичного змісту. Ще одна тенденція сучасної філософії полягає в конкретизації філософського знання з ретельним використанням апарату науки. Неухильно зростає значущість аналітичних, раціоналістичних тенденцій у філософії. Подальший розвиток дістають некласичні тенденції (при збереженні спадкоємності з класичною філософією). Все більш продуктивним стає діалог різних філософських напрямів і шкіл. Включення в курс філософії її історії має неабияке значення. Невиправдане звуження філософського дискурсу неминуче супроводжується переходом на позиції філософського універсалізму. Представники універсалізму від філософії вважають, що вони неначебто здійснили грандіозний синтез і подали все розмаїття філософських досягнень в одній концепції. Але справжня філософія не однорідна, а плюралістична. Через це в навчальному курсі філософії неприпустимо ігнорувати його історико-проблемну частину, котра і є плюралістичною. Плюралізм — найважливіший принцип методики викладання філософії.

Вивчення філософії неможливе без включення в неї історії філософських ідей, яке дає можливість сходження на концептуальні вершини творчого бачення сутності речей. Філософське мислення як здобуток концептуальної прозорості не можна одержати інакше, як пройшовши складними шляхами історії філософії. В ній виявляються і показують себе всі основні проблеми, які завжди хвилювали і надалі хвилюватимуть людство. Філософські ідеї в історії пройшли перевірку часом, і без їх осягнення неможливо поглиблено розуміти сучасність. Тому справжня філософія, без якої неможливо вважати себе європейською людиною, - це історія філософських ідей.

Філософія має теоретичний характер, котрий обумовив велику кількість концепцій, напрямів, ідей. Проте множинність філософських теорій не означає їх рівнозначності. З огляду на це потрібно ранжувати філософські концепції і теорії і надавати їм різної дидактичної ваги. Щоб не відстати від поступу сучасної філософської думки, необхідно культивувати і розробляти кращі, найбільш популярні і змістовні теорії, котрі поставляє історія філософія.

Філософія - це насамперед проблематизація актуальних питань, вирішення яких вимагає інтелектуальної сміливості і вишуканості. Автори вважають, що кожний курс філософії, як правило, має індивідуальний характер. Тому підручники, які пишуться відповідно до запропонованої програми, не завжди відповідають розумінню проблем тим чи іншим викладачем філософії. Тим більше, коли мова йде про такі широкі теми, як «глобалізація», «цивілізація», «інформаційне суспільство», «наука», «пізнання», «паранаука» тощо. Викладач немовби опиняється в межах певної тематики. Це зручно для розуму догматичного, а не пошукового. Поряд з множинністю величних філософських ідей, сповнених пафосу гуманізму і віри в безсмертя людського духу, немає потреби обмежуватися деякими програмними темами, з яких дано певне пояснення. Пошуковий, творчий дух філософського мислення краще виявить себе тоді, коли на ґрунті філософських ідей минулого він може надати вирішення будь-якому актуальному питанню сьогодення. Щоб сміливо і чітко дати відповіді на питання, поставлені часом, потрібно їх проблематизувати. Для цього необхідно мати вибір тем, які можуть стати складовими будь-якого індивідуального або авторського курсу.

Демократизація процесу викладання філософії, виявлення її креативних можливостей, інтелектуальних потенцій для духовного самовдосконалення особистості вимагає не раз і назавжди встановленої програми, а курсу авторської філософії. Для подальшого розвитку філософії та існування її як навчальної дисципліни доцільно буде запропонувати перелік тем, які можна використати для створення індивідуального курсу. Основа - історико-філософське знання, воно виступає в ролі методологічного підґрунтя, завдяки якому можна

вибрати найбільш актуальні, проблемні теми. Чим більше у викладанні новацій, творчості, тим більше філософія є необхідною для людини. Особливо сьогодні, коли людське життя в цілому стає в екзистенційному відношенні все більш насиченим.

2. МЕТА І ЗАВДАННЯ КУРСУ «ФІЛОСОФІЯ»

Метою вивчення філософіїєприщеплення студентам основи світоглядної культури і навичок абстрактного мислення, які відповідають сучасним вимогам і є необхідним мінімумом для розвитку творчого мислення, спроможності до критичного аналізу ідей, позицій, думок самостійно мислячої особи, громадянина, вченого; формування принципів філософського осмислення світу за допомогою базових філософських категорій, формування філософсько обґрунтованого світогляду. Також важливе значення мають знайомство з історичними типами філософії, вивчення різноманітних філософських вчень, шкіл та систем та оволодіння методикою філософських досліджень з допомогою першоджерел класиків філософської думки. Все це сприятиме формуванню цілісного уявлення про розвиток філософської світової думки з акцентуванням на місці та ролі вітчизняного філософування.

Завдання курсу:

а) ознайомити студентів з головними філософськими проблемами, поняттями, концепціями і підходами, що лежать в основі розвитку предмету філософії;

б) проаналізувати основи та особливості філософського мислення у контексті гуманітарного знання;

в) розглянути історію та проблематику української філософської думки на всіх етапах її розвитку у контексті світової історіософії, науки та культури;

г) навчити студентів систематизувати та порівнювати традиції філософування у Західній та Східній цивілізаціях;

д) розкрити фундаментальні основи філософського ставлення до світу і людини в умовах сучасної світоглядної трансформації цивілізаційних парадигм;

На основі вивчення курсу “Філософія” студент повинен:

знати: сутність дисципліни, її структуру, основні етапи розвитку світової та вітчизняної філософії, сучасні тенденції розвитку філософської думки, найбільш відомих авторів філософських концепцій та їхні ключові праці; основні періоди розвитку історії філософії, час і передумови виникнення філософських парадигм, основних представників історії філософської думки, основні філософські школи і їх вчення.

вміти: розрізняти особливості вчень філософських шкіл і представників філософської думки; аналізувати вчення основних філософських концепцій та тексти європейської та української традицій, спираючись на історію філософських вчень; формувати власну філософську позицію зі світоглядних питань; якісно опрацювати вибрані уривки філософських першоджерел; порівнювати філософські теми з певними поглядами, трансформувати філософське знання на проблеми розбудови органів внутрішніх справ, аналізувати соціально-політичні проблеми буття, ставити проблемні питання філософського рівня і акумулювати їх у рефератах, виступах на семінарах та на практичних заняттях, відстоювати свою світоглядну позицію з тих чи інших питань.

3. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ФІЛОСОФІЯ»

<table>
<tr><td rowspan="2">Найменування показників</td><td rowspan="2">Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень</td><td colspan="2">Характеристика навчальної дисципліни</td></tr>
<tr><td>денна форма навчання</td><td>заочна форма навчання</td></tr>
<tr><td>Кількість кредитів –6</td><td>Галузь знань: 01 Освіта, Спеціальність: 014 Середня освіта (українська мова і література)</td><td colspan="2">Нормативна</td></tr>
<tr><td>Модулів – 1</td><td rowspan="5"></td><td colspan="2">Рік підготовки:</td></tr>
<tr><td>Змістових модулів – 2</td><td>2-й</td><td>2-й</td></tr>
<tr><td>Індивідуальне науково-дослідне завдання:
На вибір: стаття (ессе)</td><td colspan="2">Семестр</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Загальна кількість годин – 180</td><td>3,4-й</td><td>3,4-й</td></tr>
<tr><td colspan="2">Лекції</td></tr>
<tr><td rowspan="10">Тижневих годин для денної форми навчання:
аудиторних – 2
самостійної роботи студента –4</td><td rowspan="10">Ступінь вищої освіти: бакалавр</td><td>28 год.</td><td>2 год.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Практичні, семінарські</td></tr>
<tr><td>32 год.</td><td>2 год.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Лабораторні</td></tr>
<tr><td>год.</td><td>год.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Самостійна робота</td></tr>
<tr><td>70 год.</td><td>156 год.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Індивідуальні завдання:
20год.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Вид контролю: іспит</td></tr>
</table>

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної і індивідуальної роботи становить:
для денної форми навчання – 33,3% на 66,6%
для заочної форми навчання – 2,22% на 97,8

4. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ. ПЕРЕЛІК ЗМІСТОВИХ МОДУЛІВ ТА ТЕМ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І

Ґенеза філософської думки у контексті цивілізаційних процесів

Тема 1. Предметне поле й функціональне призначення філософії

Етимологія слова «філософія». Філософія і світогляд. Світогляд як духовно-практичний спосіб освоєння світу. Світогляд як форма самовизначення людини. Структура світогляду. Універсальні типи світоставлення. Історичні типи світогляду: міфологічний, релігійний, науковий і філософський. Філософія як теоретична основа світогляду. Предмет філософії. Метатеоретичний статус філософії. Коло філософських роздумів: людина і світ; мислення і буття, духовне і тілесне. Дисциплінарна структура філософського знання. Основні теми й типи філософування. Місце філософії в системі культури: синхронічний і діахронічний аспект. Взаємовідношення філософії, науки та релігії. Філософія і право. Основні функції філософії.

Тема 2. Філософія Стародавнього світу

Виникнення філософії: соціокультурні та духовні засновки. Основні джерела філософського знання. Зародки філософського мислення в Індії. Веди, брахмани і упанішади. Філософські ідеї шкіл чарвака, вайшешика, йога, міманса, н’яя. Характерні особливості давньоіндійського світогляду та побудова соціальної філософії.

Становлення філософської думки у Стародавньому Китаї. Філософські вчення Лао-цзи, Конфуція, Мо-цзи. Особливості поглядів на природу, суспільство та проблеми пізнання. Гуманістична спрямованість філософських ідей.

Парадигмальний рух «від міфу до логосу» як траєкторія виникнення

давньогрецької філософії. Опозиція «хаос – космос» як засаднича світоглядна настанова. Тематична класифікація античної філософії: фізика, етика, діалектика (Діоген Лаерцій). Космоцентризм античної філософії. Досократівська філософія (Мілетська школа, Геракліт, Піфагор). Проблема першоначала («архе»). Елейська школа: розрізнення онтології та феноменології. Апорії Зенона. Давньогрецький атомізм. Становлення античної діалектики. Антропологічний поворот у давньогрецькій філософії: софісти та Сократ. Класична антична філософія: Сократ, Платон, Аристотель. Синтетичний характер платонівської концепції. Теорія ейдосів і «міф про печеру». Соціальна філософія Платона («Держава», «Закони»). Криза класичної античної філософії. Філософія доби еллінізму (епікуреїзм, стоїцизм, скептицизм). Етичні, гносеологічні та онтологічні побудови філософів доби еллінізму. Римська антична філософія. Неоплатонізм.

Тема 3. Філософія Середньовіччя та Відродження

Виникнення середньовічної парадигми західноєвропейської філософії. Теоцентризм середньовічної філософії. Віра та розум як ключові категорії середньовічної гносеології.

Патристика як перша спроба філософського обґрунтування християнства. Філософські погляди Августина Блаженного. Схоластика Томи Аквінського. Докази буття Бога як наріжна проблема середньовічної філософії. Проблема універсалій: реалізм та номіналізм.

Західноєвропейський Ренесанс. Натурфілософія доби Відродження: Дж. Бруно, М. Коперник. Гуманістичний характер філософії доби Відродження. Реформація. Соціальна філософія доби Ренесансу: утопії (Т. Мор, Т. Кампанелла), політичний інструменталізм (Н. Макіавеллі).

Тема 4: Філософія Нового часу. Німецька класична філософія

Філософія Нового часу. Проблема методу наукового пізнання: емпіризм та раціоналізм. Ф. Бекон як засновник британського сенсуалізму (Т. Гоббс, Дж.

Локк, Дж. Берклі, Д. Юм). Р. Декарт і картезіанство. Субстанція як ключова категорія новочасної філософії: дуалізм Р. Декарта, монізм Б. Спінози, монадологія Г. Лейбниця.

Механістичний характер та атеїстична спрямованість філософії XVII ст. Соціальні погляди французьких просвітителів (Ж-Ж.Руссо, Вольтер, Д.Дідро, Ж.Ламетрі, П.Гольбах, К.Гельвецій).

Німецька класична філософія. Апріоризм І. Канта. Категоричний імператив. Діалектика Й. Г. Фіхте. Філософія тотожності Ф. В. Й. Шеллінга. Вчення Г.В.Ф. Гегеля як вершина німецької класичної філософії. Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха. К. Маркс і марксизм. Тріумф і трагедія марксистської філософії.

Тема 5: Основні напрямки некласичної філософії і сучасної західної філософії

Класичний, некласичний і постнекласичний типи філософування: критерії демаркації. Західноєвропейська некласична філософія XIX ст. Волюнтаризм А. Шопенгауер. Передекзистенціалізм С. К'єркегора. Філософія життя Ф. Ніцше. Позитивізм та його історичні форми.

Своєрідність передумов і проблематики філософії XX ст. Традиційний і новаторський характер філософії XX століття. Характерні риси сучасної світової філософії. Психоаналіз З. Фройда і неофройдизм. Екзистенціальна філософія та її різновиди. Еволюція релігійної філософії XX ст. Проблема раціонального і ірраціонального. Проблема людини, свободи і цінностей в філософії XX ст. Становлення філософської антропології (М. Шелер, А. Гелен). Персоналізм та аналітична філософія. Структуралізм (К. Леві-Стросс) і постструктуралізм (Р. Барт, М. Фуко). Постмодерністська філософія (Ж. Дерріда, Ж. Бодріяр, Ж, Делез, Ф. Гваттарі).

Тема 6: Філософська думка в Україні

Філософська думка в Україні. Джерела та особливості українського

філософування. Міфоепічний світогляд проукраїнського етносу (X-XI ст.). Становлення християнського світогляду на Русі. «Слово про Закон та Благодать» митрополита Іларіона. Філософія Києво-Руської держави в X-XII ст.

Філософські погляди діячів Києво-Могилянської академії (1701—1818р.). Г.С. Сковорода як родоначальник української класичної філософії. Українське Просвітництво. Філософська культура українського бароко. Академічна філософія в Україні XIX ст. Український романтизм (М. Гоголь, М. Костомаров, Т. Шевченко, М. Куліш, П. Юркевич). Філософські ідеї в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. (В. Антонович, М Драгоманов, О. Потебня, М. Грушевський, В. Винниченко, М. Міхновський, В. Липинський, Д. Донцов). Філософія української діаспори (Д. Чижевський, І. Лисяк-Рудницький та ін.). Культурне відродження 20-х років XX століття. Розвиток філософської думки в Україні за часів радянської доби. Сучасна українська філософія: ключова проблематика та стрижневі тенденції.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ II

Основні розділи філософського знання: класичні та посткласичні розвідки

Тема 7: Філософський аналіз проблем буття

Філософський сенс категорії буття. Буття людське та позалюдське. Буття і небуття. Буття і суще. Буття і субстанція. Буття і реальність. Матерія як філософська категорія. Історичний розвиток філософських тлумачень матерії. Єдність матерії і руху. Філософський сенс категорії «світ». Світ як сукупна реальність та універсум людської життєдіяльності. Історичні соціальні та духовні виміри світу людини. Проблема єдності та багатоманітності світу. Простір і час як форми існування світу. Онтологія і діалектика. Діалектика як теорія систем, що розвиваються, як вчення про універсальні зв’язки, зміни, розвиток. Основні історичні форми діалектики: наївно-стихійна, ідеалістична, матеріалістична та “негативна”. Альтернативи діалектики. Діалектика і метафізика. Основні принципи діалектики і їх застосування в діяльності

юристів (психологів).

Свідомість як філософська категорія. Проблема свідомості в історії філософії. Історичні погляди на ідеальні, духовні явища. Виникнення і природа свідомості. Ґенеза свідомості. Історія становлення психічного відображення. Визначна роль соціальності у виникненні свідомості. Основні рівні свідомості. Функції свідомості. Роль свідомості в практичній діяльності юристів (психологів).

Методологічні значення основних законів діалектики для діяльності юристів (психологів). Закон взаємного переходу кількісних змін у якісні і його проявлення в діяльності юристів (психологів). Закон єдності та боротьби протилежностей і його роль в аналізі проблем, виникаючих в процесі службової діяльності. Суперечності будівництва і реформування юридичних структур. Діалектичне заперечення і його прояв в юридично-процесуальній практиці. Зв’язок нового і старого в діяльності юристів (психологів). Заперечення як вираження поступу в розвитку процесів і явищ.

Тема 8: Пізнання як предмет філософського аналізу

Пізнання як вимір людського буття та спосіб самоствердження людини. Місце теорії пізнання (гносеології) в системі філософського знання. Основні принципи теорії пізнання. Філософські концепції пізнання: історико-філософська ретроспекція. Знання як пригадування (Сократ, Р. Декарт). Знання, думка та віра як гносеологічні категорії. Межі пізнання: агностицизм та гносеологічний оптимізм. Сцієнтизм як наріжна ознака європейського менталітету.

Суб'єкт та об'єкт пізнання, їх взаємозв'язок. Чуттєве і раціональне, емпіричне і теоретичне, абстрактне і конкретне в пізнанні. Форми чуттєвого пізнання: відчуття, сприйняття та уявлення. Форми раціонального пізнання: поняття, судження, умовивід. Пізнання і творчість. Пізнання і знання. Мова як медіатор пізнавальної діяльності.

Епістемологія як філософське вчення про наукове пізнання. Специфіка

наукового пізнання. Історико-філософські системи наукового пізнання: позитивізм, аналітична філософія, постпозитивізм. Специфіка і рівні наукового пізнання. Форми наукового пізнання. Основні методи наукового пізнання та їх використання в практичній діяльності юристів (психологів).

Ґенеза науки. Закономірності розвитку науки. Наука як соціальна система. Структура науки. Наука як феномен культури. Соціальні функції науки. Роль наукового знання в практичній діяльності юристів (психологів)

Проблема істини. Основні концепції істини: класична (кореспондентська), авторитарна, конвенціональна, прагматична, когерентна. Основні властивості істини. Істина як процес (істина об'єктивна і суб'єктивна, абсолютна і відносна). Істина і хиба. Істина і вірогідність та ймовірність. Критерії істини. Знання і мудрість.

Тема 9: Антропологічна парадигма: ціннісний вимір людського буття

Унікальність та універсальність феномену людини в світі. Антроповимірність філософського знання. Становлення антропологічного дискурсу в філософії та гуманітарних науках. Проблема людського начала. Фактори та рушійні сили антропосоціогенези. Проблема сутності та існування людини. Людина як предмет розгляду в гуманітарних науках та природознавстві. Філософська антропологія як філософська течія початку XX ст. (М. Шелер, А. Плеснер, А. Гелен).

Категоріальний апарат філософської антропології: індивід, індивідуальність, особистість. Особистість як соціокультурна форма індивідуального буття. Історичні типи особистості. Конечність індивідуального існування людини. Життя і смерть в духовному досвіді людства. Дискусійність проблеми "права на смерть", та проблеми "смертної кари". Буття людини в сучасному світі. Проблема людської "самотності". "Я" та "інші". Проблема гуманізму, його історичні типи: античний, ренесансний, сучасний. Сенс життя як ключова філософсько-антропологічна проблема.

Цінності в системі культури. Цінності як визначальна характеристика

людського буття. Людина в системі цінностей. Структура цінностей. Цінності як ядро духовного світу людини. Проблема суб'єктивного вибору. Компоненти ціннісного вибору: переживання, потреби, емоції, віра, воля, потреби, ідеали. Взаємопов’язаність і взаємообумовленість антропологічного та аксіологічного дискурсів.

Тема 10: Філософський аналіз культури. Культура і цивілізація.

Парадигма полісуб’єкта як стрижень постклассичних філософських роздумів: проблематика Я – Інший. Культурний Інший як ключовий чинник інституціоналізації культурологічного знання.

Культура як об'єкт філософського аналізу. Культура як спосіб людського буття. Багатомірність культур і цивілізацій. Система культури: принципи, елементи, структура. Людиномірна сутність культури. Політична, правова, етична, естетична, релігійна, філософська, економічна, екологічна та інші культури. Культура виробництва, управління, національних і суспільних відносин. Функції культури в розвитку суспільства. Гуманістична спрямованість культури.

Основні культурфілософські парадигми: антропологічна, знаково-символічна (семіотична), аксіологічна. Органіцистські тлумачення культури. Історія культури: множинність інтерпретацій. Лінійні та циклічні концепції історії культури. Типологія культур: плюральність критеріїв (Ф. Ніцше, П. Сорокін, Л. Фробеніус та ін.). Культура та цивілізація. Культурфілософські тематизації кризи європейської культури (Ф. Ніцше, О. Шпенглер, Р. Гвардіні). Масова культура як наріжний феномен другої половини XX століття (Г. Ортеґа-і-Ґассет).

Буття особистості в культурі: проблеми інкультурації/аккультурації. Діалектика традиції та новації в культурі. Культура як інструмент примусу (З.Фрейд, М. Фуко, Ж. Делез).

Тема 11: Основні проблеми соціальної філософії

Соціальна філософія в системі філософського знання. Природа соціально-філософського знання та етапи його історичного розвитку. Специфіка соціального пізнання. Наукове і позанаукове соціальне пізнання. Знання і переконання в соціальній науці.

Основні підходи до розуміння суспільства. Суспільство як система соціальних відносин. Суспільство як система, що саморозвивається.

Поняття класів. Походження класів. Соціально-класова структура суспільства. Теорії "соціальної стратифікації" та "соціальної мобільності" (Сорокін, Парсонс). Елітарні верстви і народні маси (Мілс, Еліот). Соціальні і класові конфлікти у сучасному суспільстві. Особливості прояву соціальних і класових відносин в повсякденному житті ОВС.

Соціальні тенденції сучасності: індивідуалізація (З. Бауман), фрагментаризація, пермісивне суспільство, консумеризм (С.С. Аверинцев).

Глобалізація як визначальний феномен сучасності. Антиглобалізм, «глокалізація», вестернізація, істернізація: демаркація понять. Глобалізаційний розрив і «зрадництво еліт»: концепція С. Гантінґтона. Ґендерна проблематика: нові тематизації в сучасному соціально-філософському дискурсі. Ґендерний Інший та його концептуалізація: суфражизм, ліберальний фемінізм, ЛГБ-концепції, квір-теорії.

Тема 12: Філософія науки та техніки

Філософія техніки: історія становлення та предмет вивчення. Техніка як філософське поняття. Техніка як соціальний феномен. Сутність, головні ознаки і напрямки розвитку сучасної НТР та її вплив на юристів (психологів).

Майбутнє сучасного людства. Соціально-історична обумовленість передбачення майбутнього. Донаукові форми осягнення дійсності і майбутнього. Соціальна прогностика як теорія прогнозування. Побудови наукових сценаріїв майбутнього. Класифікація методів прогнозування. Прогностика і футурологія. Футурологічні концепції про стратегію цивілізаційного поступу людства. Екологічна криза як епіфеномен НТР:

становлення техноалармізму. Римський клуб.

Інформаційна революція та сучасне виробництво. Інформаційне суспільство: ключові ознаки та концепції (Д. Белл, З. Бжезинський, Г.М. Маклюен, Й. Масуда, Е. Тоффлер, А. Турен та ін.). Перетин антропосфери та техносфери: прогнози трансгуманістів. Трансг'юмани як новий антропологічний тип. Вплив НТР на соціальну реальність: біо-, нано- та інформаційні технології (Ф. Фукуяма).

5. СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						Заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	с.р.		л	п	лаб	інд	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Модуль 1. Генеза філософської думки у контексті цивілізаційних процесів												
Змістовий модуль 1. **Ґенеза філософської думки у контексті цивілізаційних процесів**												
Тема 1. Предметне поле й функціональне призначення філософії	6	2	2			6	6	2				4
Тема 2. Філософія Стародавнього світу	8	4	4			6	6	2	2			4
Тема 3. Філософія Середньовіччя та Відродження	8	4	4			6	6	2				4
Тема 4. Філософія Нового часу. Німецька класична філософія	8	4	4			6	6					4
Тема 5. Основні напрямки некласичної філософії і сучасної західної філософії	6	2	2			6	6					6
Тема 6. Філософська думка в Україні	6	2	2			6	6		2			4
Разом за змістовим модулем 1	72	18	18			36	36	6	4			26
Змістовий модуль 2. Основні розділи філософського знання: класичні та посткласичні розвідки												
Тема 7. Філософський аналіз проблем буття	5	2	2			6	8	2				4
Тема 8. Пізнання як предмет філософського аналізу	5	2	2			6	6					6
Тема 9. Антропологічна парадигма:	6	2	4			6	8					6

ціннісний вимір людського буття												
Тема 10. Філософський аналіз культури. Культура та цивілізація.	4	2	2			6	6					6
Тема 11. Основні проблеми соціальної філософії	4	2	2			6	10	2				6
Тема 12. Філософія науки та техніки	4		2			4	6					6
Разом за змістовим модулем 2	28	28	32			34	54					
Усього годин	**180**	**10**	**14**			**70**	**78**	**4**				**34**
ІНДЗ (стаття, ессе, доповідь на студентській конференції)					20						20	
Усього годин	180	28	32		20	34	90	6	4		20	60

6. ПЕРЕЛІК ТЕМ ЕССЕ ДЛЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ

1. Піфагорійська модель світу
2. Космологічна суперечка Геракліта і Зенона про (не)змінність буття
3. Етична філософія Сократа (на прикладі «Апології Сократа»)
4. Світогляд стоїка (на прикладі «Листів до Луцілія» Сенеки)
5. Місце та призначення філософа (на основі «Держави» Платона)
6. Концепція платонівського кохання (на основі «Бенкету» Платона)
7. Співвідношення душі і тіла у Платона (на основі «Федона»)
8. Пізнання як пригадування (на основі «Менона» Платона)
9. Суть і значення принципу «золотої середини» (на прикладі «Нікомахової етики» Арістотеля)
10. Цноти у розумінні Аристотеля (на основі уривків з «Нікомахової етики»)
11. Філософські ідеали Цицерона (на основі його трактатів)
12. Зло як брак добра (на прикладі фрагментів з твору «Сповідь» Аврелія Августина)
13. Людина як єдність душі і тіла (на основі фрагментів з «Суми теології» Томи Аквінського)
14. Мудрість та її «вороги» (на прикладі фрагментів з «Похвали Глупості» Е.Роттердамського)
15. Роздуми Р.Декарта про специфіку пізнання (на прикладі фрагментів з «Роздуми про метод»)
16. Про велич і жалюгідне становище людини (на прикладі вибраних статей з «Думок про людину» Б.Паскаля).
17. Афоризми К.Гельвеція як філософські істини: аналіз та інтерпретація
18. Про доказовість, сумніви та істину (на прикладі трактату Д. Г’юма)
19. Нігілізм у європейському світогляді: причини та суть (на прикладі концепції Ф. Ніцше)
20. Вільна людина у розумінні Г. Сковороди

21. Про свободу і приреченість у розумінні Ж.-П. Сартра (на прикладі одного з трактатів, нпр. «Нудоти»).
22. Суть та значення абсурду (на прикладі одного з творів А.Камю: «Чума», «Міф про Сізіфа»).
23. Психоаналіз як науковий підхід: за і проти (на прикладі «Вступу до психоаналізу» З. Фройда)
24. Потенціали та обмеження людської пам'яті (на прикладі «Тлумачення снобачень» К.-Г. Юнга)
25. Архетипи колективного несвідомого К.-Г. Юнга (аналіз вибраного уривку).
26. «Вічний» К.Маркс? (аналіз головних тез)
27. Що таке поступ? Соціально-філософська тематика в Івана Франка (на прикладі вибраних творів)
28. Чи можлива абсолютна істина? (на прикладі вибраних уривків з «Tractatus Logicus-Philosophicus" Л. фон Вітгенштайна та "Структури наукових революцій» Т. Куна)
29. Чи повинне наукове відкриття бути моральним? (на прикладі вибраної літератури з історії науки XX ст.)
30. Сила і свавілля масової свідомості (на прикладі есе Ортеги-і-Гасета «Бунт мас»).
31. Філософія і національність (на прикладі фрагментів праць М. Максимовича, В. Липинського, М. Хвильового, Д. Чижевського, М. Шлемкевича).

7. ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ

Розподіл балів, які отримують студенти

Поточне тестування та самостійна робота												ІДЗ	Підсумковий тест (екзамен)	Сума
Змістовий модуль 1						Змістовий модуль 2								
Т1	Т2	Т3	Т4	Т5	Т6	Т7	Т8	Т9	Т10	Т11	Т12	0-20	30	100
5	5	5	5	5	5	5	5	5	5					

Т1, Т2 ... Т6 – теми змістових модулів.

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	ОцінкаECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку
90 – 100	**A**	відмінно	зараховано
82-89	**B**	добре	
74-81	**C**		
64-73	**D**	задовільно	
60-63	**E**		
35-59	**FX**	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0-34	**F**	незадовільно з обов’язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов’язковим повторним вивченням дисципліни

7. ТЕКСТИ ЛЕКЦІЙ

Тема 1. ПРЕДМЕНТНЕ ПОЛЕ Й ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ФІЛОСОФІЇ

План

1. Світогляд як духовно-практичний феномен.
2. Історичні типи світогляду.
3. Філософія. Її предмет і функції.

Література

1. Козин И.Г. Философия, круг ее проблем и роль в обществе: Учеб. пособие. – Саратов, 1991.– 48 с.
2. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – 524 с.
3. Предмет і проблематика філософії : Навч. посібник / За заг. ред. М.А. Скринника і З.Е.Скринник. – ЦГО НАНУ. – Львів: ЛБІ НБУ, 2001. – 488 с.

Основні поняття:

Світогляд — система поглядів на світ мир і на місце людини в ньому, на відношення людини до світу і до самої себе.

Міфологія — сказання про життя в слові, саме життя в її соціальному становленні.

Релігія — певний історичний тип світогляду й відповідне поводження, обумовлене вірою в існування й творчість Бога.

Філософія (дослівно) — любов до мудрості; навчання про граничні підстави буття світу; форма суспільної й індивідуальної свідомості, орієнтована на осягнення світу й самоосягнення людини.

Матеріалізм — один із двох головних філософських напрямків, що вирішує основне питання філософії на користь первинності матерії, природи, буття, фізичного, об'єктивного й розглядає свідомість, мислення як властивість матерії на противагу ідеалізму, що приймає за вихідне дух, ідею, свідомість, мислення, психічне, суб'єктивне.

Ідеалізм — загальне позначення філософських вчень, які стверджують, що свідомість, мислення, психічне, духовне — первинні, а матерія, природа,

фізичне — вторинні, похідні, залежні, обумовлені. Ідеалізм, таким чином, протистоїть матеріалізму у вирішенні основного питання філософії — про співвідношення буття й мислення, духовного й матеріального як у сфері існування, так й у сфері пізнання.

Рефлексія — форма теоретичної діяльності людини, спрямована на осмислення своїх власних дій та їхніх законів; діяльність самопізнання, що розкриває специфіку духовного світу людини.

Агностицизм — напрямок у філософії, що вважає неможливим об'єктивне пізнання навколишньої дійсності за допомогою власного досвіду.

Догматизм— спосіб мислення, що оперує догмами (які вважаються незмінними вічними положеннями, не піддаються критиці, такими як аксіоми в математиці й постулати у фізиці) і спирається на них.

Релятивізм — методологічний принцип, який складається з метафізичної абсолютизації відносності й умовності змісту пізнання.

Скептицизм — філософський напрямок, що висуває сумнів як принцип мислення, особливо сумнів у надійності істини.

1.Світогляд як духовно-практичний феномен.

Світогляд – інтегральне духовне утворення, яке спонукає до практичної дії, до певного способу життя та думок. У структурному плані прийнято виділяти в ньому такі підсистеми або рівні, як *світовідчуття*, *світосприйняття* та *світорозуміння*. За способом свого існування світогляд поділяється на *груповий* та *індивідуальний*, хоча поза особистістю та без особистості не може існувати жодна світоглядна система. За ступенем та чіткістю самосвідомості світогляд поділяється на *життєво-практичний*, тобто здоровий глузд, та *теоретичний*, різновидом якого і є філософія. Здоровий глузд закарбовується в афоризмах життєвої мудрості та у максимах духовного життя народу, а теоретичний світогляд – у логічно впорядкованих системах, в основі яких лежить певний категоріальний апарат і логічні процедури доведень та обґрунтувань.

Проте будь-який світогляд, незалежно від того, як він структурується чи класифікується, об'єднує наявність переконання. *Переконання* – це ядро та смисл світогляду як такого, оскільки саме переконання і поєднують думку з дією, втілюють ідею у практичну діяльність.

Переконання, уявлення, ідеї, почуття, опосередковані досвідом особистості, беруть участь у формуванні *життєвої позиції*. Не може бути світогляду без ідеалу; *ідеал* потребує віри в своє втілення; віра ж невіддільна від любові, людина вірить і сподівається на те, що вона вважає святим і дорогим. Саме тому світогляд – не лише знання й усвідомлення, це ще й життєвий процес, а саме: духовно-практичне освоєння світу, в якому світові дійсному, світові наявного буття протиставляється світ належного, світ ідеалів, цілей і сподівань, трансцендентний світ жаданого буття.

Світогляд – не просто узагальнене уявлення про світ, а форма суспільної самосвідомості людини, вузловими категоріями якої виступають поняття "світ" і "людина". Через ці поняття суб'єкт світогляду усвідомлює своє призначення у світі і формує життєві установки. Світогляд за самою своєю суттю є універсальним, оскільки інтегрує знання і почуття у переконання, а також практичним, оскільки орієнтує на вирішення найважливіших проблем людського існування, виражає імперативи поведінки людини та сенс її життя. В цьому і полягає функціональне призначення світогляду.

Історичні типи світогляду. Історичними типами світогляду є міф, релігія та філософія. *Міф* є історично першою формою самосвідомості, котра відокремилася від практики. Тут криються витоки його *антропоморфізму*. Для міфологічного світогляду характерним є, по-перше, усвідомлення роду як колективної особи, переконаної у наявності спільного предка — *тотема*. За умов тогочасного суспільства тотемні вірування виявились надзвичайно практичними, через те, що цементували індивідів у родову цілісність, а отже, були життєвою силою. Власне в цьому і полягає головне призначення світогляду взагалі. По-друге, міфологічний світогляд значною мірою обернений у минуле, адже тотемний предок був, до того ж був як ідеал діяльності. У цьому

секрет міфологічного розуміння історичного часу. Формально майбутнє начебто обернене у минуле, але насправді ретроспективний ідеал є те належне та жадане, до чого прагне родова община. Але все ж таки людське життя поки що не поділене чітко на теперішнє і майбутнє. І ця обставина допомагає зрозуміти силу традиції, а як наслідок — панування циклічної моделі історичного часу. По-третє, оскільки міфологічний світогляд антропоморфний (відбувалося ототожнення природних сил з людськими, одухотворення їх), то неминуче формування анімістичної картини буття, тобто одухотворення усього сущого. Це олюднення природи є наслідком нерозчленованості буття на суб'єкт та об'єкт, а нероздільність людини і космосу, людини і природи означає, що у світогляді домінує світовідчуття.

Релігія є більш пізньою та зрілою формою світогляду людства. В ній буття осягається іншими, ніж у міфі засобами. В релігійній свідомості вже чітко розділяються суб'єкт і об'єкт, а отже, долається характерна для міфу неподільність людини й природи і закладаються основи проблематики, яка стане специфічною для філософії. В релігії ідея відділяється від матерії і навіть протиставляється їй. Світ роздвоюється на духовний та тілесний, земний і небесний, природний і надприродний, до того ж земний світ починає розглядатися як наслідок надприродного.

У релігії виникає зовсім інший, ноуменальний світ, недоступний органам чуттів і розуму, а тому в об'єкти надприродного світу треба вірити. *Віра* і виступає головним способом осягнення буття. Релігія постулює світ ідеальних сутностей, що у практичному плані веде до обґрунтування пріоритету духу над тілом, необхідності турботи про душу з усіма наслідками для способу життя віруючих, які звідси випливають. Зв'язок із богом через *культ*та релігійну організацію (церкву) є критерієм наявності релігійного світогляду і належності до певної конфесії.

2. Філософія. Її предмет і функції. Історично третім типом світогляду є філософія (досл. «любов до мудрості»). Філософія як теоретичний світогляд поряд із наукою, мистецтвом, мораллю, правом як формами суспільної

свідомості — одне з найважливіших надбань людської культури. Історично гак склалось, що саме філософія була тією колискою, з якої виросли і наука, і мистецтво, і мораль, і право і набули статусу особливих проявів людського духу та практики життєдіяльності людини і суспільства.

З’ясувати сутність філософії можливо через аналіз її головних функцій, до яких відносяться: світоглядна, гносеологічна, методологічна, інтегративна, аксіологічна, критична. *Світоглядна функція* полягає в тому, що філософія – вчення про загальне в системі «людина – світ» – служить теоретичним підґрунтям світогляду, систематизує, розширює знання людей про світ, людство, суспільство, допомагає зрозуміти світ як єдине ціле і визначити у навколишньому світі місце людини. *Гносеологічна функція* філософії виявляється у розробці і виборі засобів і методів вивчення та зміни предметного світу або суспільства з урахуванням діючих законів та особливостей об'єкту. *Методологічна функція* дозволяє визначити напрямок наукових досліджень, орієнтуватися у різноманітності процесів і явищ, аналізуючи їх з певних теоретичних позицій. Філософські знання допомагають формувати методологічну культуру мислення вченого. *Інтегративна функція* полягає в об'єднанні практичного, пізнавального і ціннісно-орієнтованого досвіду життя людей. Це важлива умова збалансованого розвитку суспільного життя. У процесі суспільного розвитку або при реалізації складних наукових проблем люди відмовляються від застарілих поглядів та уявлень, стереотипів, цінностей, хибних світоглядних настанов. Філософія допомагає усувати помилки, звільнитися від застою, віджитих догм. Так реалізується*критична функція*філософії у системі культури. *Аксіологічний характер філософських знань* иявляється у допомозі людині визначити цінності і самоцінності життя, моральні принципи, гуманістичні ідеали. Це особливо важливо в умовах загострення глобальних проблем сучасності, коли актуальними стають світоглядні аспекти різних видів діяльності.

Необхідно звернутися до *основного питання філософії.* В історії філософії склалися і у певних модифікаціях перманентно повторюються так

звані вічні проблеми. Що таке людина? Що таке природа, або ширше — Всесвіт? Який між ними зв'язок, залежність? Чи може людина пізнати себе, природу, суспільство? Які форми, методи, засоби пізнання? В чому відмінність явищ і сутності матеріального і духовного, ідеального світу? Який з цих двох світів є основою для виникнення й існування іншого світу? Чи вони незалежні один від одного? Що таке свобода? Чи є підстави для того, щоб людина і суспільство могли сподіватися на здобуття свободи? Що таке людські цінності — Істина, Добро, Мудрість, Гармонія? Що таке життя та смерть, яке їхнє ціннісне значення для окремої людини і суспільства?

Це далеко не повний перелік "вічних" філософських проблем. Розвиток суспільства, пізнання висуває нові й нові філософські проблеми. Під впливом нових знань і нових духовно-культурних та соціальних умов "вічні" філософські проблеми також вирішуються по-новому.

Щоб правильно зрозуміти специфіку предмета філософії, розглянемо таку сторону філософського осмислення дійсності. Будь-яка наука завжди досліджує ті чи інші явища дійсності (природи, суспільства, мислення) як об'єкти, тобто незалежно від пізнаючої людини (суб'єкта). Філософія ж вивчає світ і людину разом, всі здобуті знання вона обов'язково співвідносить із людиною. Філософія вивчає суб'єктно-об'єктні відносини. Тобто філософія намагається відповісти на такі питання: Що таке людина? Яке її місце у світі? Як складаються її взаємовідносини з іншими людьми, з природою тощо? Спираючись на які принципи можна досягти максимального успіху в організації суспільного життя? У чому полягають критерії суспільного прогресу? На ці та багато інших важливих запитань може дати відповідь тільки філософія.

Контрольні питання

1. Визначте сутність міфу та специфіку міфологічного світогляду.
2. Особливості релігії як світогляду.
3. Походження, проблематика та особливості філософії як світогляду.
4. Філософія і мораль.
5. Філософія і наука.

6. Роль та місце філософії в житті сучасного суспільства.
7. Філософія та її місце в сучасній культурі
8. Соціально-культурне призначення філософії.

Тема 2. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

План

1.Філософія Стародавньої Індії.

2. Філософія Стародавнього Китаю.

3. Філософія Античності.

Література

1.Степанянц М.Т. Восточная философия: Вводный курс: Избранные тексты. – М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. – 503 с.

2. Чанышев А.Н. Начало философии. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 184 с.

3. Чанышев А.Н. Философия Древнего Мира: Учебник для вузов. – М.: Высш. школа, 1999. – 703 с.

Основні поняття:

Араньяки — тексти основних ідей філософії брахманізму.

Атман — духовна сутність індивіда, субстанція людини.

Ахімса — відмова від нанесення шкоди всьому живому; етичний принцип давньоіндійської філософії.

Брахман — священна сила, втілене буття світу.

Буддизм — вчення про те, що все у світі «минуще, не має самості (субстанції), а тому повне скорботи й страждань».

Веди — збірники священних текстів, що містять елементи філософії.

Дао — закон. Зберігаючи свою таємницю, дао визначає закони неба, а закони неба визначають закони землі, закони землі — закони життя людини.

Дхарма — одне із центральних понять філософії буддизму, що означає вічний моральний закон, якому повинні слідувати люди.

Інь і ян — поняття давньокитайської філософії, що виражають ідею дуалізму світу. Чоловічий початок «ян» символізує активну, світлу сторону життя, а жіночий початок «інь» — пасивну, темну частину життя.

Карма — етичний принцип давньоіндійської філософії, суть якого полягає в тому, що набрана в процесі життя людини сума гарних або поганих учинків визначає форму її наступного народження.

Космологія — вчення про світ і його виникнення.

Конфуціанство — етичне вчення про регламент життя, золоту середину й людинолюбство.

Логос — розумне слово, думка, світовий Розум, Бог.

Мокша — поняття давньоіндійської філософії, що означає звільнення душі від пут тілесності.

Нірвана — поняття філософії буддизму, що означає стан крайнього блаженства в результаті відмови від усього земного.

Протофілософія — філософія в становленні.

Пуруша — поняття давньоіндійської філософії, що означає вищий духовний початок.

Сансара — поняття давньоіндійської філософії, що характеризує «коло» перероджения.

Упанішади — збірники текстів з елементами філософії, складені відлюдниками-аскетами.

1. Філософія Стародавньої Індії.

Зародки філософського мислення Стародавньої Індії сягають глибокої давнини (2500-2000 рр. до н.е.). Зміст цього мисленння відображають Веди, Брахмани і Упанішади. *Веди*– стародавні пам'ятники індійської літератури, написані віршами і прозою. До складу Вед входять "самхіти" – чотири збірники віршованих гімнів, молитов і заклинань, що частково перемежаються прозою. *Брахмани*– це своєрідні коментарі до текстів Вед, у яких особлива увага звертається на тлумачення одвічного смислу ритуалів. *Упанішади* –

завершальний етап у розвитку Вед. Це загальна назва різних за своїм характером і обсягом трактатів релігійно-філософського плану.

Принципи, закладені у Ведах, Брахманах і Упанішадах, стали основою таких світоглядних систем: 1) *брахманізм*; 2) *бхагаватизм*; 3) *буддизм*; 4)*джайнізм*. При цьому слід зауважити, що буддизм і джайнізм офіційно не визнавали вищого авторитету Вед, але, все-таки, як свідчить історія, вони на них спирались, логічно випливали з них.

Засновники світоглядних систем Стародавньої Індії, залишили після себе *Сутри*(священне коротке керівництво до звичаєвого права, законодавства, ритуалу пожертвування, домашнього життя і громадських обов'язків), у яких висталено суть їхніх вчень. І донині Сутри є предметом коментарів, доповнень і оновлення відповідно до потреб історичних умов.

Характерною особливістю стародавньоіндійського світогляду є те, що в ньому простежується органічний процес переходу від міфологічно-релігійного світогляду до філософії. Аналіз перших, власне вже філософських, систем *даршан* (даршан – найбільш поширений термін староіндійської філософії, адекватний старогрецькому терміну "філософія"), можна, наприклад, подати через такі школи, як йога, санкх'я, міманса, веданта, вайшешика, н'яя, чарвака-локаята. При цьому слід зауважити, що ці школи характеризуються неоднорідністю, а їх основою є ставлення до Вед. Ті даршани, які визнають авторитет Вед (санкх'я, н'яя, вайшешика, йога, міманса, веданта), називаються астіка. А ті, які не приймають авторитету Вед, називаються настіка (наприклад, чарвака-локаята).

Філософські ідеї *школи йога*виходять із своєрідного з'ясування питання про сутність відношення душі і тіла, духовного і тілесного. Сутність цього відношення (за йогою) у безперервному самовдосконаленні душі і тіла шляхом самозаглиблення людини у свій внутрішній світ, що реалізується через безпосереднє бачення і переживання.

Світогляд у *санкх'ї* базується на уяві, що в світі існують два самостійних начала: пракріті (субстрактна першопричина) і пуруша ("Я", дух, свідомість). У

філософському плані пракріті можна розуміти як першопричину світу об'єктів. Пуруша у санкх'ї пасивна, але наділена свідомістю, що становить її сутність. Санкх'я вважає, що Всесвіт виник завдяки впливу пуруші на пракріті. Санкх'я як філософська школа має свою систему категорій. Ці категорії є начало існування (наприклад, зір, слух, смак, розум, душа, дух і т.д.). І, звичайно ж, до складу категорій входять пракріті і пуруша.

Особливістю староіндійської філософської школи *міманса* є те, що вона визнає реальність зовнішнього світу і заперечує роль Бога у створенні цього світу. Міманса, виступаючи суперником буддизму у вченні про сутність світу, рішуче заперечує ідею нереальності, або ілюзорності світу, миттєвості його існування, пустоти або ідеальності його. Міманса вважає, що світ у цілому вічний і незмінний, він не має ні початку, ні кінця, хоча окремі речі в ньому здатні змінюватися, виникати і гинути. Визнаючи багатоманітність світу, міманса зводить її до декількох категорій, зокрема до такої, як субстанція. Субстанція (у розумінні міманси) – це основа всіх якостей, що існує у дев'яти модифікаціях: земля, вода, повітря, вогонь, ефір, душа (Атман), розум, час і простір.У вирішенні проблеми пізнання міманса стоїть на позиціях сенсуалізму. На особливу увагу заслуговує вчення міманси щодо зв'язку мови і мислення, слова і його значення. Міманса розрізняє вічні, незмінні звукові субстрати, слова і їх конкретні фонетичні вирази, здатні модифікуватись і змінюватись під впливом людини.

Стародавня індійська філософська школа *веданта*яскраво представляє об'єктивно-ідеалістичну систему. Веданта бере свій початок у вченнях Упанішад. Основою веданти є обґрунтування існування Брахмана (Бога), який є кінечною і єдиною основою буття. Людська душа (Атман) тотожна з Брахманом і його емпіричним втіленням. Брахман характеризується як єдність буття, свідомості і раю. Реальний світ – це сам Брахман у своєму емпіричному прояві. У більш пізньому своєму прояві веданта визнає за тілом і душею реальність їх існування.Філософська школа Стародавньої Індії *вайшешика*характеризується насамперед тим, що вона найбільш тісно (на

відміну від усіх інших староіндійських філософських систем) пов'язана з природничо-науковими уявленнями тодішнього суспільства. Школа вайшешика займалась подальшою розробкою таких традиційних ідей філософії Стародавньої Індії: 1) розуміння світу як поєднання фізичних елементів – землі, води, світла, повітря і т.д.; 2) уявлення, що всі предмети і явища дійсності (включно із свідомістю і мисленням) є продуктами первинних атомів. За вченням вайшешика, все існуюче обіймають сім категорій: субстанція, якість, дія, загальне, особливе, притаманне, заперечення, або небуття. Основною категорією є субстанція, яка виявляє сутність речі. Свою теорію пізнання вайшешика будує на базі ідеї, що предметом пізнання є об'єктивно існуючий світ. Він пізнається через сприйняття, висновок, пам'ять та інтуїцію.

Оригінальність філософської школи *н'яя* виявляється в тому, що вона є вершиною староіндійської логіки і теорії пізнання. Логіка н'яя виникла в процесі узагальнення прийомів і методів публічних філософських виступів, які широко практикувались у Стародавній Індії. Щодо теорії пізнання н'яя, то вона виходить із принципу: знання відповідає об'єктивній дійсності, яка існує незалежно від суб'єкта пізнання. Н'яя вважає, що існує чотири джерела вірогідного пізнання: 1) чуттєве сприйняття; 2) логічний висновок; 3) порівняння; 4) словесне засвідчення авторитетів.

Серед філософських шкіл Стародавньої Індії виняткове місце посідає *чарвака-локаята*, яка не визнає авторитету Вед, не вірить у життя після смерті, заперечує існування Бога, оригінально визначає начала буття і сутність процесу пізнання. Вирішуючи вічну філософську проблему – смисл людського життя – чарвака-локаята вбачає сенс людського існування в щасті. А щастя розуміє як насолоду, що має добуватись через діяльність людини, людина сама має це щастя створити.

Основні *особливості філософії Стародавньої Індії*: 1) формування на базі міфологічно-релігійного світогляду; 2) своєрідність ставлення до Вед; 3) споглядальний характер і слабкий зв'язок з наукою; 4) розуміння духу як безликого, бездіяльного явища; 5) народження логіки; 6) побудова соціальної

філософії на принципах етики страждань і щастя.

Однак, головною особливістю філософії Стародавньої Індії є те, що в ній сформульовано ідею активно-діяльної сутності, під якою розуміється єдність душі і тіла, духовного і тілесного, свідомості і матерії.

2. Філософія Стародавнього Китаю.

Становлення філософської думки у Стародавньому Китаї спостерігається вже в 7ст. до н.е. Про це свідчить зміст старокитайських трактатів: "І-цзін" ("Книга перемін"), "Ші-цзін" (Книга пісень"), "Шу-цзін" ("Книга історії") та ін. У цих книгах проглядаються такі філософські проблеми: про єдність і різноманітність речей; про дію протилежних сил в єдиній субстанції: про природну закономірність; про природність людської душі і свідомості.

Щодо розгляду цих проблем особливе місце у китайській філософії посідає *вчення Лао-цзи*(VI ст. до н.е.). Центральною проблемою філософії Лао-цзи є питання "дао". "Дао", за Лао-цзи, – це одночасно і всезагальний шлях, якого дотримуються всі явища і речі, і їхнє першоджерело, першооснова. Поряд із категорією "дао" у вченні Лао-цзи значне місце посідає категорія "де". Якщо "дао" – це всезагальний шлях, якому підкорені всі речі, то "де" – це конкретний шлях окремої речі або групи речей. Розробляючи категорії "дао" і "де", Лао-цзи вперше в історії філософії висуває проблему єдності сутності і якості та їх відмінностей. Завдання пізнання Лао-цзи вбачає у зведенні різноманітності речей до їх загальної єдності, що прихована в "дао".Філософські погляди Лао-цзи містять у собі зразки наївної діалектики. Він завжди вказував на плинність, змінність речей і на їхню внутрішню суперечливість.

Іншу позицію займав видатний філософ Стародавнього Китаю *Конфуцій*, що також жив у VI ст. до н.е., точніше з 551 по 479 рр. до н.е. Загальновідомим є те, що Конфуцій не звертав уваги на вивчення та розробку загальнотеоретичних проблем. Всю свою увагу він зосередив на питаннях етики, бо цього вимагали історичні умови того часу. Свою етику він побудував на основі релігійно-філософських уявлень про навколишню дійсність. Етика Конфуція – це раціоналізована старокитайська релігійна мораль. В основу цієї

моралі покладені принципи: 1) людяність (жень); 2) справедливість і обов'язок (і); 3) ритуальність (лі); 4) знання (чжи); 5) довіра (сінь). Центральним принципом моралі Конфуція є гуманність, яка й становить основу доброчесності. Бути "гуманнним" – означає любити не стільки себе, скільки інших, на несправедливість відповідати справедливістю, за добро платити добром. Бути гуманним – означає вміти вчасно пожертвувати своїми інтересами.

Таким чином, філософія Конфуція – це яскраве відбиття тенденції до стабілізації в людських відносинах. Ця стабілізація досягається за рахунок ієрархії в пануванні і підкоренні, що здійснюється із вічного плину законів неба.

Відстоюючи міцну державну владу, Конфуцій завжди говорив, що правитель має божественну сутність. Цар, монарх, імператор, на його думку, – це "син неба". А воля неба поширюється і на суспільне життя. Суспільство має дотримуватись не законів природності, як говорив Лао-цзи, а вічних законів неба, носієм яких і є "син неба". Принцип підкорення, слухняності, покірливості та примирення є одним із головних у соціальній філософії Конфуція.

Важливу роль у розвитку філософії Стародавнього Китаю відігравала *школа* вільнодумця *Ян Чжу*(приблизно 395-335 р. до н.е.). Виступаючи проти конфуціанства, Ян Чжу захищав і розвивав вчення Лао-цзи. Ян-Чжу доводив, що віра в небо, в безсмертя душі та потойбічне життя грунтується на неуцтві. Він вчив, що життя – це буття, а смерть – небуття. З огляду на ці міркування, Ян Чжу вважав, що людина має керуватися законами природного реального життя. Метою життя, говорив він, є чуттєва тваринна насолода, бо саме ця насолода і є людським щастям. Ян Чжу пропагував етику розумного егоїзму, згідно з якою найдорогоціннішим скарбом у світі є людина, її життя.

На захист конфуціанства, проти вчення Ян Чжу виступив відомий старокитайський філософ-мораліст *Мен-Цзи* (372-289 р. до н.е.).

Протилежну конфуціанству позицію займала *школаФа-цзя'*.

Представники школи "Фа-цзя" заперечували існування надприродного світу і священність неба. Вони твердили, що в природі все відбувається без втручання потойбічних сил. Теоретик цієї школи Сюнь-цзи доводив, що доля людей залежить не від неба, а від них самих, від пізнання природи і використання її законів. У галузі теорії пізнання Сюнь-цзи відстоював і пропагував принцип сенсуалізму, відводячи при цьому велику роль у пізнання істини мисленню, логіці.

Сюнь-цзи виступав проти незаслужених привілеїв і вимагав, щоб мірилом суспільної значимості людини був не рід і не багатство, а особиста гідність, почуття обов'язку, освіченість.

Філософія Стародавнього Китаю знайшла свій подальший розвиток і досягла свого завершення у вченні видатного філософа і просвітителя Ван Чуна (27-97 р. н.е.). Основний твір Ван Чуна – "Критичні міркування" – присвячений критиці тодішнього суспільного ладу, існуючої соціальної системи. *Ван Чун*передусім відкидає вчення конфуціанства про священність неба, розглядаючи небо як природну частину безмежного Всесвіту, доводячи, що небо і земля мають єдину природу, єдине начало і єдине походження. Началом як неба, так і землі є субстанція "ці". Своєрідно вирішує Ван Чун проблему руху природи, вказуючи, що тілесність і рух тісно пов'язані між собою, що джерело руху знаходиться в системі об'єктивної реальності.

Розкриваючи природу людини, Ван Чун вказує, що життя і людина з'явилися на основі природної закономірності з єдиної субстанції – "ці". Людина, вважав він, як і всі живі організми, має життєву енергію, що породжується кровообігом. Поза тілом ніякої душі, ніякої життєвої сили немає. Для Ван Чуна характерна глибока віра в силу людського розуму, в його пізнавальні здібності. В теорії пізнання він відстоював позиції сенсуалістичного підходу, віддаючи належне і мисленню, оскільки за допомогою мислення можна так глибоко пізнати природу, що стане можливим передбачення багатьох явищ.

Отже, стосовно філософії Стародавнього Китаю слід зазначити, що у

більшості філософських шкіл переважала практична філософія, яка була тісно пов'язана з проблемами повсякденної мудрості, моралі, пізнання природи і соціальним управлінням. Хоч ця філософія була малосистемна і в ній проявився слабкий зв'язок навіть з тими науками, які існували тоді в Китаї, однак за формою і методами постановки проблем ця філософія є широкомасштабним явищем, а по суті вирішення поставлених проблем – цінніснозначимою і гуманістичною.

Контрольні питання

1. Які принципи класифікації систем індійської і китайської філософії?
2. У чому полягає специфіка світогляду Упанішад?
3. Які ідеї філософської доктрини буддизму сприяли її перетворенню на релігійний світогляд?
4. У чому полягає сутність конфуціанства і даосизму?

Тема 3. ФІЛОСОФІЯ АНТИЧНОСТІ

План

1. Основні риси античної філософії.
2. Докласична антична філософія.
3. Класична антична філософія.
4. Постклассична антична філософія.

Література

1. Асмус В.Ф. Античная философия: 3-е изд. – М.: Высшая школа, 1998. – 400 с.2. Виндельбанд В. История древней философии. – К.: Тандем, 1995. – 368 с.
3. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. – М.: Высш.шк., 1991.–510 с.

Основні поняття:

Буття — філософське поняття, що дозволяє сказати, що світ є й існує незалежно від волі й свідомості людини.

Гармонія — це стан оптимального взаємозв'язку й взаємодії структурно-організованих елементів конкретної системи.

Діалектика — мистецтво задавати питання для вирішення проблемної ситуації, що розглядається.

Душа — активний початок, що зв'язує матерію й ідею як на рівні людини, так і на рівні світу.

Ідея — прообраз буття світу, його першореальність.

Космос — упорядкована єдність світу.

Порядок — це спосіб існування організованих структуру, що перебувають у динамічно-рівноважному стані, але здатний викликати наступний хаос по мірі нагромадження деструктивних процесів.

Космоцентризм — вчення про розвиток світу як рух від хаосу до порядку, з яким погоджується вся реальність світу, включаючи людину.

Матерія — потенційна можливість буття світу.

Розум — здатність людського духу освоювати світ, організовувати й здійснювати доцільну діяльність.

Субстанція — щось незмінне. Те, що існує завдяки самому собі. Першопричина.

Сутність — це єдність активної форми (ідеї) і пасивної матерії. Це субстанція реального буття.

Форма — можливе буття світу.

Хаос — невизначений, позбавлений структурної організованості стан світу; аморфна першооснова з потенціалом бути.

1.Основні риси античної філософії.

- По-перше. Для античної філософії характерним є наявність різноманітних шкіл, течій, напрямків, ідеї яких стали джерелом виникнення майже усіх пізніших типів світогляду;

- По-друге, антична філософія була, як правило, органічно зв’язана з наукою;

-По-третє, для філософії стародавньої Греції визначальною є стихійна діалектика;

- По-четверте, помітною рисою античної філософії є оригінальність

філософських ідей, самостійність філософського мислення взагалі;

- По-п’яте, це створення цілісної картини світу на основі уявлення про єдині начала буття (матеріальні і ідеальні).

2.Докласична антична філософія.

*Натурфілософія Мілетської школи.*Виникла в VI ст. до н.е. в м. Мілеті, була одним з осередків іонійської філософської традиції. Основними представниками були Фалес (625-547 рр. до н.е.), Анаксімандр (610-546 рр. до н.е.), Анаксімен (588-525 рр. до н.е.).

Вчення мілетців про природний початок світу протиставляється міфологічним уявленням про створення світу богами з хаосу. В спробах визначити першопочаток ці філософи повністю ще не відмежувалися від міфологічної традиції використовувати чуттєво-наочні образи, тому зовні їх тексти нагадують міф, а не аналітичну систему понять. Уподібнення першопочатку особливій природній стихії, що доступна чуттєвому сприйняттю (це: вода — Фалес, повітря — Анаксімен), продовжує традиції саме міфологічного опису. Проте вже у Анаксімандра поняття про "апейрон", який не дається безпосередньо чуттям, а може бути осягнений лише розумом, є кроком до суто поняттєвого відображення світу. Апейрон, однак, ще не уявляється як поняття взагалі, він визначається як найменша частинка, першоречовина, яка з причин мікроскопічності своїх розмірів не може бути відчутною.

Визначальна тенденція цієї школи — намагання знайти невидиму простим оком єдність у видимій багатоманітності речей. Ця єдність може бути опанована тільки розумом. Причому вона розглядається як завжди існуюча в безмежному Космосі. Першопочаток породжуєвсю багатоманітність речей, обіймає все існуюче, оформляючи його в упорядкований Космос, і керує рухом та розвитком Космосу.Перші філософи Стародавньої Греції визначили фундаментальну філософську проблему виникнення порядку, Логоса з Хаосу. Існування Логосу поряд з Хаосом суперечить визначенням цих термінів. Вирішення даної суперечності здійснено Гераклітом завдяки створенню

першого вчення про розвиток, зміни в світі через боротьбу протилежностей.*Філософія піфагорійців*. Найчастіше називається "піфагореїзм". Така назва походить від імені засновника — Піфагора (VI ст. до н.е.). Спочатку піфагорейство виникло як релігійний рух, що сформувався у релігійну громаду в місті Кротон (південна Італія — колонія Греції). Найбільш відомими піфагорейцями були Філолай, Евріт, Архіт, Алкмеон. Поштовхом до створення власної філософської системи було вирішення проблеми взаємозв'язку Порядку і Хаосу, яке відрізняється від традиції Мілетської школи. Основою вирішення цієї проблеми, як і у мілетців, була ідея протилежностей, спочатку єдиного та множинного, потім межі та безмежного (або ж оформленої та неоформленої речовини). Внаслідок змішування, поєднання протилежностей — безмежного та межі — утворюються усі речі, які ототожнювалися піфагорейцямн з числами. Піфагорейці вважали, що тільки математика може дати знання законів Космосу (1 — це точка, 2 — лінія, З — площина, 4 — тіло тощо). Знаходження числових закономірностей світу готувало народження суто ідеалістичної філософії. Таблицю множення, теорему Піфагора і т.ін. піфагорейці розглядали саме як доказ їхньої теорії світу.

Елейська школа. Виникла в м. Елеї на півдні Італії у VI-V ст. до н.е. Головними її представниками були Ксенофан, Парменід, Зенон Елейський, Мелісс Самоський, Горгій.

На відміну від мілетської та піфагорейської традицій розглядати дійсність як єднання протилежностей елеати аргументовано критикують всі вчення, де визнається рухома, мінлива першооснова речей. Елеати обґрунтовують поняття про незмінну сутність істинного буття, позірність усіх помітних змін та відношень між речами, бо в іншому випадку будь-яке вчення про ту чи іншу річ стає простою марою, жодне знання не е опорою ані в теорії, ані в практичному житті.Елейська школа вперше розрізнила мислення (і мислиме буття) та чуттєві дані (і буття, що сприймається чуттєво), виділила буття як поняття про дійсність. Завдяки цьому вперше був здійснений поділ між поняттям і тим, що воно позначає, поняття стає окремим предметом дослідження. Елеати змогли

сформулювати поняття єдності, єдиного буття як неперервного, незмінного, неподільного цілого, однаково присутнього в усіх елементах чуттєво даної дійсності. Поняття "буття" стало одним з головних для класифікації відомої дійсності, для побудови перших логічно обґрунтованих систем знання за принципом поєднання відомих уявлень у висловлювання, які не суперечать одне одному. Здійснені перші спроби аналізу понять, що використовувалися філософами, призвели до відкриття феномену обмеженості, суперечливості понять. Так, відомі апорії Зенона засвідчили, що поняття "єдине — множинне", "обмежене — необмежене" та інші неспроможні відобразити дійсність, яку за своїми визначеннями вони повинні відображати. Завдяки цьому відкриттю постала проблема створення нових понять, більш придатних для пізнання Космосу. Передусім — це проблема відображення засобами логіки зміни, руху, процесів.

*Філософія Емпедокла і Анаксагора.*Емпедокл із сицилійського міста Агрігента (близько 490-430 рр. до н.е.) і Анаксагор із малоазійського міста Клазомени (близько 500-428 рр. до н.е.) першими здійснили поєднання уявлень про різноманітність та багатомірність дійсності з уявленнями про єдине буття.

*Атомізм Левкіппа і Демокріта.*Філософія Левкіппа (прибл. 500-440 рр. до н.е.) вперше поєднує поняття "буття" з поняттям "першоелемент" у понятті про атом — неподільну частинку, яка рухається в порожнечі. Про Левкіппа не збереглося майже жодних відомостей, однак про Демокріта, його видатного учня, існує досить велика кількість суперечливих фактів. Діяльність Демокріта (460-370 рр. до н.е.), за свідченнями античних авторів, була спрямована на розвиток вчення Левкіппа. Тому вчення про атомізм розглядається як теорія Левкіппа — Демокріта. Атоми рухаються і утворюють найрізноманітніші з'єднання, які сприймаються людьми як різні речі, процеси, що виникають і зникають. Але це розмаїття, стверджує Демокріт, удаване: немає різних речей, процесів, є лише різні з'єднання одних і тих самих атомів.

Якісно новим для античної філософії є поняття "нескінченності", "незнищенності" Космосу, в якому існує багато різних світів. Ці світи не

відрізняються істотно від світу, в якому ми безпосередньо живемо. Розуміння дійсності в уяві Демокріта підпорядковане принципові необхідності. Ця необхідність абсолютна настільки, що не визнає навіть теологічної її інтерпретації: "Боги не потрібні Космосу". Виявлення причин і наслідків, які простягаються у нескінченний ланцюг, і є, з погляду Демокріта, головним предметом пізнання. Там, де виникали питання про можливість, випадковість, Демокріт вбачає проблему пошуку невідомих причин. Так, його концепція ейдосів — чуттєвих образів, виявляє себе як спроба знайти причину розбіжностей між поняттям про атомарну будову Космосу і чуттєвими даними. Ейдоси виникають як проміжне утворення між об'єднанням атомів (конкретною річчю) і відповідним органом чуття людини.

*Філософія софістів.*В античній софістиці дуже важко знайти цілісну концепцію чи течію, вона має розмаїття вчень, поглядів різних її представників. Однак й спільною ознакою можна чітко визначити суспільне становище софістів. Розквіт софістичної філософії відбувся у період Пелопонеської війни (431-404 рр. до н.е.). Найбільш відомими із старших софістів визнають Горгія, Протагора, Гіппія, Продіка, Антифонта. Горгій (прибл. 483-373 рр. до н.е.). Висунув три найвідоміші тези:1) нічого не існує; 2) якщо щось існує, то його неможливо пізнати; 3) у випадку, коли ми можемо щось пізнати, неможливо ці знання передати чи пояснити іншій людині. Докази цих тез будуються на чіткій логічній фіксації визначень понять. Уся конструкція базується на прийнятті відповідного положення, з якого виводяться висновки, що суперечать розповсюдженим поглядам.

Горгій досить чітко вирізняє значення слів, використовує зміни значень у різних контекстах. Ця маніпуляція мовою, її логічною і граматичною структурою характерна для всіх софістів.

Протагор (481 -373 рр. до н.е.). Відомий як один з найбільш популярних учнів Демокріта. Відстоює традиційний для софістів релятивізм. Є автором знаменитої тези: "людина є мірою усіх речей, існуючих — що вони існують, неіснуючих — що вони не існують".

Найбільш відомими молодими софістами були Фразімах, Критій, Алкідам, Лікофон, Полемон. Практична розробка проблем риторики, граматики, логіки стала для них домінуючою, бо софісти усвідомлювали свій обов'язок саме як вчителі, наставники молоді.

Практичне спрямування школи софістів призвело до розмежування в античній філософії течій практицизму та споглядання, усвідомлення суті буття.

3.Класична антична філософія.

*Філософія Сократа.*Остаточне усвідомлення місця філософії у суспільстві було здійснене Сократом (469-399 рр. до н.е.). Він першим прийшов до висновку, що філософія — це діяльність щодо усвідомлення, осмислення та визначення відношення людини до дійсності. Філософ — людина, яка змінює своє відношення до світу відповідно до змін обставин буття.Сократ рішуче повертає філософські дослідження від вивчення Космосу, природи до людини як духовної істоти. "Пізнай самого себе"— такою є головна теза сократівського філософствування. І таке знання можна здобути в практичній зустрічі умів. Сократ принципово відмовляється від записування своїх думок, вважаючи дійсною сферою знання, мудрості живу бесіду з опонентами, живу полеміку. Саме він ввів поняття "діалектика" (вміння вести бесіду, сперечатися).Розкриваючи проблему людини, він порушував питання про такі характеристики, як "мужність", "розсудливість", "доброта", "краса" тощо. Суперечності у відповідях співрозмовників, що їх виявляв Сократ, свідчили про неможливість звести загальний зміст понять до їх конкретно-індивідуальних проявів. Відкривши неможливість існування загального як конкретного та індивідуального існування ("краси" взагалі поряд з красивою дівчиною, вазою, краєвидом, свинею і т.д.), Сократ фіксує нову для філософії проблему, визнаючи: "Я вічно блукаю і не знаходжу виходу".Філософія Сократа — своєрідна межа в історії античної філософії. У всіх досократівських мислителів ("досократики") світ виступає у вигляді цілісності, яка підпорядковує собі людину — "одну" з частинок Космосу. Сократ же вирізняє людину, визначаючи предметом філософії відношення "людина — світ".

Платон. Платон (427-347 рр. до н.е.) — перший з античних філософів, чиї твори збереглися. Учень Сократа, Платон у 397 р. до н.е. заснував у Афінах філософську школу, відому під назвою Академія (тому що вона розташовувалася в парку, присвяченому міфічному героєві Академу). Свої праці він писав у вигляді діалогів.

Платон свої головні зусилля зосереджує на вирішенні відкритої Сократом проблеми існування загального ("краси" взагалі, "мужності", "добра" тощо). Він не мав сумнівів у існуванні загального, але як воно саме існує — нікому ще не відомо. Припустивши існування реальних предметів, Платон розглядає загальне як ідеальний предмет, ідею. Ідеї, що внаслідок своєї досконалості виявляють себе як еталони, справжня реальність, вони є первинними стосовно конкретних речей. А конкретні речі є копіями ідей. Таким чином, чуттєво даний світ конкретно-індивідуальних речей є відбитком загальних речей. Отже, речі повсякденного світу є спрощеним варіантом іншого світу, більш досконалого — ідеального. Здатністю до безпосереднього контакту з ідеями наділена людська душа, яка після смерті тіла відділяється від нього і повертається до безтілесного царства ідей, бо для існування тіла і душі повинна бути відповідна ідея, яка керує процесами в дійсності. Душа, з'єднуючись із тілом, втрачає свою ідеальність (відповідність ідеї), забуває все, що споглядала у світі ідей. Але у відповідному стані (у сні, коли душа не залежить від тіла) вона здатна пригадати забуте. Тому в теорії Платона пізнання, під час якого формуються загальні поняття (про будинок взагалі, добро взагалі, трикутник взагалі), є процесом пригадування.Платон першим увів у філософію поняття матерії, яке в нього позначає небуття, ніщо. Матерія — це те, чого не існує. Завдяки введенню даного поняття йому вдається узгодити в своїй теорії існуючу реальність з тією, яка була до неї.

Усі свої дослідження природи, суспільства, пізнання, мислення Платон підпорядковував принципові визначення міри прояву ідей в конкретних речах, де фіксація загального визначення ідеальної конструкції займала головне місце. Він шукає ідеальну державу, ідеальний метод пізнання тощо, розглядаючи

реальність як прояв ідеального. Тому саме з Платона починає формуватись усвідомлена процедура здійснення послідовної дедукції.

Арістотель(384-322 рр. до н.е.). У 17-річному віці прибув до Афін, став учнем Платона. Згодом він стає учителем сина македонського царя Філіпа II Александра. Арістотель визнається першим, хто здійснив систематичне дослідження праць попередніх мислителів. Тому його називають першотворцем історії філософії. Найбільшу частину своїх праць він присвячує проблемам метафізики — науки про суще. Становлення Арістотеля як філософа відбувалося шляхом вирішення проблем, що виникали під час осмислення надбання його вчителя Платона.

Критика Арістотелем Платона навіть у суспільній свідомості набула істотного значення у вигляді афоризму: "Платон мені друг, але істина — дорожча". Аналізуючи проблеми платонівської філософії, він усвідомлює, що причина, сутність речей, загальне не може існувати окремо від одиничних речей.

Вирішення цієї фундаментальної проблеми здійснене Арістотелем шляхом розвитку поняття "матерія". Він розуміє матерію як пасивний "матеріал" буття і тому вона може тільки мислитися. Матерія безпосередньо причетна до спричинення кожної речі, дана в чуттях річ завжди існує в якомусь матеріалі, а ідеї, поняття не мають матеріальності. Реальне ж існування матеріалу дійсності відбувається тільки у конкретних формах. Отже, безпосередньою причиною речі може бути форма. Форма реально існує тільки в тому чи іншому матеріалі — матерії, але не залежить від того, яка саме матерія оформлена. Тому форма визначається як сутність усіх речей, вона незмінна, вічна, цілком подібна до платонівських ідей, тільки не існує відокремлено від матерії (форма лише незалежна від конкретної матерії).

Таке вирішення проблеми загального та індивідуального породжує нову філософську проблему: яким чином матерія і форма поєднуються у кожному конкретному випадку? Цю проблему Арістотель вирішує шляхом залучення понять "можливість" і "дійсність". Матерія постає носієм можливостей, а форма

— дійсності. Таким чином, матерія у Арістотеля залишається поняттям про небуття, як це було у Платона.

Виявлення причини усього сущого наводить Арістотеля на думку, що існує форма побудови усіх інших форм. Форма, котра будує усі інші форми, називається Арістотелем "формою форм". Ця форма форм визначається як "першедвигун", незалежне від матерії існування форми, вона цілком логічно визначена "божественною формою".

Саме знання форм побудови інших форм дає людині знання сутності речей. Досліджуючи властивості людини, він наголошує на універсальній властивості будувати завдяки мисленню будь-які форми руху (тобто форми побудови інших форм). Так він створює підвалини нової науки про форми мислення — формальної логіки. Арістотель фіксує перші закони і правила логічного мислення. Йому належать класичні формулювання логічного закону протиріччя, закону виключеного третього. Ним створена перша теорія логічного силогізму.

Здійснюючи свої наукові дослідження явищ природи, Арістотель скрізь шукає форму, яка призводить до появи тих чи інших речей. Розглядаючи проблеми суспільства, Арістотель керується цією ж методологією. Він вважав, що вирішення суспільних проблем можливе лише після пізнання форм, що породжують ці проблеми. Поступово ним визначаються поняття про процес побудови держави, суспільства, що в завершеному вигляді стає теорією світової держави. Саме цю теорію використовував його учень Александр Македонський.

4.Постклассична антична філософія.*Давньогрецький скептицизм*. У розвитку філософії після Арістотеля відбулися досить глибокі зміни, пов'язані з кризою демократичного суспільства, розповсюдженням диктаторських режимів у всьому еллінському світі. Коло інтересів освіченої частини грецького суспільства звужується, під впливом трагедії теорії світової держави Арістотеля відбувається замикання на питаннях приватного життя особи, правил приватної моралі.

З III ст. до н.е. до I ст. н.е. існує скептицизм як філософське вчення, що піддає сумніву саму можливість достовірного пізнання об'єктивного світу. Найдовершенішої форми скептицизм досяг у вченнях давньогрецьких філософів Піррона, Енесідема, Агріппи, Секста Емпірика. Вони дійшли висновку, що марні спроби знайти остаточно встановлену істину свідчать про неможливість вирішити це завдання взагалі.

Античний скептицизм постійно закликає слідувати тому, до чого нас ваблять відчуття та почуття (їсти, коли відчуваєш голод), дотримувати закони та звичаї країни, де живеш, займатися певною діяльністю, якщо вона приносить тобі користь. Скептицизм констатує підкорення, "розчинення" індивіда як тілесної істоти у суспільно-історичному світопорядку тією мірою, в якій людина залишається природною істотою і тому мусить їсти, спати, вмирати... Разом з тим є внутрішній світ особистості, в якому людина (хай і обмежено) виявляє свою непідвладність зовнішнім обставинам. Звідси і позиція можливості "відгородитися" від світу зовнішньої необхідності і "втечі" від нього у внутрішній, духовний світ — "атараксія".

В цілому скептицизм був спрямований проти догматичного трактування формальних законів мислення, розвивав уявлення про відносність людського пізнання.

*Епікурейство.*Епікур (341-270 рр. до н.е.) заснував філософську школу в Афінах, використовуючи головні положення філософії Демокріта. Водночас Епікур створює зовсім нову атомістичну теорію. Відмінність полягає в тому, що у Демокріта рух атомів здійснюється у порожнечі виключно за законом падіння тіл під власною вагою, у Епікура — поряд з дією закону падіння з'являється ще один чинник — атом виявляє властивість "самочинного відхилення" від "лінії необхідності".

Сенс своєї ідеї про самочинне відхилення атома від лінії необхідності Епікур вбачає в основному правилі мудрості — вміти відхилятися від незадоволення, страждань. Тут слід звернути увагу, що йдеться саме про "відхилення" від страждань, а не про гонитву за задоволенням бажань. Гонитва

за бажаннями завжди приносить свою протилежність — невдоволеність.

Епікур вбачає в теорії світу ідей Платона, вченні про "перший двигун" Арістотеля дію надприродних сил, які не залишають місця випадкові, свободі волі людини. Якщо боги існують, то вони живуть у просторах між світами і не втручаються у земні справи.

Послідовно дотримуючись атомістичної теорії, Епікур робить висновок, що душа людини — тілесна. Смерть тіла є смерть душі, бо сутність душі — рух атомів у тілі. Відповідно до такого розуміння людини, й суб'єктивних властивостей він розробляє послідовно сенсуалістське вчення про пізнання. Світ пізнається за допомогою мислення та чуттів, між якими немає великої різниці, бо і чуття, і мислення спричинені рухом атомів. Критеріями істини визнаються чуттєві сприйняття (витікання образів, викидів з речей), поняття (або загальні уявлення, тотожні спогадам).

Епікур створює життєстверджуючу етику, яка за своїм спрямуванням оптимістична і утилітарна. Моральне життя потребує дотримання міри в усьому. Ідеал — у задоволенні природних, а не надуманих бажань. Справедливість у тому, щоб не шкодити іншому і не зазнавати шкоди від іншого. В основі взаємозв'язків людей лежить особиста вигода, що розповсюджується і на безкорисливу дружбу. Мудрість (філософія) не тільки дає знання, а й духовну насолоду. Мудрець — не безтурботний пустельник, що відійшов від життя, а знавець життя, який піднявся над буденністю, здатний виявляти свою волю.

Епікуреїзм досить широко впливав на свідомість мислителів наступних етапів еллінської епохи, зокрема Риму.

*Стоїцизм*багато в чому був протилежним епікуреїзму. У фізиці стоїки (Зенон з Кітіону, Клеанф, Хрісіпп — прибл. III ст. до н.е.) повертаються до поняття першоречовини, використовуючи вчення Геракліта про вогонь як первинну стихію, з якої все походить. У світі панує невблаганна необхідність, вчать стоїки, і немає можливості протистояти їй, тому людина цілком залежить від процесів, що відбуваються у зовнішньому світі, природі взагалі. Проте слід

уважно вивчати природу і її процеси. Хоча вивчення природи не здатне завадити сліпій необхідності, воно уможливлює, знаючи причини подій, підкорятися їм так, щоб найменше страждати.

"Пневма", "дух", дихання, правогонь розливаються у світі, створюючи усе: тварин, людей, застигають у неорганічних тілах. Але правогонь — вже не сліпа стихійна сила (як це було у вченні Геракліта), а художньо-творча, тотожна ідеї Платона, яка розумно створює Космос, керує ним. Тому правогонь — це і провидіння, фатум, доля. Космос, знов як у перших філософів, розуміється єдиним організмом, єдиним тілом. Це тіло живе, воно побудоване з різних функціональних частин, пронизаних пневмою. Ззовні Космос має форму кулі, в якій все відбувається необхідно і цілеспрямовано, інакше Космос розпадеться і стане мертвим. Відповідно для кожної частинки Космосу є своє місце. У випадку, коли частинка не виконує своєї функції, Космос її руйнує, використовуючи елементи, з яких складалась ця частинка, для побудови нової.

Узгоджено зі вченням про Всесвіт розроблено відповідну етику. В етиці стоїки також протилежні епікуреїзмові, насамперед у питаннях про розуміння мети життя, свободи волі. Для стоїків доля, фатум — незаперечна істина, а свобода розглядається як ухиляння від законів Космосу, тому — неможлива. Дії людини різняться лише за тим, яким чином — добровільно чи за примусом — відбувається невідворотна необхідність. Доля веде і того, хто добровільно підкоряється, і силоміць притягує того, хто без розсуду опирається. Мудрець (філософ) це той, хто любить свій фатум, а тому справді вільний, бо діє за необхідністю. Таке розсудливе життя, смиренне перед необхідністю, вгамовує афекти (пристрасті), дарує щастя.

Саме стоїки запропонували термін "логіка", який сьогодні загальновживаний. Вони розуміли за ним словесний вираз чуттєвих данних про зовнішній світ, уявлення та загальні поняття. Логіка стоїків була спрямована на аналіз відношень, які панують у свідомості та мисленні.

Стоїцизм, поряд із скептицизмом та епікуреїзмом, був одним з найвпливовіших напрямів філософської думки античності у період заснування

та розпаду світової держави Александра Македонського.

Постклассична антична філософія у Стародавньому Римі.

Римський епікуреїзм. Одним з перших вчень, яке проникло до Риму, було епікурейство. Це відбулося приблизно в II ст. до н.е. Легкість, з якою вчення Епікура прижилося в Італії, пояснюється тим, що для розбагатілих римських аристократів — еліти суспільства — новітня філософія асоціювалася з гедонізмом (вченням, згідно з яким найвищим благом і метою життя є насолода). Те, проти чого боровся Епікур, стало основою розповсюдження його вчення.

Першою школою епікуреїзму в Римі стала школа Сірона та Філодема поблизу Неаполя. Якщо Сірон залишається у відносному затінку (кількість згадувань про нього незначна), то Філодем — дуже відома персоналія у філософії. Цілий ряд ного праць було відкрито під час розкопок Геркуланської бібліотеки, засипаної попелом під час виверження Везувія у 79 р. н.е.

Дуже відомим послідовником епікурейства в Римі був Тит Лукрецій Кар (I ст. до н.е.). До нас дійшла повністю його поема "Про природу речей", у якій він детально розробляє атомістичну концепцію. В цілому вчення Лукреція лише зовні схоже на систему Епікура. Лукрецій, як і Епікур, вважає, що людське щастя має двох головних ворогів: страх перед загробною відплатою і перед Богом. Перший випливає з віри у безсмерття душі. Причина його полягає у незнанні. Тому філософія повинна звільнити людину духовно, через просвітництво. З другим страхом складніше. Лукрецій не заперечує існування богів, а лише вчить, що вони не можуть втручатися у життя людей. Обґрунтовував він цей погляд атомістичною теорією побудови світу. Ця теорія пояснювала всі явища природи, зокрема і богів, які складаються з особливих найтонших атомів і знаходяться між світами як сили їх відродження, створення.

Самоусунення від політичного життя у Епікура змінюється пропагандою активного політичного життя особи у Лукреція. Для Лукреція, на відміну від Епікура, головним філософським вченням є не етика, а фізика — пояснення природи. Людина, яка знає загальні природні закони, завжди знайде своє місце

у суспільстві.

Стоїцизм у Стародавньому Римі. Із самого початку стоїцизм стояв осторонь від класичних форм грецької філософії. Більшість стоїків були вихідцями з колоній, а не з метрополії. Проникнення стоїцизму в Рим відбувалося водночас із його еллінізацією, тобто поверненням до традицій Платона, Арістотеля. Провідну роль у цьому відігравали Панецій (прибл. 185-110 рр. до н.е.) та Посідоній (135-51 рр. до н.е.).

Найбільш відомим стоїком був Люцій Анней Сенека. Життя Сенеки сповнене суперечностей. Він закликав до бідності та смиренності, проте сам жив хабарями, накопичивши великі скарби, вважався найбагатшою людиною Риму, за що, після викриття Нероном, був змушений покінчити життя самогубством.

Суперечливість його філософських поглядів та реального життя знайшла відображення і у його вченні. Космогонічні погляди Сенеки були дуже близькими до попередніх вчень. Як один з учнів Посідонія, він засвоїв його вчення про душу, при цьому посиливши тенденцію розподілу душі. Душа має тілесність і духовність, постійно переживає внутрішню боротьбу протилежних тенденцій: прагне до спокою і боротьби, до добра і зла тощо. Протилежність ряду тверджень Сенека не пояснює, а лише фіксує.

Аналогічний підхід він здійснив і до роз'яснення поняття "Бога", який виступає як вогонь (пневма) і як творча сила (батько). Водночас Бог не владний над матерією, проте коли світ дійде до стану істинного буття, то він стане божественним, а коли світ відходить від істини, то Бог знищує його у світовій пожежі.

Людська природа (у своєму виникненні) чиста і непорочна. Але тіло стає в'язницею душі. Душа, необтяжена тілом, — вільна, тому істинна насолода душі можлива лише поза тілом. Усі люди рівні, їх душі здатні до звільнення. Проте сам Сенека вважає раба рабом по-суті, а будь-яку працю, де затрачуються фізичні сили, — принизливою для вільної людини. Така праця підкоряє душу тілові.

Філософія Сенеки є своєрідним підсумком розвитку елліністичної філософії, хоча і не завершує її. Дане вчення увібрало в себе безліч суперечливих тверджень про світ, констатуючи кризу античного типу філософствування. Теоретично цей крок до подолання кризи філософських систем був зроблений на шляху виникнення християнства.

Римський еклектизм. Процес розповсюдження філософських знань у Стародавньому Римі характеризується могутніми процесами зближення філософських вчень та шкіл. Вони почалися ще у Греції приблизно в II ст. до н.е. Теоретичною підвалиною цього явища став скептицизм, який проголосив, що всі філософські школи мають рівне право на існування, тому що всі вони неправильні. Скептики на цей час були домінуючою течією у Академії, мали значний вплив на свідомість співвітчизників. Саме в умовах Риму, коли різні течії, які виникали історично в різний час, але прийшли одночасно як рівні між собою, почався процес зближення та взаємопроникнення різних напрямів філософії. Цьому сприяло те, що римляни самі не належали до родоначальників тієї чи іншої школи і мали змогу споглядати суперечності різних напрямів неначе збоку. Недаремно більшість тих, хто сповідував еклектицизм, були не філософами, а державними діячами, ораторами, діячами мистецтва.

Найбільш відомим римським еклектиком був Марк Туллій Цицерон (106-43 рр. до н.е.), славетний оратор та політичний діяч, який здобув філософську освіту. В Греції він відвідував диспути провідних філософів різних напрямів. Пізніше Цицерон написав ряд філософських праць, в яких намагався зробити популярний навчальний посібник для римських громадян, котрі вивчали основи різних філософій. Йому належить заслуга створення філософської термінології латиною.

Неоплатонізм. Розбудова Римської імперії супроводжувалася дуже сильними змінами у свідомості людей того часу. Посилювалося тяжіння до суто релігійного способу самоусвідомлення. Це відбилося і на філософії III-IV ст. н.е., яка дедалі більше набувала рис теософського вчення.

Неоплатонізм виникає в античній філософії як остання спроба

синтезувати уявлення про Космос та людину в одне вчення, переважно на підставах платонівської філософської традиції. Плотін, Порфирій, Прокл — найбільш відомі представники цього завершального в античній філософії напряму думки.

Неоплатоніки конструюють вчення про ієрархічність будови Дійсності. Основою буття є божественне, але безособове, на відміну від прийнятого у християнстві.

Душа людини неречовинна, безтілесна, вона пов'язана не тільки з тілом, а й з божественною душею. Мета земного життя — звільнення від тілесності, чуттєвості через вдосконалення морального життя і наступного після смерті злиття з божеством. Саме в неоплатонізмі вперше проводиться ідея тріадичного, низхідного розвитку будь-якого предмета, навіть Бога. Це перебування в собі — вихід з себе — повернення в себе. Найбільш детально цю ідею опрацював Прокл, тому його визнано християнською церквою святим.

Ідеї неоплатонізму про існування ідеального світу, про втілення ідеї в матерію, про безсмерття душі, про пантеїстичний зв'язок божественного та світського не загинули разом з розпадом античного суспільства. Вони мали значний вплив на християнську теософію Середньовіччя та на філософію доби Відродження і Нового Часу.

Контрольні питання.

1. Цивілізація і культура Древньої Греції – основа виникнення філософії.
2. Філософські школи досократиків.
3. Геракліт Ефеський: біля витоків діалектики.
4. Атомістичні ідеї в античній філософії: від Левкіппа до Лукреція.
5. Евдемонізм Демокрита.
6. Життя і філософські погляди Сократа.
7. Філософія Платона як система об’єктивного ідеалізму.
8. Платонівське вчення про суспільство і державу.
9. Вчення Арістотеля про людину і суспільство.

10. Етичне вчення Епікура.
11. Стоїки та їх етична концепція.

Тема 3.ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ

План

1. Формування середньовічної філософської парадигми.
2. Християнсько-середньовічна патристика.
3. Середньовічна схоластика. Реалізм і номіналізм.
4. Філософія Фоми Аквінського.

Література

1.Кондзьолка В.В. Історія середньовічної філософії: Навч. посіб. для студ. ВУЗів. – Львів: Вид-во “Світ”, 2001. – 320 с.

2. Коплстон Ф.Ч. История средневековой философии. – М.: ЭНИГМА, 1997. – 512 с.

3. Соколов В.В. Средневековая философия. - М.: Высш. школа, 1979. – 448 с.

4. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. – М.: Высш.шк., 1991.–510 с.

Основні поняття:

Апофатична теологія — богословська концепція про принципову непізнаваність Бога.

Догмат — положення, яке не можна критикувати й обов'язкове для всіх віруючих.

Катафатична теологія — богословська концепція, що допускає можливість пізнання Бога за результатами його творчості.

Номіналізм — вчення, відповідно до якого загальні поняття є всього лише іменами для позначення одиничних явищ світу.

Реалізм — вчення, яке затверджує, що загальні поняття існують реально. Більше того, вони є першореальність.

Теологія — вчення про сутність Бога.

Теоцентризм — вчення, відповідно до якого Бог є центр світобудови, його деміург (творець).

1.Формування середньовічної філософської парадигми.

Філософська думка середніх віків формувалась в період зародження і розвитку феодальних відносин (V–XIV ст.), якщо антична філософія за своєю суттю була комсоцентрична (визначною реальністю для неї була природа, Космос), то середньовічне мислення характеризується теоцентричністю (від грец. “теос” – Бог).

Утвердження християнства в якості панівної релігії привело до такого бачення реальності, яка створена за образом і подобою духу. На цьому підґрунті і починається формуватися середньовічна філософія, ідейно-світоглядним змістом якої є духовно-ідеальне тлумачення реальності. Оскільки ж найдосконалішим духом є Бог, то теологія підноситься за цих умов до найголовнішого знання, якому підпорядковані всі інші види знання. В умовах релігійного диктату філософія була оголошена “служницею богослов’я”, і за допомогою свого раціонального апарату повинна була утверджувати основні положення християнства.

Характерними рисами світогляду цього часу є: по-перше, *теоцентризм*. Це означає, що активне творче начало якби щезає з природи і передається Богу, який стоїть над природою. Істинними буттям володіє тільки Бог: він вічний, незмінний, ні від кого не залежить і є джерелом всього існуючого. Ключем до істинного пізнання є віра. Віра не може бути готовим знанням, яке можна передати іншому, воно потребує власних духовних зусиль.

По-друге, в середньовічному світосприйнятті ідея духовності, яка пов‘язана не тільки з богом. Вперше в історії людства середньовіччя відкриває людину, як особистість, як насамперед духовну, а не природну істоту.

На перший план релігійного світогляду виходять протиріччя в морально-етичній сфері. Людина сприймається як зосередження протиріч, що існують в світі – між земним і небесним, між тілом і душею, між гріхом і святістю. З однієї сторони – людина вінець Божого творіння, з іншої – зло в світі йде від

людини, людина – створіння в якому сидить диявол.

Одним з найбільших надбань релігійного світогляду була ідея індивідуального безсмертя, одноразовості, і тому, самоцінності людської особистості. Вперше в людській історії ставиться питання про сенс життя.

По-третє, для середньовічної свідомості світ сприймається як двоїсте буття, справжній і несправжній світ. Цей поділ проходить через всю середньовічну філософію.

У цілому, філософії середньовіччя притаманні такі риси:

- Засилля в усіх сферах життя релігії;
- Схоластика як спосіб філософствування;
- Теоцентризм;
- Переважання ідеалістичних напрямків у філософії;
- Слабкі паростки матеріалізму.

2.Християнсько-середньовічна патристика.

Починається середньовічна філософія періодом так званої "*апологетики*" (від грец. "апологія" – захист), представники якої виступали з обґрунтуванням і захистом християнства проти античної філософії. Затверджується ж період становлення і утвердження середньовічно-християнської філософії так званою "*патристикою*" (від лат. "патер" – отець), періодом формування найавторитетнішими християнськими мислителями – "отцями церкви" – вихідних принципів середньовічної християнської філософської думки.

В цей період треба було систематизувати християнське віровчення, обґрунтувати і роз'яснити його догми. В першу чергу, це торкалося найскладнішої догми про Трійцю, про триєдність божественної сутності. Найвидатніші з цих ідеологів віри пізніше були названі "отцями християнської церкви". Серед них виділяються Григорій Богослов (Григорій Назіанзін) (330 – 390 рр.), Василій Великий (330 – 379 рр.), Григорій Нісський (325 – 394 рр.), Аврелій Августин Блаженний (354 – 430 рр.).

Найвідоміший серед "отців" західної церкви був *Августин Блаженний*,

який систематизував християнський світогляд, спираючись на принципи платонізму. Протиріччя людської історії – ось ті проблеми, які цікавили його понад усе. Етична проблема займає головне місце. Це споріднює вчення Августина, з одного боку, з філософською традицією елліністичного періоду, а з другого – з майбутньою екзистенціально - гуманістичною філософією.

Щодо проблеми стосунків людини і Бога, то Августина найбільше цікавило питання про гріховність людини перед Богом, причини і наслідки первородного гріха Адама і Єви. Гріх набуває в нього всесвітнього значення. Зло у світі, за Августином, – не помилка творця. Бог не відповідає на нього. Зло – це вільний вибір людини і вона несе за нього відповідальність. Джерело зла від свавілля людини, вона протиставила волі Бога свою людську волю. Зло виявляється у повстанні людини проти Бога, створіння проти творця. Оскільки Бог не творив зла, то воно не має справжньої реакції, тобто воно не існує само по собі. Зло – це лише відсутність, нестача (спотворення) добра.

Бог як вихідний і кінцевий пункт людських суджень і дій становить основу вчення Августина. Філософ систематизував християнське віровчення, подаючи його як цілісне і єдино правильне, виступаючи за обов‘язкову єдність віри і церковної організації, богослов проголошує прагнення до щастя основним змістом людського життя. Однак щастя на його думку – це пізнання людиною Бога і любов до нього. У праці “Про місто господнє” Августин наголошує, що християнський Бог створив світ і людину. Він всемогутній і безконечний. Пізнати Його – означає стати щасливим.

Однією з центральних у вченні Августина є проблема свободи волі як основи людської особистості. Осягнути розумом людина може лише те, у що вірить, до чого прагне. Єднання з Богом відбувається не при допомозі розуму, а завдяки волі. Воля, об‘єктом якої є Бог – це віра. Августин Блаженний стверджує: Бог – найвище буття, нематеріальна форма найвищого блага. На відміну від Бога, світ не має постійності і самостійності, оскільки є похідним від Творця. Все, що ми зустрічаємо у цьому світі, має перехідний характер, змінюється, минає.

Дуалізм надприродного Бога і світу природи, виступає в Августина як протилежність між вічним буттям і плинним світом. Констатація цієї протилежності привела Августина до філософської проблеми часу. Час – це міра руху і зміни всіх конкретних речей. Створивши світ, Бог створив міру його зміни. Реально існує сьогодення, а минуле і майбутнє лише завдяки пам‘яті і надії.

У своїх працях “Про місто Боже” і “Сповідь” він поділяє всю історію людства на шість історичний епох: від дітей Адама і Єви і до народження Христа, людство проходить перші п‘ять епох, з народження Христа починається шоста, остання епоха, яка триватиме до кінця існування людства. Отже людська історія має певну спрямованість: вона йде від виникнення до кінця. Час не вічний, бо до створення світу часу теж не існувало. Час є плинним, історичним.

Наголошуючи на лінійних, а не на циклічних часових режимах, де все існуюче є повторенням чогось такого, що вже було, Августин підкреслює принципову можливість виникнення нового.

Індивідуальна духовна неповторність кожної людини має свій початок, однак не має кінця, будучи безсмертною, на відміну від неоплатонівського панпсихізму (душа у всьому), що виходив із вічності душі та їх космічного перевороту. Християнський філософ визначає їх вічність тільки після того, як вони створені Богом. Таким чином, з точки зору християнства, критикувалася ідея про перевтілення душі в нові тіла. Августин визначає душу, як розумну субстанцію, призначення котрої управляти тілом. Сутність людини визначається саме в її душі, а не в тілі. У пошуках божественної істини філософ закликає вірити, щоб розуміти. Він вважає доцільним використання людського розуму для підкріплення істини божественної мудрості, оскільки навчає тільки вмінню користуватися речами, а мудрість орієнтує на пізнання бога і його діянь.

Людська історія за Августином визначається боротьбою двох божественно-людських інститутів – Божого і земного царства. Боже царство

складають праведники, земне – себелюбці, грішники. Після приходу Христа Боже царство розширилось (зміцнило людей, що належать до нього, визначає смиренність, як перед Богом, так і перед Церквою). У земній історії ці два царства переплетені між собою.

Погляди Августина справили значний вплив на всю середньовічну філософію та ідеологію. Автор трактату "Про град Божий" став першим мислителем (принаймні в Європі), який зробив предметом філософських роздумів долю людства.

3.Середньовічна схоластика. Реалізм і номіналізм.

Схоластика(від грецького слова "схола" – школа) – це специфічна система середньовікової філософсько-теологічної думки, яка зародилась в монастирських школах. Пізніше так стали іменувати всю середньовічну філософію. Схоластика була спрямована на раціоналізацію обґрунтування основ християнського віровчення, насамперед для осмислення і доведення буття Бога. Вважалося що істина вже дана в Біблії, її тільки необхідно вивести звідти. Природа перестає бути найважливішим об'єктом людського пізнання. Основна увага зосереджується на пізнанні Бога в людській душі. Схоластика в основному опирається на формальну логіку Арістотеля. З виникненням середньовічних університетів схоластика досягає вершин свого розвитку (XII–XIV ст.).

Однією з центральних проблем схоластичної філософії є дискусія про *універсалії* (загальні поняття). У відповідності з тим, як тлумачилося питання про існування універсалій, середньовічна філософія репрезентована двома основними напрямами – *номіналізмом* і *реалізмом*.

Найбільш відомими представниками середньовічної схоластичної філософії були Іоан Скот Ерігуена (бл. 810-877 рр.), Алкуін (бл. 735-804 рр.), П. Даміані (1007-1072 рр.), Ансельм Кентерберійський (1033-1109 рр.), Росцелін (бл. 1050-1120 рр.), П'єр Абеляр (1079-1142 рр.), Роджер Бекон (1214-1292 рр.), Фома Аквінський (1225-1274 рр.), Дунс Скот (6л. 1270-1308 рр.) та ін.

Стосовно дискусій номіналістів і реалістів приведемо погляди А.

Кентерберійського і Росцеліна. *Ансельм Кентерберійський*формує своє знамените "онтологічне доведення" буття Бога. Бог, за Ансельмом, існує, оскільки існує поняття найвищої, максимально досконалої істоти. Подібне "доведення" могло набути рис переконливості лише в рамках тієї мислительської традиції, що бере свій початок від Платона і Августина – уявлення про об'єктивне існування загальних понять ("універсалій", як їх називали у середні віки). Така позиція в конкретній формі, що її знаходимо в Ансельма Кентерберійського, дістала назву реалізму, оскільки вона визнавали реальним існування "універсалій".

На противагу реалізму компьєнський канонік *Росцелін*висунув позицію номіналізму, згідно з якою "універсалії" є лише "імена" (лат. nomena, звідки й назва "номіналізм"). Справді реальним є лише одиничні, індивідуальні речі. Полеміка між "реалістами" і "номіналістами" розтяглася на всю подальшу історію середньовічної філософії. Ця полеміка почалася, здавалося б, із суто теологічного питання про сутність "реальності" Святої Трійці та її "іпостасей". Реалізм настоював на реальності саме "єдності" Триєдиного Бога. Номіналізм справді реальними вважав "лики" (іпостасі) Трійці (Отця, Сина, Святого Духа). Згодом полеміка набула суто філософського характеру — про статус реальності категорій загального й одиничного.

Реалісти, говорячи про єдність "Божественної Трійці", обстоювали, по суті, ідеалістичну тезу про незалежність від матеріально-чуттєвого світу існування ідеального (загальних понять "універсалій"), тим самим даючи останньому статусу єдино справжньої реальності. Що ж до номіналістів, то вони, твердячи про реальність саме іпостасей Трійці, по суті, відстоювали реальне існування одиничного, індивідуальних окремих речей і явищ, пов'язуючи тим самим справді реальне існування з чуттєво-конкретним існуванням конкретних речей.

Полеміка між реалістами і номіналістами впродовж подальшої історії середньовічної філософії приводила то до різкого розмежування її учасників, то набувала таких більш прихованих ("стертих") форм, як наприклад

“концептуалізм”. Позиції останнього поділяв *П’єр Абеляр*(1079-1142 рр.) — видатний мислитель середньовіччя. Найвідомішою рисою Абелярової позиції було звернення до розуму, як провідного інструменту і критерію в пошуках істини. Один із провідних принципів середньовічної філософії — підпорядкування розуму вірі — починаючи з VI – VII ст.

Проте звернення до розуму в Абеляра мало принципово інший характер. Звичайно ж Абеляр, який був глибоко віруючою людиною, не ставив свідомої мети боротися проти християнського світогляду. У зверненні до розуму та логічній обґрунтованості своїх ідей він вбачав засоби більшого звеличення авторитету християнського вчителя. Абеляр настоює на раціонально-доказовому прийнятті істини, оскільки її необхідно не лише сприймати, але й уміти захищати.

Офіційні ідеологи церкви вороже зустріли “новації” Абеляра. Рано чи пізно, і це опоненти Абеляра чудово розуміли, застосування до обґрунтування теологічних “істин” змістовно-раціоналістичної аргументації мусило привести раціоналізм Абеляра до конфлікту з самим змістом християнського вчення.

Спроби раціоналістичного захисту християнського вчення цілком закономірно приводили до критичного аналізу останнього, а це об’єктивно відкривало шлях до звільнення філософії від духовної диктатури церкви. Адже тлумачачи Христа, як втілення Божественного розуму, Абеляр, по суті, прагне ототожнити поняття “християнин” і “філософ”, урівняти теологію з філософією, що об’єктивно означало виведення філософії з-під контролю теології. Власне, Абеляр тлумачить самого засновника християнства (Христа) як своєрідного філософа-раціоналіста, який вербує собі прихильників невблаганною силою логічних аргументів. Така інтерпретація, зрозуміло, аж ніяк не в’язалася з традиційним тлумаченням Христа і тому, природно, викликала звинувачення в єресі.

У 1140 р. в Сансі збирається собор для розгляду Абелярових ідей. І тут Абеляр зрозумів, що його засудження на соборі — це заздалегідь вирішена справа. Відмовившись виступати на соборі, Абеляр подається до Риму

шукаючи справедливості в самого папи. Але собор засудив Абеляра заочно, а папа Інокентій II своїм рескриптом затвердив цей вирок. Дізнавшись про це по дорозі до Риму, Абеляр впав у розпач і тяжко захворів. Помер через два роки в монастирі Клюні.

4.Філософія Фоми Аквінського.

Відомим систематизатором середньовічної схоластики був *Фома Аквінський*(1225-1274 рр.), який пристосовував вчення Арістотеля до католицизму. Найвідомішим його твором є "Сума теології".

За часів Фоми Аквінського значно зросла роль наукового і філософського пізнання. Тому було вже неможливо ігнорувати і не помічати досягнення розуму і науки. Аквінський намагався створити таку доктрину, яка дала б можливість контролювати філософське і наукове пізнання церквою.

Ще у попередні століття західноєвропейськими схоластами біла висунута теорія "двох істин".

Згідно з даною теорією, наука і філософія здобувають знання спираючись на досвід і розум. На відміну від них теологія здобуває істину в божественному одкровенні. Таким чином теорія двоїстої істини поділила так би мовити сфери впливу між теологією і наукою. Божественне одкровення, вважали представники цієї теорії недоступне розуму.

Фома Аквінський чітко визначає сферу науки і віри. Завдання науки полягає у поясненні закономірностей світу. Але хоч наукове знання об'єктивне та істинне, воно не може бути всеосяжним. Є така сфера діяльності, яка недоступна розумовому пізнанню, а тільки вірі. Отже, предметом філософії є "істини розуму", предметом теології – "істини одкровення".

Але між наукою і вірою, філософією і теологією немає суперечності. Християнська істина стоїть вище розуму, але вона не суперечить йому. Істина може бути одна, бо походить від Бога. Оскільки кінцевим об'єктом теології та філософії і джерелом всякої істини є Бог, то не може бути принципової суперечності між теорією і вірою. Водночас не всі "істини одкровення" можна довести раціонально. Та це не ознака, що вони не правдиві чи суперечать

розуму. Богословські істини “надрозумні”, але не “протирозумні”.

Роль філософії як “служниці релігії” полягає у тому, що вона повинна за допомогою логічних аргументів обґрунтувати християнські догми. Логічні доведення допомагають краще розуміти ці догми і зміцнити віру в людині.

Ф. Аквінський вважав, що можна довести буття Бога і запропонував п‘ять доведень, які стали класичними в західноєвропейській теології:

1. Оскільки все на світі рухається то повинен бути “першодвигун” або “першопоштовх” руху – Бог.

2. Всі явища і предмети мають причину свого виникнення та існування. Першопричина усього – Бог.

3. Все в світі існує не випадково, а з необхідністю, ця необхідність – Бог.

4. Всі речі мають різні ступені досконалості. Тому повинно існувати абсолютне мірило досконалості – Бог.

5. У природі все має певний сенс, доцільність свого існування. А значить, повинна існувати “остання” і головна мета – Бог.

Проте деякі інші догми християнства не піддаються раціоналістичному обґрунтуванню (догма про Трійцю, про втілення Христа, про воскресіння з мертвих). Це неможливо зробити, не тому, що вони ірраціональні, а саме тому, що вони “надрозумові”, їх доведення не в змозі здійснити обмежений людський розум. Більшість догм християнства є предметом теології, а не філософії.

Контрольні питання

1. Співставте ціннісно-світоглядні орієнтації людини епохи Античності та Середньовіччя.
2. Охарактеризувати сутність суперечки номіналістів та реалістів.
3. Дати пояснення, як і чому змінився статус філософії в епоху Середньовіччя у порівнянні з Античністю.
4. Проаналізуйте, які основні світоглядні ідеї формуються в епоху Середньовіччя.
5. Прокоментувати основні погляди Августина Блаженного.

6. Дайте характеристику раціональних доказів буття Бога, що їх навів Фома Аквінський

ФІЛОСОФІЯ ВІДРОДЖЕННЯ

План

1. Специфіка філософії епохи Відродження.
2. Гуманізм філософії епохи Відродження.
3. Натурфілософія епохи Відродження.
4. Соціальні ідеї епохи Відродження.

Література

1. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. – М.: Высш. школа, 1980. – 368 с.
2. Рутенбург В.И. Титаны Возрождения. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1976. – 144 с.
3. Соколов В.В. Европейская философия XV – XVIII веков. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Высш. школа, 1996. – 400 с.

Основні поняття:

Антропоцентризм — філософське вчення, відповідно до якого людина є центром і вищою метою світобудови.

Гілозоїзм — філософський погляд, що розглядає всю матерію (природу) у стані одухотворення.

Гуманізм — вчення, що визнає самоцінність людини у світі, її право на вільний розвиток і прояв своїх здібностей.

Пантеїзм — вчення, згідно якого Всесвіт (природа) і Бог тотожні.

Свобода — стан безперешкодного розвитку людини з розумінням міри відповідальності за свої вчинки.

1.Специфіка філософії епохи Відродження.

Хронологічно європейське Відродження (від фр. renaissance — відродження) як єдиний культурний рух розгорнулося в межах XIV — початку

XVII ст. й охопило Італію, Іспанію, Францію, Німеччину, Англію, Далмацію, Угорщину, Польщу, Чехію, північну Хорватію. Але в цих різних країнах воно проходило асинхронно.

Передусім Відродження розпочалося в Італії і в XIV — першій половині XV ст. розвивалося тільки в цій країні, а згасати там почало вже з середини XVI ст. У Німеччині швидке піднесення ренесансного культурного руху припадає на кінець XV — першу третину XVI ст., далі так само швидко загальмовується. У Франції Відродження охопило XVI ст., в Англії та Іспанії — кінець XV — початок XVII ст.

Найповніше і найпослідовніше еволюція Відродження проходила в Італії. Відродження — це могутній культурний рух у межах XIV — початку XVII ст., в ході якого відбулося подолання духовної диктатури і деспотії церкви, виникла нова культура, звернена до земних справ, прагнення людей до щасливого життя, а також нова система національних літератур, нова філософія і наука; небувалого розквіту досягло у ту пору мистецтво. Характерними ознаками культури Ренесансу були такі:

1) Світський, нецерковний, характер культури Відродження, що було наслідком секуляризації (звільнення) суспільного життя загалом.

2) Відродження інтересу до античної культурної спадщини, яка була майже повністю забута у середні віки.

3) Створення людської естетично-художньої спрямованості культури на противагу релігійній домінанті у культурі середніх віків.

4) Повернення у власне філософських дослідженнях до античної філософії і пов'язана з цим антисхоластична спрямованість філософських вчень Відродження.

5) Широке використання теорії "подвійної істини" для обґрунтування права науки і розуму на незалежне від релігії і церкви існування.

6) Переміщення людини як основної цінності у центр світу і в центр філософії, літератури, мистецтва та науки.

Відродження виникло, по-перше, на основі досягнень середньовічної

цивілізації, зокрема, періоду пізнього середньовіччя, коли феодальне суспільство досягло найвищого розвитку і зазнало великих змін. У XIV—XV ст. відбувалося швидке піднесення економіки і культури міст, з'явилися нові технічні винаходи (друкарський верстат, компас, артилерія та ін.), розвинулося кораблебудування і мореплавство, зроблено великі географічні відкриття. На цей період припадає початок інтенсивного книгодрукування. У царині культури посилюється боротьба за звільнення філософської думки від догматів церкви, з'являються нові знання і течії, які не вкладалися в середньовічну філософсько-богословську систему.

Усі ці явища готували підґрунтя для прогресивного перевороту, яким і стало Відродження. Проте переворот не був універсальним, він не охоплював соціально-економічні чинники і в основах феодального ладу суттєво нічого не змінював.

Другим чинником, який відіграв величезну роль у становленні і розвитку культури Відродження, була античність. Звідси пішла і назва доби, її культурні діячі зуміли відродити античну спадщину і надати їй великого практичного значення.

Слід згадати, що середньовіччя також зверталося до античності, особливо з XII ст., але успадкувало від неї лише окремі елементи. В нову добу, добу Ренесансу, засвоєння античності мало зовсім інший характер, її відродження стало метою і суттю нової культури. Античність сприймалася як найвищий авторитет, ідеал людської досконалості, в світлі якого оцінювалася сучасність. Найсильніше античність вплинула на освіту, філософію, образотворче мистецтво і літературу.

На перший план у ренесансному неоплатонізмі виступає його гуманістичний зміст.

Античність позначилася на формуванні провідної ідейної течії доби Відродження — ренесансного гуманізму. Його журливість (печаль) можна визначити як прояв пристрасного інтересу до земного життя.

Між гуманізмом і неоплатонізмом Ренесансу існувала не тільки єдність, а

й тотожність. Зачинателем гуманістичного руху вважається італійський громадський діяч і демократ Колюччо Салютаті (1331—1404).

В новій культурі, окрім ренесансу античності, значною мірою знаходить відбиття соціально-економічний та духовний зміст середньовіччя. У царині філософії спостерігається складний, непослідовний, часто суперечливий характер філософських поглядів. Тому надто складно визначити певну систему поглядів, більш-менш сталі напрямки чи філософські течії того періоду. Навіть погляди окремих філософів хибують подекуди двоїстістю, відсутністю певної визначеності. В цілому філософія Відродження не є якимсь повторенням, копіюванням античної філософії, а суттєво відрізняється від неї. З іншого боку, нова філософія, хоча і протиставляє себе середньовічній схоластиці, несе на собі відбиток середньовічної культури, і їй притаманні певні риси, що не властиві античності.

Пояснюється це, по-перше, несталістю соціально-економічного устрою в провідних країнах Західної Європи. То був перехідний період від однієї (феодальної) формації до іншої (капіталістичної), до нових, буржуазних виробничих відносин. Характеризується він невизначеністю соціально-класової структури, а звідси — неоднорідністю ідеологічних настанов. По-друге, теоретичні джерела філософії Відродження надто розмаїті і не обмежуються лише античною культурою.

Період Відродження на перше місце ставить Платона, а не Арістотеля. Філософія Платона спрямовується проти католицької теології та авторитету Арістотеля в схоластичному його тлумаченні, широко впливає на утвердження філософського ідеалізму в його новій, звільненій від середньовічної схоластики формі і відкрито виступає проти матеріалістичних тенденцій у філософії. В той же час вчення Платона, зокрема його етичні та естетичні погляди, використовувалися для обґрунтування непорушної єдності духовного та тілесного і спрямовувалися проти офіційного релігійного вчення про умертвіння плоті та одвічної гріховності людини. Філософія Відродження не відмовляється також і від філософії Арістотеля, але оригінальної, очищеної від

середньовічних напластувань, а то й спотворень. Прибічники арістотелізму прагнули розвивати його матеріалістичні тенденції, запозичивши багато що у натурфілософів, стихійних діалектів та етичних вчень епікурейської школи і стоїцизму.

Одним з джерел філософії Відродження стали середньовічні єресі, які були своєрідною ідеологією опозиційних феодалізмові рухів. Єресі підривали середньовічну церковну догматику, офіційну релігійну ідеологію, розчищали шлях антицерковним ідеям мислителів Відродження. Яскравим прикладом цього можуть бути погляди Я.Гуса та його однодумців.

На формування філософії Відродження, безперечно, мали суттєвий вплив також передові тенденції в середньовічній філософії взагалі. Мається на увазі номіналізм, раціоналістичні та емпіричні тенденції в теорії середньовічної філософії.

Та особливий вплив мала східна, зокрема арабська філософія, для якої характерна сильна матеріалістична тенденція, а також наукові досягнення арабів у галузі природознавства, що поширювалися в Західній Європі в XII—XIII ст. Поряд з цими передумовами розвиткові своєрідної філософії Відродження сприяли також і великі відкриття (особливо геліоцентризм Коперніка) та винаходи, які були зроблені на той час. Потреба розвитку нових галузей промисловості спричинила якісно новий поступ у природознавстві — астрономії, механіці, географії та інших науках.

2.Гуманізм філософії епохи Відродження.

Філософія Відродження ставила і прагнула вирішити важливі філософські проблеми. В цілому філософське мислення цього періоду прийнято називати *антропоцентричним*, в центрі уваги якого була людина, тоді як античність зосереджувала увагу на природно-космічному житті, а в середні віки в основу брався Бог та пов'язана з ним ідея спасіння. Звідси — характерна риса світогляду епохи Відродження: орієнтація на мистецтво.

Поняття *"гуманізм"* (лат. humanism — людяний, людський) у філософській літературі вживається у двох значеннях. В широкому — це

система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність, у більш вузькому — це прогресивна течія західноєвропейської культури епохи Відродження, спрямована на утвердження поваги до гідності і розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей.

Носіями нового світогляду були люди різного соціального стану, насамперед городяни, які вивчали філософію, а також поети, художники. Об'єктом їхнього вивчення стала людина, усе людське. Звідси і назва цих діячів — гуманісти. Перші сторінки філософії гуманізму належать італійському поету і філософу Данте Аліг'єрі (1265-1321 рр.), продовжив гуманістичні тенденції у своїх творах Франческо Петрарка (1304-1374 рр.), потім — Джаноццо Манетті (1396-1459 рр.) та ін.

Якщо середньовіччя можна назвати епохою релігійною, то Відродження — епохою художньо-естетичною. Адже саме за допомогою мистецтва змальовується розмаїтий світ людського почуття та його величезна цінність. Саме людина з її тілесністю почуття вперше в епоху Відродження усвідомлюється і змальовується такою, якою вона є насправді: не носієм гріховності, а як вища цінність і онтологічна реальність.

Розвиток виробництва, нові суспільні відносини вимагали нової, ініціативної людини, яка почувала б себе не часткою, представником певного соціального стану чи корпорації, а самостійною особистістю, що представляє саму себе.

Формується нова самосвідомість людини, її активна життєва позиція, з'являється відчуття особистої сили та таланту. Ідеалом людини епохи Відродження є її різнобічна діяльність. Виникає тип культурного, гуманістичного індивідуалізму, який орієнтується не на практичну економічну діяльність (буржуазний індивідуалізм), а на культуру. Пріоритетним в ієрархії духовних цінностей стає не походження чи багатство, а особисті достоїнства та благородство. Метою життя виступає тепер не спасіння душі, а творчість, пізнання, служіння людям, суспільству, а не Богу. Отже, гуманізм є однією з характерних рис епохи Відродження.

Світоглядною спрямованістю Відродження було відкриття самоцінності людської особистості, гуманістична спрямованість пізнання. Людина відчуває таку самостійність, яку вона не мала ні в античності, ні в середньовіччі. Її сила, влада над усім існуючим і, над самою собою не потребує ніяких зовнішніх сил — ні природи (античність), ні Бога (середні віки).

3.Натурфілософія епохи Відродження.

Філософія Відродження переглядає також середньовічне ставлення до природи. Природа трактується пантеїстично (грец. "пантеізм" - "всебожжя"). Бог зливається з природою, начебто розчиняється в ній, внаслідок чого сама природа обожнюється. Християнський бог немов би приземлюється, він перестає бути чимось позаприродним, трансцендентним.

Характерними є погляди з цього приводу відомого німецького натурфілософа *Парацельса*(1493—1541 рр.), який розглядав природу як живе ціле, що пронизане магічними силами. Якщо в людині всіма діями тіла "керує" душа, то в кожній частці природи знаходиться живе начало — архей. Для оволодіння силами природи достатньо збагнути останній, ввійти з археєм у магічний контакт і навчитися ним управляти.

Справжній світоглядний переворот епохи Відродження проявився також у поглядах на світобудову *Миколи Коперніка*(1473—1543 рр.) та*Джордано Бруно* (1548—1600 рр.).

Геліоцентрична теорія, створена й обґрунтована М. Коперніком, повністю заперечувала середньовічні теологічні уявлення про Всесвіт і місце людини у ньому. Вона відкривала принципово нові шляхи для розвитку природознавства, зокрема фізики та астрономії.

Дж. Бруно, розвиваючи геліоцентричну теорію, висунув ідею безкінечності Всесвіту та множинності в ньому світів, стояв на позиціях *пантеїзму*, "розсередивши" Бога в усій природі. Він вважав, що природа і є Бог в речах. Дж. Бруно сформував основний принцип природознавства, що переживало період становлення: Всесвіт єдиний, безкінечний, він не породжується і не знищується, не може зменшуватися або збільшуватися. В

цілому Всесвіт нерухомий, але в його просторі рухаються лише тіла, які є складовими частками Всесвіту.

Нове бачення світобудови вимагало пошуку та обґрунтування адекватного методу пізнання дійсності. Слід сказати, що в цілому концепціям мислителів Відродження була властива діалектична тенденція. Так, філософи Відродження розвивали думку про єдність природи та взаємодію всіх її складових, визнавали вічність руху і зміну буття, висловлювали геніальні здогадки про внутрішні суперечності та їх боротьбу як головну причину руху.

Діалектичні тенденції в філософії властиві, зокрема, *Миколі Кузанському*(1401—1464 рр.) (принцип збіжності протилежностей), *Бернардіно Телезіо*(1509—1588 рр.) (все в світі відбувається через боротьбу протилежностей), Дж. Бруно (збіжність протилежностей в максимумі і мінімумі). Але пантеїстичний характер філософії Відродження відбивався на її методології. Так, питання про рух та його джерела вирішувалося більшістю філософів Відродження стихійно діалектично. Хоча вони переносили причину руху в саму матерію, але вважали, що вона є невід'ємним від матерії розумним началом. Це "архей" у Парацельса, "світова душа" у Дж. Бруно і Франческо Патриці (1529—1597 рр.). Гносеологія філософії Відродження об'єктивно була спрямована проти схоластики та релігійного догматизму. Вона висувала на перший план досвід, почуттєве сприйняття як найважливійший, перший крок у процесі пізнання.

Емпіризм у питанні пізнання особливо проявився у вченні Б. Телезіо. Меншою мірою — у М. Кузанського і Дж. Бруно. М. Кузанський у процесі пізнання виділяв чотири ступені: чуттєвість, розсудок, розум та інтуїцію. Подібним чином розглядав процес пізнання Дж. Бруно. Він вважав, що першим, хоча й недосконалим, ступенем пізнання є відчуття, потім розсудок, розум і дух. Цим самим вони підкреслювали роль розуму. Але, як бачимо, в цих твердженнях проявляється зв'язок з релігійними середньовічними традиціями інтуїтивізму, а саме — четвертий ступінь пізнання ("дух" — у дж, Бруно, інтуїція — у М. Кузанського). Тобто сенсуалізм і раціоналізм у філософії

Відродження не були чітко диференційовані.

У гносеології Відродження інколи допускалося як компроміс пізнання через віру. А деякі мислителі, наприклад, *Мішель Монтень* (1533-1592 рр.), виступаючи проти сліпої довіри до авторитету теології, привносили в теорію пізнання елементи скептицизму. Однак скептицизм був спрямований насамперед проти "абсолютних істин", що висувалися теологами, і аж ніяк не заперечував здатності людини пізнати навколишній світ.

Не ставили під сумнів спроможність до пізнання і автори вчення про так звану "Двоїсту істину" (М. Кузанський, П. Помпонацці та ін.). За допомогою теорії "двоїстої істини" представники філософії Відродження обґрунтовували право людського розуму на самостійне дослідження, незалежне від авторитету теології. Хоча цей авторитет і не заперечувався, але ж обмежувалася сфера його впливу.

Незважаючи на елементи визнання можливості пізнання через віру, певного скептицизму, "двоїстості істини" тощо, філософи Відродження в основному стояли на позиціях матеріалістичної теорії пізнання. Їх точка зору щодо пізнання зводилася до таких положень. По-перше, можливість пізнання навколишнього світу таким, як він є; по-друге, дія зовнішнього світу як джерела пізнання на органи чуття, що сприймають і переробляють це діяння; по-третє, заперечення будь-якої нематеріальної субстанції, що керує процесом пізнання людини; по-четверте, визнання та утвердження сили розуму та логічної діяльності, без яких не можна досягти істинного знання.

4.Соціальні ідеї епохи Відродження.

Мислителі Відродження піддають перегляду також середньовічні погляди на суспільство. Розвиток нових виробничих відносин, поява нового класу — буржуазії вимагали створення сильної єдиної національної держави, здатної подолати феодальний сепаратизм та економічну ізольованість. Робляться перші спроби теоретичного обґрунтування ідеї громадянського суспільства, незалежного від релігійно теологічних настанов.

У поглядах на державотворення виділялося два основних напрямки.

Представник одного з них Ла Боесі (1530—1563 рр.) виступав проти абсолютизму, проводив думку про те, що королі узурпували права, які належать народу, виступав не лише проти монархічного, а й проти будь-якого державного устрою, заснованого на експлуатації. Ідеалом держави вважав державу, яка поєднує в собі традиції відстоювання міських вольностей (прав) з ідеями народного суверенітету.

Другий напрямок, представником якого був Нікколо Макіавеллі (1469—1527 рр.), обґрунтовував необхідність сильної монархічної влади, абсолютизму. Н. Макіавеллі вважав ідеальним устроєм республіку як виразника народного суверенітету. Проте розумів, що в тих умовах лише сильна влада світського государя, яка не рахується з будь-якими моральними традиціями та церковними вченнями, здатна привести до національного об'єднання і створити нову державу.

Контрольні питання

1.Проаналізуйте, чим відрізняється уява про людину в епоху Відродження від традиційних уявлень Середньовіччя.

2.Проаналізувати, які античні погляди на людину відроджує ренесансний гуманізм.

3.Проаналізуйте, які нові моральні орієнтири висунуті італійськими гуманістами у порівнянні з середньовічною філософією.

4.Визначте особливості італійського гуманізму XIV- XV ст.

5.З’ясуйте специфіку натурфілософських поглядів епохи Відродження

Тема 4. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ (XVI – XVIII ст.)

План

1. Характерні риси епохи Нового часу.
2. Емпіризм філософії Нового часу.
3. Раціоналізм філософії Нового часу.

Література

1. Гарнцев М.А. Проблема самосознания в западноевропейской философии (от

Аристотеля до Декарта). – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 216 с.
2. Гусєв В.І. Західна філософія Нового часу XVII – XVIII ст.: Підручник для студентів філософських факультетів ВУЗів. – 2-ге вид., стереотипне. – К.: Либідь, 2000. – 368 с.
3. Соколов В.В. Европейская философия XV – XVIII веков. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Высш. школа, 1996. – 400 с.

Основні поняття:

Агностицизм — вчення про принципову непізнаваність світу.

Гносеологія — вчення про пізнання буття у світі.

Дедукція — виведення часткового із загального, рух думки від загального до часткового, від загального положення до особливого.

Деїзм — спроба компромісу між філософією і релігією. Суть якого полягає в тому, що філософія (наука) приймає ідею Бога як першопричину світу, однак розглядає розвиток світу виключаючи участь Бога у світовому розвитку.*Дуалізм* — вчення про два різні, незвідні один до іншого, але взаємообумовлюючі принципи. У Декарта — це вчення про дві субстанції: Бог і світ, дух і матерія, душа і тіло.

Індукція — наведення, нарощування знання в напрямку від частини до цілого, від одиничного до загального, закономірного.

Матерія — об'єктивна реальність, що розвивається в часі й просторі, що не залежить від свідомості людей (визначення в межах філософії Нового часу).*Модус* — другорядна властивість буття, що проявляється лише в певних станах. Тоді як атрибут є основною, невід'ємною властивістю субстанції буття.*Монада* — проста субстанція, елемент структурно-організованого буття.*Раціоналізм* — філософський напрямок, абсолютизуючий можливості розуму й ігноруючий можливості чуттєвого пізнання світу.

Сенсуалізм — вчення, що розглядає почуття людини як єдине джерело знання. Світ сприймається як сукупність відчуттів, причиною яких є внутрішні або зовнішні подразнення.

Субстанція — щось незмінне; те, що існує завдяки самому собі й у самому

собі; те, що виступає достатньою підставою реальності світу.

Емпіризм — філософський напрямок, орієнтований на одержання знання тільки з чуттєвого досвіду й ігноруючий можливості теоретичного (раціонального) пізнання.

1.Характерні риси епохи Нового часу.

Філософія Нового часу історичними передумовами свого формування має утвердження буржуазного способу виробництва в Західній Європі, наукову революцію XVI—XVII ст., становлення експериментального природознавства. Вона утверджувала свої засадні принципи в боротьбі з феодальною ідеологією, середньовічною схоластикою, релігією та церквою, продовжуючи духовні надбання епохи Відродження. Найсуттєвішою особливістю філософії Нового часу була орієнтація на природознавство, тісний зв'язок з проблемами методології наукового пізнання, в якому вона вбачала головний засіб морального і соціального оновлення людства, утвердження людської гідності, свободи і щастя.

Головне своє завдання філософія Нового часу вбачає в розробці та обґрунтуванні методів наукового пізнання, концентруючи основну свою проблематику навколо методології наукового пізнання та гносеології. На цій основі формуються в філософії XVII ст. два протилежні напрямки:*емпіризм* та *раціоналізм*. Емпіризм проголошує, що основний зміст наукове пізнання отримує з чуттєвого досвіду, в знаннях немає нічого, чого б раніше не було в чуттєвому досвіді суб'єкта. Раціональне пізнання, розум не приносить ніякого нового змістовного знання, а лише систематизує дані чуттєво сенситивного досвіду. Раціоналізм наголошує, що основний зміст наукового знання досягається через діяльність розуму, розсудку та інтелектуальної інтуїції, а чуттєве пізнання лише підштовхує розум до діяльності. Ідеалом знання як емпіризм, так і раціоналізм вважали математику, а основними характерними рисами істинного знання визнавали всезагальність, необхідність, суттєвість.

У цілому, слід визначити основні риси, що притаманні філософії Нового часу:

1. Зв’язок з наукою. Критика схоластики.
2. Впровадження в науку експериментальних і математичних методів дослідження.
3. Розробка і застосування в процесі пізнання методів індукції і дедукції.
4. Раціоналізм і емпіризм як визначальні напрямки філософії Нового часу.
5. Розробка вчення про людину і її невід’ємні права.
6. Просвітництво.
7. Розробка договірної теорії держави, вчення про її сутність та природне походження.

2.Емпіризм філософії Нового часу.

Френсіс Бекон. Філософія Френсіса Бекона (1561-1626 рр.) підкорена свідомій спробі формування науки та наукового пізнання. Трактат у вигляді проекту (який не був завершений повністю) "Великого відродження наук", доповнений 1620 р. трактатом "Новий Органон", є найбільш популярним у філософії минулого та сьогодення.

Ф. Бекон послідовно піддає критиці філософію як форму споглядання і пропагує філософію як науку про реальний світ, яка базується на дослідному пізнанні. Такою позицією він, власне, висловлює нову фундаментальну ідею, що лягає у основу сучасного природознавства, об'єктивного пізнання дійсності. Його творчість у багатьох місцях пронизана компромісністю концепції "двоїстої істини", тобто істини "одкровення", істини про Бога (теологічної істини) та істини філософської, тобто істини, відкритої в науковому пізнанні.

Місце науки Ф. Бекон вбачав у вирішенні суспільних проблем і суперечностей сучасного йому суспільства. Визначаючи місце науки, Ф. Бекон визначає цілі наукового пізнання: "істинні цілі науки, щоб не займалися нею ні задля свого духу, ні задля вчених дискусій, ні задля приниження інших, ні задля користі та слави, ні задля влади, а задля того, щоб мати від неї користь та успіх самого життя суспільства". Цьому спрямуванню науки підкоряє Бекон і наукові методи, завдання яких він вбачає у пізнанні об'єктивного, реально існуючого світу. Незалежним від суб'єктивних спрямувань людини знаряддям такого

пізнання він визнає експеримент та його наслідки. Ідеалом наукового знання визнається відсутність розбіжності між думками та речами. Саме для подолання такої розбіжності Ф. Бекон формулює принципи наукового методу в "Новому Органоні".

Згідно з теорією двоїстої істини Ф. Бекон здійснює розрізнення чуттєвої та розумної душі людини. Розумна душа входить у людину за божественним провидінням, вона є предметом теології, а чуттєва душа має всі характеристики тілесності, вона є предметом філософських досліджень. Таким поділом він створює для науки концепцію, яка дає змогу вивчати людину, її вчинки. Вихідним моментом пізнавальної діяльності він визнає чуттєвість. Тому Ф. Бекона часто називають засновником*емпіризму*— філософського напряму, що будує свою гносеологію, аналізуючи чуттєве пізнання і досвід. Головна теза емпіризму полягає в такому трактуванні: "немає нічого в розумі, що до цього не пройшло через чуття". Теоретичне обґрунтування емпіризму, дане Беконом, визнається найдовершенішим серед різних напрямів філософії та серед природознавців.

Емпірія — досвід, спирання на експериментальне дослідження (а не на ізольоване чуттєве сприйняття) — є для нього вихідним пунктом нового наукового методу, який доповнюється систематичною логічною роботою. Саму логіку він розуміє як знаряддя пізнання — органон.

Створення нової науки та філософії, вважав Ф. Бекон, можливе тільки після усвідомлення причин що ведуть до помилок. Головну ваду він вбачає у застосуванні традиційних форм мислення, які базуються на логічній науці Арістотеля, розповсюдженій серед європейців християнством. Така логіка створює своїх ідолів (розповсюджені помилки).

Ф. Бекон вирізняє чотири види ідолів: *ідоли роду*, *ідоли печери*, *ідоли ринку*, *ідоли театру*. Ідолів роду та печери він визнає вродженими, такими, що випливають з природних властивостей душі, тоді як ідоли ринку та театру є набутими в інтелектуальному розвитку людини. *Ідоли* продукуються в самих чуттях людини. Усі чуттєві сприйняття, думки відносяться до властивостей

людини, а не до дійсності. Людина як криве люстерко змішує свою природу та природу речей, не вирізняючи їх чітко. Подолання вад людської природи полягає у послідовному дотриманні правил нової індуктивної логіки, яку запропонував Ф.Бекон. Головне з цих правил полягає у постійній емпіричній перевірці уявлень людини: відповідають наші уявлення дійсності чи ні. *Ідоли печери*— це особисті вади конкретної людини, причина яких може бути різною: погане виховання, психічна неврівноваженість, власні уподобання, власні упередження тощо. Якщо ідоли роду є обумовленими загальною для усіх людей природою — створювати судження за аналогією з власними здібностями, то ідоли печери обумовлені індивідуальною природою особи, властиві лише відповідним групам, індивідам. *Ідоли площі*— перешкоди, що виникають внаслідок спілкування між людьми за допомогою слів. У багатьох випадках значення слів були встановлені, не виходячи із сутності речей, а на основі випадкового враження від зустрічі з предметом.*Ідоли театру*— перешкоди, що народжуються серед вчених з причини некритичного засвоєння помилкової думки. Ідоли театру не властиві людині від народження, вони виникають внаслідок підкорення розуму хибним уявленням.

Використання дедуктивного методу (дедуктивної форми побудови думки) часто призводить до випадків, коли незначна помилка в загальному судженні, під час створення визначення властивостей одиничного, стає вирішальною в уявленні людини. Тому мислення від загального до особливого та одиничного, згідно з висновком Ф.Бекона, не можна визнати чітким у науковому пізнанні. Знання різних перешкод, що виникають під час дослідження природи, запобігає виникненню деяких помилок. Однак це знання лише негативне, а не позитивне, таке, що спрямовує пізнання.

Вивчаючи історію науки, Ф. Бекон дійшов висновку, що існує два шляхи дослідження: *метод* догматичний (*дедуктивний*) та метод емпіричний (*індуктивний*). Саме емпіризм уможливлює звільнити пізнання від суб'єктивізму догматики, робить пізнання позитивним, незалежним від уяви. Вчений, який керується індукцією, підкоряє свою суб'єктивність властивостям

дійсності, тому має знання, які не залежать від особистих уподобань, авторитету та інших ідолів пізнання. Об'єктивне знання природи проголошується ідеалом науки. Однак і чистий емпіризм не дає змоги піти далі фактів, явища до пізнання суті. Тому потрібна інтелектуальна переробка емпіричного матеріалу. Істинний метод пізнання складається з інтелектуальних дій щодо переробки матеріалу, який отримано через досвід. Вчений, що керується таким методом, схожий на бджолу, що збирає нектар, та не залишає його у первинному вигляді, а переробляє нектар на мед.

Томас Гоббс. Класичний представник англійської філософії періоду англійської буржуазної революції Томас Гоббс (1588-1688 рр.) послідовно розробляє систему раціоналістичної філософії, яка охоплює не тільки вчення про буття, пізнання, а й вчення про суспільство, державу.

Своє вчення про раціональність пізнання він виклав у праці "Про тіло" (1655 р.), де обґрунтував тезу про чуття як початкову стадію пізнання. Він вбачає мету пізнання в раціональному осягненні сутності, причин явищ. Визнання раціонального методу він обґрунтовує посиланнями на досягнення механістичного природознавства у Європі. Широко застосовуючи факти з історії нової науки, Т. Гоббс доводить, що тільки опираючись на розум, систематичне мислення, можна досягти істини. Саме Гоббс висуває тезу про надуманість теорії двох істин (віри та розуму) і проголошує існування лише однієї — істини розуму, науки. Поняття істини він визначає як властивість наших знань бути відповідними властивостям речей. Він стверджує, що істина — це властивість наших суджень і заперечує визначення істини як властивості об'єктів. Тому ні чуття, ні вроджена інтуїція, дані одкровення не можуть бути істинними, якщо вони дані не у формах судження про світ.

Т. Гоббс на відміну від Р. Декарта, який ототожнював матерію з розповсюдженістю, робить висновок, що розповсюдженість, простір є властивістю матеріальності взагалі, а не тіла зокрема. Такими властивостями, чи акциденціями, є рух, спокій, колір та ряд інших. Доказом факту, що простір є властивістю матерії, а не тіла, він вважає здатність тіла змінювати свою

форму. Ця мінливість фіксується стосовно незалежного простору, а відповідно до цього простір не може бути властивістю тіла, це незалежна від тіла акциденція.

Відправною позицією міркувань Т. Гоббса про суспільство та державу є поняття "природний стан людей". Введення цього поняття дало змогу філософії створити першу абстрактно-ідеальну модель суспільства, яку можна було використовувати у вигляді порівняльного еталону для фіксації подібностей та відмінностей між різними станами суспільства, державами тощо. Природний стан людей охарактеризовано у Т. Гоббса як можливість одних людей перешкоджати у досягненні своїх цілей іншим людям. Саме таке становище осіб, які здатні ставити перед собою цілі та діяти, їх досягаючи, призводить до природної прихованої війни між усіма людьми. Вихід з неї було знайдено в організації суспільства. Однак суспільство може існувати лише на збіганні інтересів людей. А це може бути досягнене тільки на шляху домовленості, яка є штучною та формальною. Таким чином, людям був потрібен механізм забезпечення виконання таких домовленостей. Ним стала суспільна влада, володарі. Влада здатна існувати лише в разі відмови людей від права повного володіння собою. Саме таким чином на місце природних законів через утворення держави вводяться закони штучні, суспільні.

Т. Гоббс вирізняє три типи держави: демократію; аристократію і монархію. Найліпшою формою держави філософі вважає монархію, бо тільки вона здатна ліквідувати всі недоліки "природного стану людей".

Джон Локк.Джон Локк (1632-1704 рр.) відомий як творець класичного сенсуалізму, творець трактату "Досвід про людський розум" (1690 р.). За своєю сутністю філософія Дж. Локка має антидекартівське спрямування.

Дж. Локку першому вдалося довести, що мислення загального ґрунтується на чуттєвому сприйнятті сущого та сутності, що знання загального та істина побудовані на досвіді. *Сенсуалізм*у теорії пізнання Дж. Локка тісно пов'язаний з методологічним емпіризмом: він визнає роль розуму, однак обмежує його значення. Функція розуму полягає, за Дж. Локком, в

комбінуванні емпірично створених суджень. Він заперечує існування "вроджених ідей" і стверджує поняття "рефлексу". Продуктивним методом створення наукових знань визнається індуктивний метод Р. Декарта.

Душа людини (мислення), на думку Дж. Локка, позбавлена вроджених ідеальних структур, ідей, понять, принципів. Він проголошує душу "чистим аркушем", на який лише досвід накладає свої письмена.

Дж. Локк розуміє досвід насамперед як вплив речей навколишнього світу на нас, на наші чуття. Разом з цим виділяє досвід внутрішній — як діяльність душі, думки. Ідеї, які виникають через зовнішній досвід, він називає чуттєвими; ідеї, які витікають з внутрішнього досвіду, — рефлексіями. Як зовнішній, так і внутрішній досвід призводить до виникнення лише простих ідей: про присутність чи відсутність чогось, властивостей твердого чи м'якого, корисного чи шкідливого тощо. Для виникнення загальних ідей потрібні міркування. Однак міркування не становлять собою сутності душі, бо душа може існувати і без міркувань (у тварин, комах). Міркування — це певна властивість людської душі, тому їх не можна визнати первинними, як це вважав Р. Декарт. Складні ідеї, як, наприклад, поняття субстанції, виникають на базі сприйняття сукупності таких простих ідей, як вага, форма, колір тощо. Сукупності простих ідей повторюються, внаслідок чого виникає уявлення про щось таке, що є носієм цих ідей.

Дж. Локк запропонував поділ якостей на первинні та вторинні, уявлення про які виникають на підставі зовнішнього досвіду. Первинні якості виникають через вплив на наші органи чуття об'єктів з різноманітними властивостями. Вони свідчать про різноманітність світу. Такими визнаються просторові властивості, маса, рух тощо. Уявлення про вторинні якості виникають внаслідок різноманітності наших органів чуттів: смак, колір, запах, звук тощо. Ці властивості існують лише для нашої свідомості, наших почуттів. Проблему вирізнення первинних і вторинних якостей Дж. Локк визнає як найважливішу для філософії, науки, бо якщо перші є реальними сутностями світу, то другі — лише номінальними, а люди часто не бачать різниці між ними і приписують

дійсності такі властивості, яких реально не існує.

Відмінність реальних і номінальних сутностей спрямовує думку Дж. Локка на перегляд існуючих класифікацій буття, традиційних принципів створення таких класифікацій. Згідно з Дж. Локком, реально існують лише індивідуальні об'єкти як носії властивостей. Тому різноманітні роди, види, класи, групи визнаються лише номінальними поняттями, що фіксують властивість різних речей бути схожими. Разом з тим схожість не можна визнати суттєвою ознакою, бо це є номінальне визначення, яке не завжди відповідає реальним властивостям речей.

Дж. Локк відрізняє два ступені знання: правдоподібне та беззаперечне. Незаперечне знання є продуктом мислення, міркування. Воно не може бути отримане шляхом безпосереднього зовнішнього досвіду. Правдоподібне — продукт безпосереднього емпіричного досвіду. Таке знання дає відповідну думку, яка ще не пройшла процедури міркування, порівняння з іншими думками. Саме беззаперечне знання має наукове значення. Це знання має три стадії: спекулятивну (інтуїтивну, яка опирається на узагальнююче мислення внутрішнього досвіду); демонстративну (така, що є міркуваннями над даними зовнішнього досвіду); чуттєву (яка керується уявленнями безпосереднього чуття).

Поширення сенсуалістської методології Дж. Локком на пізнання суспільних явищ дає змогу внести зміни у поняття "природного стану людей", яке запропонував Т. Гоббс. Дж. Локк стверджує, що природний стан — це не війна усіх проти всіх, а стан рівності між людьми, що забезпечується необмеженою свободою особи робити із собою та своїм майном усе, що завгодно. Обмеження накладається лише на право обмежувати свободу іншої людини. Тому і влада, яка дається суспільною угодою володареві, не є абсолютною. Вона завжди обмежена — іноді більше, іноді менше — природними законами. Таке поняття природного стану людей дає змогу створити поняття доцільності розподілу влади, яке стало базовим для усіх сучасних демократичних конституцій, на "законодавчу", "виконавчу" та

"федеральну". Відношення між ними будуються на системі противаг, зумовлених суспільною угодою обмежень однієї влади іншою. В основі угоди лежить право обох сторін, у випадку невиконання тих чи інших положень, розірвати її.

Філософія Дж. Локка настільки вплинула на світогляд англійців, що сьогодні часто вказують: "для англійців висновки, побудовані на спостереженні емпірії, означають те саме, що і філософствування". Вплив Дж. Локка на світову філософську думку визначається тим, що після нього філософія, відокремлена від здорового глузду, який спирається на дані чуттів, визнається схоластичною і не вартою уваги.

3.Раціоналізм філософії Нового часу.

Рене Декарт. Рене Декарт (1596-1650 р.) знаменує сформованість філософії Нового часу. Найбільш відомими його творами є: "Правила для керування розуму", "Міркування про метод", "Міркування про першу філософію", "Начала філософії".

Р. Декарт — автор ряду досліджень, що стосуються різних сфер пізнання. Його наукові пошуки призводять до закладення основ геометричної оптики. Він створює анатомічну схему людського ока. Саме Р. Декарт висунув ідею умовного рефлексу та створює модель рефлекторної дуги нервової діяльності. Заслуги Р. Декарта у створенні сучасної математики значні та добре відомі.

Р. Декарт підгримує антисхоластичну спрямованість філософії Ф. Бекона. Однак він не може погодитися з Ф. Беконом у оцінці дедукції як методу пізнання. Р. Декарт значну увагу приділяв математичним дослідженням, а, як відомо, математика будується і розвивається насамперед у формі дедуктивної системи знання. Тому, визнаючи присутність вказаних Ф. Беконом "ідолів", Р. Декарт звертає увагу на проблему спрямованості емпіричного пізнання, індукції. Він знаходить докази тезі, що здійснення індуктивного пізнання, експерименту відбувається тільки після попереднього планування дій. А попереднє планування дій у своєму кінцевому результаті має будуватися завдяки використанню загальних положень як вихідних для думки, тобто

шляхом дедукції. Таким чином, індукції без попередньо здійсненої дедукції бути не може. Однак дедуктивному мисленню завжди загрожують "ідоли". Дану проблему Р. Декарт вирішує, запропонувавши сумнів у вигляді методологічної процедури.

Декартовий методологічний сумнів, або "критика усіх визначень", будується не як абсолютний скепсис, заперечення визначень взагалі, а як шлях, засіб уникнення помилок. Первинну форму істини Ф. Бекон вбачає у чуттях, в емпіричності. Для Р. Декарта це — помилковий погляд, він перелічує випадки, коли чуття вводять людей в оману, і робить висновок, що неможливо вірити тим засобам пізнання, які "хоча б один раз обманювали нас". Таким чином, ні авторитет та здійснена з його допомогою дедукція, ані наш досвід та здійснена з його допомогою індукція, не можуть бути визнані як науковий метод. Тому Р. Декарт ставить питання про досягнення достовірності знання самого по собі, впевненості в істині, яка повинна бути вихідною посилкою і тому сама не може опиратися на інші посилки. Таку достовірність він знаходить у мисленні. "Якщо ми відкинемо та проголосимо помилковим усе, у чому хоч трохи можемо сумніватися, то ми не можемо сумніватися лише у тому, що здатність мислити свідчить про існування. Бо буде абсурдом вважати, що мислячи про самого себе, можна заперечувати факт існування думки про власне існування. Думка, яка заперечує існування самої себе, не варта жодної уваги. Тому факт, який висловлюється у словах: "Мислю, отже існую", найдостовірніший з усіх, які перед кожним, хто філософствує, виявляються".

Математика, основу якої складають ідеальні конструкції, досягає найвищого ступеня ймовірності. Порівняно з іншими науками математика найменше залежить від зовнішньої реальності і найбільше — від мислячого Я. Тому саме математика найкраще відповідає принципові достовірності знання. А присутні в математиці аксіоми можна завжди обґрунтувати принципом достовірності знання самого по собі. Однак математика — наука, що будується шляхом дедуктивної форми думки. Відкриті Ф. Беконом "ідоли" свідчать про присутність хиб у дедукції. Враховуючи цю обставину, Р. Декарт пропонує

метод раціональної дедукції, який повинен узгоджуватися з чотирма вимогами: 1) припускати як достовірні такі положення, які уявляються розумові чіткими та ясними, не викликають сумнівів у своїй істинності; 2) розділяти кожну складну проблему, задачу, на складові частини, підпроблеми чи задачі; 3) поступово здійснювати перехід від доведеного до недоведеного; 4) не робити жодних прогалин у логічному ланцюжку дослідження. Принцип методологічного сумніву та раціональна дедукція повинні допомогти у подоланні хиб простої дедукції, разом з цим вирішуючи проблему "першої індукції", яку без попередньої дедукції здійснити неможливо. Однак при цьому постає проблема "першої дедукції" — звідки взялися перші загальні поняття, якими користується думка? На це питання Р. Декарт відповідає тезою про присутність вроджених ідей.

Обґрунтування існування вроджених ідей Р. Декарт знаходить в своїх фізіологічних дослідженнях. Здійснивши велику кількість дослідів експериментального характеру над різними тваринами, відкривши факт скорочення м'язів (найчастіше цей дослід повторюють на лапках жаби, капнувши кислотою на свіжий зріз) частини тіла, відокремленої від цілого, він робить висновок, що в кожному тілі є ідея руху самого по собі. Скорочення лапки тварини під час подразнення її кислотою припиняється через деякий час, що, на думку Р. Декарта, свідчить про відокремлення ідеї від тіла. Вбита тварина — вже не жива, але ідея руху може в ній перебувати. Зовнішньо частина тіла ще не змінилася, але може й не рухатися під час подразнення, отже ідея це тіло вже полишила. Таким чином, ідеї можуть бути і не бути в тілі, а тіло існує без очевидних змін. Живого тіла без ідеї не існує, а це свідчить, що живі тіла народжуються з ідеями. Дослідження руху ідей в тілах живих істот призвели до створення Р. Декартом класичної схеми замкнутої рефлекторної дуги. Дана модель описує систему рефлексів, які виявляють себе у зовнішніх формах руху живих тіл.

Відкриття можливості існування ідеї впродовж деякого часу у мертвому тілі та можливості зникнення ідеї з мертвого тіла за відсутності наочно

фіксованих змін у ньому спрямували думку Р. Декарта на шлях вчення про дуалізм душі і тіла. Розвиваючи цю тезу, він робить висновок про існування незалежних одна від одної двох субстанцій світу. Субстанція, що виявляє себе у різних просторових властивостях, — матерія, та субстанція, що не має просторових форм виявлення, — мислення. Ці субстанції можуть єднатися, утворюючи живі організми, чи існувати окремо, утворюючи світ фізичних тіл та світ вільного духу, — божественний світ. Найдовершенішою формою буття є Бог, який існує сам із себе, є причиною самого себе.

Субстанція світу, що існує просторово, — матерія, не може наповнювати простір, існуючи нерухомо. Вона завжди у русі, що зобов'язує нас заперечувати теорію атомарної будови світу, бо інакше ми повинні визнати нерухомі частинки — найменші та неподільні елементи буття (атоми). Рух кожного тіла (Р. Декарт розглядає тіла лише механістично) відбувається з причин, які лежать за межами даного тіла. Вітрильник рухається завдяки дії вітру, завдяки течії рухається водяний млин, ядро вилітає з гармати завдяки згоранню пороху тощо. Користуючись цим принципом, він заперечує можливість існування порожнечі. Р. Декарт висуває питання про перший поштовх, який надав рух усім тілам. Суб'єктом цього поштовху він визнає Бога.

Дуалізм Р. Декарта зробив можливим двоїсте тлумачення його вчення, яке швидко розповсюдилося та знайшло багатьох послідовників у Європі.

Бенедикт Спіноза.Трактат "Удосконалення розуму" (який не був повністю завершений) та книга "Засади філософії Декарта" Б. Спінози (1632-1677 рр.) звертали увагу філософів на той факт, що поняття "субстанція" за своєю сутністю позначає ті властивості реальності, які не дані чуттям принципово. Субстанціональність не може бути віднесена до жодної з конкретних речей чи їх сукупності, бо усі речі є її виявленнями. Чуттєвість, емпірія має справу лише з одиничними об'єктами, тому вона не може осягти субстанцію, бо усі речі не можуть бути одразу дані чуттям. Узагальненням простих ідей в одну складну (про субстанцію) неможливо створити поняття про такі якості, які не властиві жодній з конкретних речей чи жодній з простих ідей.

Таким чином, поняття "субстанція" при своєму виникненні повинно мати зовсім іншу, неемпіричну природу. Дане поняття визнається продуктом розуму, який створив поняття про те, що існує само по собі та виявляє тільки само себе. Воно не потребує для свого виявлення інших речей, з яких повинно складатися. Розглядаючи питання про походження даного поняття, Б. Спіноза робить висновок, що змістовно "субстанція" не відрізняється від поняття про Бога. З доказів, які відносяться до цього висновку, можна констатувати, що Б. Спіноза ототожнює Бога із субстанцією.

Бог не стоїть тепер над природою, не є її творцем як зовнішня сила, а перебуває прямо у природі як її іманентна причина, властивість. Таке розуміння субстанції призводить до вирішення проблеми дуалізму душі і тіла, яку поставив Р. Декарт. Протяжність та мислення, які в філософії Р. Декарта визнаються незалежними одна від одної субстанціями, зливаються у філософії Б. Спінози в одну. А ці її властивості — лише два атрибути поряд з багатьма іншими атрибутами (атрибут — невід'ємна властивість). Усі атрибути мають властивість бути необмеженими сутностями, бо жодна окрема річ чи явище не можуть існувати без присутності усіх атрибутів. На протилежність субстанції та її атрибутам, які носять характер безмежності, для опису обмежених одиничних об'єктів Б. Спіноза використовує поняття "модус" (те, що існує за рахунок зовнішніх причин). Існування модусів характеризується не тільки обмеженістю взагалі, а й мінливістю, рухомістю у межах атрибутів субстанції (часу і простору). Відношення між субстанцією і модусом становить собою відношення частини і цілого. Субстанція визначається здатністю творення, а модус — її продуктом, утворенням, витвором субстанції.

Субстанція має внутрішню властивість — необхідність свого існування. Виявлення цієї властивості відбувається через мислення (атрибут субстанції). Мислення Б. Спіноза розглядає як властивість тіла мати непросторові атрибути. Мислення само по собі є атрибутом субстанції, який виявляє себе не в кожному тілі. Доводячи існування непросторових властивостей дійсності, Б. Спіноза вказував, що рух тіла завжди відбувається згідно з відповідною траєкторією.

Просторово ніякої траєкторії в світі ми не знайдемо, завжди бачитимемо конкретне тіло, яке змінилося порівняно з попереднім моментом. Об'єднавши у своїй голові ці моменти, ми самі створимо просторово фіксовану траєкторію. Однак для тіла, яке рухалося, такої траєкторії просторово (матеріально) не існує, хоча тіло справді рухається по траєкторії. Реальність існування траєкторії (рух небесних світил та інше), яка разом з тим не існує як тілесне, просторове дане, свідчить про реальне існування непросторового атрибуту субстанції. Саме цю властивість Спіноза називає мисленням і відрізняє її від причини як тілесної властивості, вказуючи, що мислення не причинове, а необхідне. Необхідністю детермінуються усі процеси у світі. Кожний конкретний процес має свою причину, лише субстанція має причину в собі самій.

Домінування необхідності у філософії Б. Спінози розповсюджується навіть на такі сфери буття, які для усіх попередніх детерміністів залишалися у полоні випадку, тобто у сфері афектів. Афект (відчуття) для Б. Спінози завжди є результатом дії зовнішніх предметів на тіло чи виявленням дії непросторового атрибута. Тому гносеологічна концепція Б. Спінози має абсолютно раціоналістичне трактування. Він розділяє пізнання на три ступені: ступінь істини — досягається розумом безпосередньо, незалежно від досвіду (математичні аксіоми тощо); ступінь міркувань розуму — відбувається опосередковано за допомогою правил мислення (побудованих на певних аксіомах, законах), він потребує доведень; ступінь уявлення — в основі лежать чуттєві сприйняття навколишнього світу.

Вирішення Б. Спінозою етичної проблематики не відокремлюється від поняття субстанції (Бога). В центрі його уваги — питання про можливість існування в абсолютно детермінованому світі свободи. У розумінні Б. Спінози субстанція — єдина основа необхідності та свободи. Саме Бог (субстанція) — абсолютно вільний, бо все, що він здійснює, випливає з його власної необхідності, з творіння ним необхідності. Необхідність твориться, а не існує незалежно від акту творіння. Людина як модус особливого роду має обмеження своєї волі у зовнішніх обставинах. Однак у разі використання цих зовнішніх

обставин для творіння, для досягнення людських цілей свобода і необхідність не суперечать одне одному, а стають основою взаємного існування. Без необхідності, без урахування законів буття неможливо людині виявити своє воління. Сваволя обставин позбавляє людину свободи волі, лише необхідність протікання процесів буття дає змогу виявити власну волю щодо використання цієї необхідності людиною — свободу особистості. Так Б. Спіноза робить висновок, що свобода полягає у пізнанні необхідності.

Готфрід Вільгельм Лейбніц. Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646-1716 рр.) уособлює завершений тип раціоналістичної філософії. В його вченні знайшла своє місце як раціоналістична, так і проблематика сенсуалістичного та емпіристичного напрямів.

Ядром філософської концепції Г. Лейбніца є вчення про "монади" — монадологія. Монада розглядається як проста неподільна духовна субстанція буття. Спираючись на відомі з античної філософії докази, Г. Лейбніц заперечує можливість існування єдиної субстанції, про яку вчив Б. Спіноза. Г. Лейбніц стверджує, що поняття єдиної субстанції заперечує можливість існування руху, мінливості буття. Тому він звертається до нескінченної множини субстанцій — монад.

Монада — самодостатня одиниця буття, здатна до активності, саморуху, діяльності. Монада — це проста субстанція. Складна субстанція завжди залежна від простих, а тому складне утворення взагалі не можна визнати субстанцією. Тому монади не змінюються під впливом інших монад, кожна з них є самодостатньою, а отже становить собою самодостатній світ, непорушну гармонію, яка є найсильнішою у світі. Як найдовершеніші гармонійні утворення, монади і між собою мають єдине відношення — "гармонію". У випадку, коли в світі існує дві однакових монади, слід визнати, що вони будуть тотожними. Таким чином, монади різняться за своїми якостями.

Монади мають три головні різновиди за ступенем свого розвитку. Нижча форма характеризується "перцепцією" (духовно пасивною здатністю сприйняття). Вищі монади здатні мати чуття та чіткі уявлення. Їх Г. Лейбніц

називає "монадами-душами". Монади найвищого ступеня здатні до "аперцепції" (свідомості) і їх називають "монадами-духами". Монади не мають просторових (фізичних) властивостей, тому вони чуттєво не дані. Їх дано лише розумові. Чуттєво дані тіла є комбінаціями монад, які вирізняються тим, з яких монад вони складаються. Людина уособлює собою таку сукупність монад, у якій провідну роль відіграють монади, що здатні усвідомлювати. Об'єднання монад є невипадковим, воно визначене "завбаченою гармонією", яка виявляє себе у самозміні монад узгоджено з іншими монадами. Причини зміни монад можуть бути зовнішніми та внутрішніми. Кожна з монад утримує в собі як минуле, так і майбутнє. Завбачена гармонія дає змогу стати наявними усім якостям, які маються в кожній з монад у невиявленій формі.

Процес пізнання, таким чином, Г. Лейбніц розглядає як розвиток здатності до створення та усвідомлення ідей. Він заперечує існування вроджених ідей, людина з народження має лише деякі вроджені принципи (інстинкти). Чуттєве пізнання ним розглядається як нижча ступінь раціонального пізнання. Відомий вираз "Немає нічого в розумі, що не пройшло раніше через чуття" Г. Лейбніц доповнює положенням — "крім витворів самого розуму". Розум відкриває суттєве, необхідне, а чуття — випадкове, емпіричне. Тому і істини бувають різними: емпіричні — істини факту; розумові — істини теорії. До істин розуму Г. Лейбніц відносить головні положення математики та логіки.

Математику і логіку Г. Лейбніц розглядає як головні науки розуму, які повідомляють людині про світ, не даний чуттєво. Це науки про "усі можливі світи" (на відміну від філософії, яка визначається ним як наука про цей дійсний світ).

Контрольні питання

1. Проаналізуйте соціокультурні та духовні процеси в Європі Нового часу, що обумовили особливості розвитку філософії.
2. Охарактеризуйте чинники, що визначили провідну роль гносеологічної проблематики в філософії Нового часу.

3. Співставте основні ідеї емпіризму і раціоналізму.

4. Порівняйте основні методологічні ідеї Ф. Бекона і Р. Декарта та їх роль в розробці ідейних засад новоєвропейської науки.

5. Проаналізувати, як раціоналістична позиція Б. Спінози відобразилась в його етичному вченні.

Тема 5. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ

План

1. Загальна характеристика німецької класичної філософії.

2. І. Кант родоначальник німецької класичної філософії. Його вчення про пізнання та етичні погляди.

3. Філософське вчення Гегеля. Протиріччя між методом і системою у його філософії.

4. Філософські погляди Й.Г. Фіхте та Ф.В. Шеллінга.

5. Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха.

Література

1. Гулыга А.В. Немецкая классическая философия. – М.: Мысль, 1986. – 332с.

2. Кант И. Критика чистого разума. – Симферополь: Реноме, 1998. – 528 с.

3. Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец немецкой классической философии.– М.: Политиздат, 1986. – 62 с.

Основні поняття:

Апріорі — знання, отримане до й незалежно від досвіду.

Антиномія — положення, теза й антитеза якого доказові в рівному ступені.

Апостеорі — знання, отримане в результаті досвіду

Категоричний імператив — моральний закон практичного розуму з орієнтацією на обов’язок і доброчесність

Ноумен — «річ у собі», явище, дане нам через відчуття. Але ноумен це не реальний об'єкт, що викликає феномен, а об'єкт нашого розуму, відомий нам через уяву.

Трансцендентальне — апріорна здатність мислення, що забезпечує можливість досвідного знання.

Трансцендентне — те, що перебуває за межами можливостей свідомості й пізнання.

Феномен — явище світу, що осягається за допомогою відчуттів, «річ для нас».

1. **Загальна характеристика німецької класичної філософії.**

Німецька класична філософія є значним і вагомим етапом у розвитку світової філософії, що охоплює напружений, дуже яскравий за своїми результатами, важливий за впливом на духовну історію людства період духовно-інтелектуального розвитку. Вона представлена сукупністю філософських концепцій Німеччини майже за сто років, зокрема, такими оригінальними мислителями, як Іммануїл Кант (1724-1804 рр.), Йоган Готліб Фіхте (1762-1814 рр.), Фрідріх Вільгельм Шеллінг (1775-1854 рр.), Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831 рр.), Людвіг Андреас Фейербах (1804-1872 рр.). При всьому розмаїтті ідей та концепцій, німецьку класику відрізняє ряд суттєвих рис та принципів, що є спільними для всього цього етапу розвитку філософської думки. Саме вони і дають змогу говорити про німецьку класичну філософію як про цілісне духовне утворення.

По-перше, всіх представників німецької класичної філософії об'єднує розуміння ролі філософії в історії людства і в розвитку світової культури. Вони вважали, що філософія покликана критично самопізнати людську життєдіяльність, зробили предметом спеціального філософського дослідження людську історію і людську сутність. І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель бачать філософію чітко систематизованою наукою, але наукою специфічною. З їхньої точки зору, філософія, живлячись науками, орієнтуючись на науки, має будувати себе як науку гуманістичної спрямованості.

По-друге, представники німецької класичної думки надали філософії вигляду широко розробленої та диференційованої спеціальної системи дисциплін, ідей, понять та категорій. Німецька класична філософія є високо професійною, надзвичайно абстрактною та узагальненою системою філософського освоєння дійсності.

По-третє, німецька класична філософія розробила цілісну діалектичну концепцію розвитку.

По-четверте, німецька класика виробила певні загальні принципи підходу до проблеми історичного розвитку, запропонувавши досліджувати його науково-теоретичними засобами і виділивши деякі його загальні закономірності.

По-п'яте, розглядаючи проблеми людини, німецька класична філософія концентрує увагу навколо принципу свободи та інших гуманістичних цінностей.

Враховуючи ці основні риси німецької класичної філософії, можна виділити також і основні проблеми, дослідження яких перебуває в центрі уваги цього періоду розвитку світової філософії: проблема науковості філософії, онтології, гносеології, філософської антропології, філософії історії, філософії права, філософії релігії, етики, естетики і т.д. Для побудови своїх філософських систем мислителі німецької класики виходили з таких принципів: принципу розрізнення закономірностей розвитку природи і культури, принципу активності суб'єкта, принципу історизму.

2. І. Кант родоначальник німецької класичної філософії. Його вчення про пізнання та етичні погляди.

Іммануїл Кант народився в 1724 р. у сім`ї ремісника в Кенігсберзі. Тут Кант вчився, вчителював, став професором, ректором університету. У Кенігсберзі він написав усі свої твори, тут він і помер у 1804р.

Філософію І. Канта поділяють на два періоди — докритичний (до початку 70-х років XVIII ст.) і критичний, коли Кант розпочав досліджувати обмеження розуму. Результати своїх досліджень він виклав у своїх відомих працях: "Критика чистого розуму", "Критика практичного розуму", "Критика спроможності судження" і багатьох інших.

Для першого періоду властиве захоплення природничими науками, натурфілософською проблематикою. А другий період, протягом якого власне і розвивається кантівська філософська система, присвячений вивченню походження пізнавальної діяльності, її закономірностей та меж.

І. Кант підносить гносеологію до рівня основного елемента теоретичної філософії, її предметом має бути, на думку І. Канта, дослідження пізнавальної діяльності суб'єкта, виявлення її меж та законів діяльності людського розуму. Кант наголошує, що головним фактором визначення способу пізнання та конструювання предмета знання є суб'єкт пізнання та його пізнавальні здібності. У критичний період І. Кант створює філософські праці, які стали подією в історії людської культури: "Критика чистого розуму", "Критика практичного розуму", "Критика здатності судження", присвячені осмисленню філософії як науки, гносеології, проблем людської свободи та моральності і т.ін. І. Кант визначає філософію як науку про відношення будь-якого знання до суттєвих цілей людського розуму. Філософія, з його точки зору, має відповісти на такі питання: "Що я можу знати?", "Що я маю робити?", "Чого я можу сподіватись?" Відповідь на такі питання і гарантує філософії її високу місію законодавиці розуму. Таку місію, на думку І. Канта, може виконати лише трансцендентальна філософія, яка є системою усіх принципів чистого розуму. А оскільки розум, з його точки зору, має практичне і теоретичне застосування, то і філософія поділяється ним на практичну і теоретичну. Практична філософія, філософія моральності, філософія звичаїв містить принципи апріорі, які визначають і роблять необхідно обумовленою всю нашу поведінку. А теоретична філософія має бути теорією наукового пізнання, яка б містила в собі усі принципи чистого розуму, побудовані виключно на поняттях теоретичного знання всіх речей.

Перш, ніж говорити власне про проблеми гносеології І. Канта, слід розглянути деякі аспекти його вчення про знання. Знання, з його точки зору, є судженнями, тобто поєднанням уявлень та понять у свідомості і через свідомість. Судження можуть бути аналітичними, коли предикат (логічний присудок) не дає нового значення, та синтетичними, коли предикат не виводиться із суб'єкта, а поєднується з ним. Синтетичні судження, в свою чергу, можуть бути апостеріорними, коли є мислимий зв'язок між суб'єктом та предикатом і виявляється він у досвіді і через досвід. Другим видом синтетичних суджень є судження апріорі, тобто такі, де зв'язок між суб'єктом та предикатом не засновується на досвіді. Аналітичні судження, на думку І. Канта, усі є апріорними. Вони не вимагають звернення до досвіду, а, отже, не дають насправді нового знання. Що ж до синтетичних суджень, слід відзначити, що вони можуть бути як емпіричними, так і апріорними. Вони завжди дають нове знання.

Отже, І. Кант виділяє два види знання: досвідне (апостеріорне) та незалежне від досвіду (апріорне). Джерелом останнього, вважає І. Кант, є сама структура людських пізнавальних здатностей. Апріорні знання – це знання, що передують досвіду, обумовлюють його і незалежні від нього. Апріорні знання існують у трьох видах пізнання: математиці, теоретичному природознавстві та в метафізиці як теоретичній філософії. І. Кант у даному випадку намагається поставити і спробувати вирішити важливу проблему гносеології – проблему діалектики взаємозв'язку та взаємопереходу чуттєвого та раціонального у пізнанні. Розробляючи проблеми гносеології, І. Кант відштовхувався від концепції "речей у собі". Процес людського пізнання, на його думку, починається з досвіду. Існує дві чисті форми чуттєвого наочного уявлення (чуттєвого досвіду): простір та час. Вони упорядковують відчуття, розміщуючи їх у просторі та часі, і є принципами апріорного знання. Суб'єкту протистоїть незалежна від нього об'єктивна реальність ("річ у собі"). Речі у собі, діючи на наші органи чуття, викликають відчуття, які не дають ніякого знання про речі як такі. Світ людини, вважає І. Кант, це предмети та явища ("світ речей для нас"), які упорядковуються людською свідомістю. Таким чином, у І. Канта виникає два світи: перший – світ явищ, який існує в нашому досвіді, у просторі та часі; і другий – світ речей у собі, який не досліджений для пізнання і перебуває поза простором і часом, за межами людської свідомості. Цей останній І. Кант визначає як трансцендентний світ.

Далі І. Кант висуває концепцію трьох сходинок пізнання: чуттєвого споглядання, розсудку та розуму. Апріорні форми чуттєвості розміщують та упорядковують дані відчуттів у просторі та часі, в результаті чого виникають явища. Але самі по собі явища, на думку І. Канта, ще не дають знань, а являють собою лише необхідний підготовчий матеріал. Щоб з цього матеріалу отримати знання, його необхідно осмислити. Це можна зробити за допомогою понять, які дає розсудок.

Існує, вважає І. Кант, два основні стовбури людського пізнання, що виростають із спільного коріння: чуттєвість, через яку предмети даються, та розсудок, за допомогою якого вони мисляться. Щодо змісту знання, розсудок є цілком залежним від чуттєвості. І. Кант визначає розсудок як здатність мислити предмет чуттєвого споглядання і одночасно як здатність мислити його в певній незалежності від чуттєвих вражень. Поняття, які дає розсудок, можуть бути емпіричними, якщо в них містяться відчуття, викликані присутністю предмета, та чистими, якщо до них не приєднуються відчуття, що складають матерію знання. Чисте поняття, на думку І. Канта, містить у собі лише форму мислення про предмет взагалі. Ці поняття і єкатегоріями філософії.

І. Кант подає категорії за такою схемою:

1. Кількості: єдність, множина, сукупність.

2. Якості: реальність, заперечення, обмеження.

3. Відношення: присутність та самостійне існування, причинність та залежність, спілкування.

4. Модальності: можливість – неможливість, існування – неіснування, необхідність – випадковість.

Вказаними категоріями, підкреслює І. Кант, володіє кожна людина, оскільки вони становлять структуру людського пізнання. Самі ж категорії не є знаннями, а лише формами мислення, які з наочних уявлень утворюють знання.

І. Кант наводить такий приклад: вранці ми вийшли в садок, доторкнулись до каменя, відчули, що він холодний і вологий, вкритий росою. Сформували емпіричне судження сприйняття: камінь холодний та мокрий від роси. Потім сонце нагріло камінь, він став сухим і теплим. Ми створили нове судження, застосувавши категорії розсудку: загальне, причина, необхідність – сонце є причиною теплоти. Тим самим ми чуттєве сприйняття підвели під категорії причини, загального та необхідного. І. Кант робить висновок, що в процесі пізнання на рівні розсудку ми упорядковуємо чуттєві дані категоріями розсудку, формулюючи закони науки. Отже, закони науки є не відображенням дійсності, а результатом конструктивної діяльності мислення, категорії розсудку. Мислення може знайти в природі лише те, робить висновок І. Кант, що дозволяють його апріорні категорії. Цей висновок І. Кант кваліфікує як "коперніканський переворот у філософії", оскільки не знання мають узгоджуватись з дійсністю, як вважалося раніше, а дійсність як предмет знання має узгоджуватись з тим апріорним категоріальним апаратом, що дається людині до будь-якого досвіду. Третьою здатністю людського пізнання є розум, який на відміну від чуттєвості та розсудку є здатністю опосередкованого пізнання, що прямо і безпосередньо не пов'язане з досвідом. Розум, наголошує І. Кант, ніколи не спрямований безпосередньо на предмети досвіду та на досвід взагалі, а завжди має своїм предметом лише результати діяльності розсудку, щоб надати їм всезагального та необхідного характеру. Подібно до того, як розсудок утворює категорії, розум утворює свої поняття – трансцендентальні ідеї. Ідеї розуму – це необхідні поняття, розширені до безумовного, що обслуговують концептуальне пізнання, на відміну від розсудкових понять, які слугують розумінню сприймання, чуттєвого досвіду.

Трансцендентальні ідеї І. Кант поділяє на три види.

1.Світ психологічних ідей, де досліджується абсолютна єдність мислячого суб'єкта; це мікросвіт людського "Я".

2. Світ космологічних ідей, де вибудовується абсолютна єдність зовнішнього світу. Це макрокосмос: природа, космічна цілісність, "людина в природі".

3. Світ теологічних ідей, де фіксуються абсолютна єдність усіх предметів взагалі: вони вводять людину у світ віри, в якому центральне місце відведене поняттям Бога та безсмертя душі.

Далі І. Кант формулює досить складну концепцію суперечностей – антиномій, які з необхідністю виникають у людському розумі при спробі мислити світ як єдине ціле, беручи за передумову ідею безумовного чи абсолютного. На думку І. Канта, неминучі суперечності народжуються в нашому розумі внаслідок того, що поняття абсолютного, безкінечного, застосовані до світу речей у собі, переносяться і на світ досвіду, світ явищ.

І. Кант виділяє чотири антиномії: 1) світ є кінечним у просторі і в часі(теза) – світ є безкінечним у просторі і в часі (антитеза); 2) все у світі є простим і неподільним (теза) – все у світі є складним, і все можна розділити (антитеза); 3) в світі існує свобода (теза) – в світі немає свободи, все відбувається за законами природи, тобто з необхідності (антитеза); 4) існує Бог як першопричина світу (теза) – не існує ніякої першопричини світу (антитеза). Згідно з І. Кантом, і тезу, і антитезу можна довести однаково успішно.

У вченні про антиномії, можливості виникнення у розумі суперечностей без порушення законів логіки, І. Кант поставив і спробував осмислити проблеми діалектики. Проте, виділивши ці суперечності, І. Кант визнає їхнє існування лише в людському розумі, а не в об'єктивній дійсності і не бачить шляхів їхнього теоретичного вирішення.

Отже, І. Кант поставив надзвичайно важливі проблеми в дослідженні структури пізнавального процесу, багато з яких лишаються актуальними і в наші дні. Саме в полеміці з І. Кантом народились філософські концепції Й. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля.

3. Філософське вчення Гегеля. Протиріччя між методом і системою у його філософії.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831 рр.) готувався до кар'єри пастора в Тюбінгенському теологічному інституті. Магістр філософії, кандидат теології під впливом французької революції приділив велику увагу соціальній філософії. З 1801 р. після захисту дисертації розпочинає в Йенському університеті викладацьку діяльність. З моменту видання "Науки логіки" Г. Гегель стає офіційним державним філософом Пруссії. У 1818 р. Г. Гегеля запрошують до Берлінського університету, де він працював професором, ректором до своєї смерті. За життя було видано "Феноменологію духа" (1807 р.), "Науку логіки" (1812-1816 рр.), "Філософію права" (1821 р.), "Енциклопедію філософських наук" (1817 р., 1827 р., 1830 р.).

Після смерті Г. Гегеля зусиллями його учнів і послідовників видаються інші його роботи: "Лекції з історії філософії", "Філософія історії", "Лекції з естетики", "Лекції з філософії релігії", що ввійшли до 18-титомного зібрання його творів.

Якщо в цілому характеризувати філософію Г. Гегеля, то потрібно сказати, що це найвідоміший філософ об'єктивного ідеалізму, який у рамках своєї об'єктивно-ідеалістичної системи глибоко і всебічно розробив теорію діалектики. У гегелівській діалектиці природи слід підкреслити два моменти: 1) діалектику філософського тлумачення природи; 2) діалектику самої природи. Він зробив спробу побудувати теоретичну систему, яка повинна була остаточно вирішити проблему тотожності мислення і буття.

В коло його інтересів входили всі сфери життя – природа, людина, її свобода, закономірності суспільного життя, логіка, право тощо. Заслуга Г.Гегеля полягала також у тому, що він весь природний, історичний і духовний світ вперше подав у вигляді процесу, тобто у вигляді руху, змін, у перетвореннях, у розвитку. Але цей універсальний процес він відобразив своєрідно – ідеалістично. Г. Гегель вважав, що об'єктивно, незалежно від нас існує абсолютний Дух, як самостійна, універсальна, духовна субстанція світу. Цей абсолютний Дух. абсолютна ідея чи розум, постійно розвиваючись, на певному його етапі породжує, «відпускає з себе своє інше» – природу, яка в свою чергу, розвиваючись, породжує «суб'єктивний» Дух – людину, мистецтво, релігію і найвищий прояв цього духу – філософію. Обґрунтовуючи ідею розвитку, Г. Гегель сформулював основні закони діалектики, показав діалектику процесу пізнання, довів, що істина є процесом.

Розробляючи філософію історії, Г. Гегель перший підкреслив, що основною проблемою вивчення соціального буття людини є вивчення діалектики суб'єктивності побажань кожної окремої людини і об'єктивності, закономірності створюваної людьми системи суспільних відносин. Г. Гегель критикував розуміння свободи як відсутність всіляких перепон. Таке розуміння свободи є «свободою порожнечі», говорив він. Г. Гегель підходить до формули свободи як «пізнаної необхідності».Основне протиріччя філософії Г. Гегеля – протиріччя між діалектичним методом і метафізичною системою.

У філософії Г. Гегеля слід чітко розрізняти діалектичний метод та систему, що суперечать одне одному, перебувають у суперечності, яка виявляється в таких моментах:

1. Метод виходить з визнання всезагальності розвитку. Система ж заперечує всезагальність розвитку, оскільки природа розвивається лише в просторі, а не в часі. Система вимагає обмеження розвитку.

2. Метод заснований на визнанні всезагальності суперечності. Система ж вимагає вирішення усіх суперечностей та встановлення несуперечливого стану.

3. Метод вимагає відповідності руху думки стану, характерному для реальних процесів. Система ж передбачає конструювання зв'язків з голови.
4. Метод вимагає постійного перетворення дійсності, а система – незмінності існуючого стану речей.

Непослідовність його діалектики полягає в тому, що вся вона була звернена в минуле і не поширювалась на пояснення сучасного і майбутнього. Г.Гегель скрізь установив абсолютні межі розвитку: в логіці такою межею є абсолютна істина; у природі – людський дух; у філософії права – конституційна монархія; в історії філософії – його власна філософська система. В основі гегелівського розуміння історії лежить поняття світового духу. Г.Гегель визначав всесвітню історію так: "Всесвітня історія є прогрес в усвідомленні свободи, прогрес, який мають пізнати в його необхідності". Прогрес свободи у Г. Гегеля здійснюється схематично: в основі історії лежить світовий дух як суб'єкт, який не усвідомлюється окремими індивідами. Вони виходять у своїй діяльності не з поняття (розуміння) світового духу, а із своїх приватних індивідуальних інтересів. Жоден індивід не керується світовим духом. Дух діє підсвідомо. Кожен індивід переслідує свої власні цілі, різні інтереси. Тому часто отримуються протилежні результати. Тобто, тут існує невідповідність між цілями і результатами. Із зіткнення виникає щось єдине, яке не переслідується жодним індивідом. Це історична подія, яка є проявом світового духу. Світовий дух у Г. Гегеля реалізує себе через діяльність окремих індивідів. Цю особливість світового духу Г. Гегель називав "хитрістю розуму" (люди не підозрюють того, що своєю діяльністю здійснюють світову історію). Г.Гегель вважав, що розвиток історії завершується, досягши рівня Прусської імперії, після чого історія вже не розвивається в просторі і часі. Відтак, філософія Г. Гегеля була консервативною, вона не давала перспектив для необхідності появи нових формацій, і через це класики марксизму назвали її «кінцем німецької класичної філософії».

Філософська теорія Г. Гегеля справила значний вплив на всю наступну філософську думку. Після смерті Г. Гегеля в Німеччині виникли напрямки, що випливали з його вчення і розвивали його ідеї. Наприклад, ортодоксальне гегельянство намагалось зберегти в чистості, недоторканою його філософську систему. А молоде гегельянство (серед якого був і К. Маркс), спираючись на гегелівський діалектичний метод, підкреслювало вирішальну роль особистісного, суб'єктивного фактора в історії.

4. Філософські погляди Й.Г. Фіхте та Ф.В. Шеллінга.

Йоганн Готліб Фіхте народився 1762 р. З 1794р. працював професором Йенського університету. В 1799 р. був звинувачений в атеїзмі та звільнений з університету, після чого переїхав до Берліна і займався читанням публічних лекцій. Добровольцем брав участь у антинаполеонівській війні і в 1814 р. помер від хвороби у військовому госпіталі.У своїх перших трактатах Й. Фіхте першочергову увагу приділяє філософсько-моральним проблемам. Так, у працях "Досвід критики усякого одкровення", "Нотатки про правильність висновків громадськості по відношенню до французької революції" Й. Фіхте зводить поняття "практичної філософії" до діяльності лише моральної свідомості. Він виводить моральні принципи як вимоги абстрактного розуму. Основу своєї практичної філософії він вбачає в тому, що принципи моралі повинні опиратися на теоретичне обґрунтування, маючи зв'язок із чіткою науковою системою.Головний твір Й. Фіхте — "Науковчення" (1794 р.) — є трактатом про науку. Наукові положення, згідно з його поглядами, повинні спиратися на основоположення, які є достовірними самі собою. Таким достовірним фактом є визнання суб'єктом свого існування — "Я". "Я" охоплює собою все, що може бути мислимим. Діяльність суб'єкта, який визнає своє існування, розглядається як діяльність "Я", що відбувається у формі переходів від ствердження певної тези до протилежної, а від останньої — до третьої, яка має бути єдністю першої і другої. Крім тези про існування "Я", ми можемо виділити протилежну тезу — "не—Я".

Оскільки визнання суб'єктом факту свого існування — єдина достовірність, з якої може починатися мислення взагалі, "Я" не є індивідуальним Я, або субстанцією. "Я" — це абсолютна умова для послідовного, наукового мислення. Воно є основою морального мислення, яка діє як абсолютна надсвідомість. Індивідуальне "Я" є відображенням абсолютного "Я", абсолютної моральності. Саме індивідуальному, емпіричному "Я" протистоїть емпірична природа "не—Я".

Теоретична філософія, усвідомивши місце "Я" і "не—Я", протиставляє їх одне одному в межах абсолютного "Я", неначе результат обмеження, розділу абсолютного. Керуючись таким методом протиставлення і синтезу, Й. Фіхте розглядає систему теоретичних і практичних категорій буття і мислення. Такий метод називають "антитетичним": антитези не виводять з першої тези шляхом переходу до протилежного, а ставлять поряд з тезою.

Мета діяльності людини полягає у виконанні закону моралі, обов'язку, якому протистоять природні властивості людини. Ці властивості походять з фізичної природи людини, пов'язаної з усім матеріальним світом, з "не—Я", яке протистоїть "Я" і спонукає його до діяльності. Умовою виконання морального закону може бути лише перемога над чуттєвими схильностями. При цьому Й. Фіхте роз'яснює, що його "не—Я" не можна розуміти як кантівську "річ у собі". "Річ у собі" лежить за межами свідомості, а у Й. Фіхте "не—Я" не здатне існувати як незалежна від свідомості реальність. Воно виникає як продукт діяльності свідомості. Ця діяльність така, що коли вона здійснюється, то в нас немає її усвідомлення. Тому повсякденне мислення взагалі її не фіксує, а сприймає її продукти, як такі що нібито існують самі собою, незалежно від свідомості та діють на свідомість.

Філософське мислення, досліджуючи достовірні самі собою основоположення, долає цю ілюзію повсякденного мислення. Насправді ця данність є лише необхідним уявленням, яке виникає з продуктивної діяльності "Я". Щоб дійти усвідомлення діяльності "Я", слід мати здатність розуму до цього. Таку властивість, для якої не існує звичного протиставлення між діянням та його результатом, між суб'єктом і об'єктом, Й. Фіхте називає "інтелектуальною інтуїцією". Таким чином, не теоретичні положення роблять можливими практичні, а навпаки, практичність робить можливою теоретичність. Діяльність "Я" завжди веде до усвідомлення протилежного. Сама діяльність "Я" приводиться в рух чимось протилежним. Необумовлена діяльність "Я" з необхідністю відтворює протилежності: між діяльністю та її завданням, між предметом і методом, між знанням і незнанням.

Під час формулювання положень своєї філософії Й. Фіхте систематично виводить, фіксує логічні категорії. Керуючись "антитетичнім" методом, він рухається від теоретичних загальних положень — через розгляд відчуттів, споглядання, уяви, а також мислення (розсуду, здатності судження, розуму) — до положень практичного розуму з його властивостями та спрямуваннями. Викладаючи порядок розвитку категорій, Й. Фіхте показує, що суб'єкт послідовно піднімається від нижчих щаблів теоретичної діяльності до вищих. Таким чином, метод "науковчення" відтворює історичний розвиток людського духу, природний процес розвитку здатності мислення.

Головною проблемою етики Й. Фіхте вважав суперечність між необхідністю і свободою. Під впливом Б. Спінози він визнає, що воля людини і уся її духовна діяльність взагалі детерміновані таким же чином, як і фізична природа. Людина підкоряється законові причинної зумовленості не тільки як частина або явище природи, а й як суб'єкт громадянського історичного процесу. Згадана детермінованість визначається настільки жорсткою, що Й. Фіхте визнає усі поняття про випадковість лише удаваними, такими, що виникають з недостатнього розуміння суті справи, з необізнаності.

Як і Б. Спіноза, Й. Фіхте вбачає в свободі не безпричинний акт, а дію, що ґрунтується на пізнанні необхідності. Однак, на відміну від Б. Спінози, Й. Фіхте вводить поняття "ступеня" свободи, що фіксує доступність свободи людям залежно від рівня історичного розвитку суспільства, в якому індивід перебуває, а не від індивідуальної мудрості. Свобода складається не з вилученої природної чи суспільної необхідності, а з добровільного підкорення індивіда законам та цілям людського роду. Таке підкорення базується на суспільному пізнанні необхідності. Постановка проблеми в історичному контексті допомогає Й.Фіхте показати, що існують різні ступені свободи, зумовлені відмінностями історичних епох.

Фрідріх Вільгельм Шеллінг(1775-1854 рр.) отримав у Тюбінгені вищу духовну освіту, в Лейпцігу вивчав математику і природознавство. Викладав у Йенському, Ерлангенському, Мюнхенському та Берлінському університетах. У філософській еволюції Ф. Шеллінга відсутні чіткі межі між її етапами, які можна назвати як "філософія природи" (натурфілософія — 90-ті роки XVIII ст.), трансцендентального ідеалізму (1800 р.), "філософія тотожності" (перше десятиліття XIX ст.) та "філософія одкровення".

У філософській еволюції Ф. Шеллінгафілософія природи— найважливіший етап. Якщо для Й. Фіхте значення природи полягало у тому, що вона протистоїть моральності, а остання перемагає природні властивості суб'єкта, то для Ф. Шеллінга, навпаки, природа — самостійний предмет філософського дослідження.

У своїх працях "Ідеї філософії природи" (1797 р.), "Про світову душу" (1798 р.), "Перший нарис системи філософії природи" (1799 р.), "Загальна дедукція динамічного процесу" (1800 р.) Ф. Шеллінг спирається не тільки на І.Канта, а й на вчення Г. Лейбніца про монади.

Розглядаючи природу як силову динамічну єдність протилежностей, Ф.Шеллінг вважає, що через усю природу проходить протилежність об'єкта і суб'єкта. Прообразом такої протилежності він вважає полярність полюсів магніта: вони одночасно пов'язані між собою і взаємнопротилежні. Це — перше виявлення загального світового закону, який виявляє себе у протилежності позитивного і негативного зарядів у електродинаміці, у протилежному відношенні кислот і лугів. Принцип поділу на протилежності Ф. Шеллінг впроваджує для розгляду явищ органічного життя. Він за допомогою поляризації класифікує різновиди явищ живої природа. На думку Ф. Шеллінга, у природі є сила, яка має властивості живої сили. Роздвоєння цієї сили уможливлює природі утворювати нові форми природного існування. Уся природа — великий організм, у якому протилежності гармонійно поєднуються в єдності, взаємне заперечення гармонійно вирішується єднанням. Цілісність живого організму базується на гармоніях, а гармонії мають духовну природу. Тому не живе породжується з неживого, а навпаки: мертве тіло — продукт життєдіяльності, результат смерті живого. Таким чином, початок усіх речей має духовну основу, але ця духовна основа є несвідомою, животворною, немислячою.

Найважливішими досягненнями філософії природи Ф. Шеллінга було використання історичного погляду на природу. Саме Ф. Шеллінг проголошує, що природа історично давніша за свідомість. Виникнення свідомості є результатом ряду змін природи.

Філософія природа Ф. Шеллінга час від часу вступала в суперечність з досягненнями природничих наук. Тому ця філософія дуже швидко втратила свій авторитет у колах природодослідників. Однак історично вона відіграла визначну роль.

Після створення основоположних принципів "філософії природа" Ф.Шеллінг дійшов висновку, що його вчення відповідає на питання: яким чином несвідомо духовна природа породжує свідоме, як із об'єктивного виникає суб'єктивне. Однак для ідеалістичної філософії завжди стоїть проблема: як суб'єктивне стає об'єктивним? Спробу дати відповідь на це питання Ф. Шеллінг здійснив у "Системі трансцендентального ідеалізму" (1800 р.).

Трансцендентальний ідеалізм виходить з визнання первинності суб'єктивного "Я" стосовно об'єктивного. Безпосереднім предметом вивчення трансцендентальної філософії проголошується суб'єктивне, його внутрішні акти, засобом його розгляду — "інтелектуальна інтуїція". На думку Ф. Шеллінга, традиційне повсякденне логічне мислення має форму лише розсуду, дає знання нижче порівняно з пізнанням, яке здійснює розум. Розсуд, логічне мислення стоять під владою закону суперечності. Розум же не підкоряється формальному закону суперечності (закон, згідно з яким у судженнях забороняється мати взаємозаперечні судження). Розум не підвладний забороні суперечності, він безпосередньо вбачає за суперечностями єдність протилежностей.

Форми пізнання розумом не збігаються з розсудливістю. Вони не є умовиводами та доказами. Ці форми є безпосереднім уявленням, сприйняттям інтелектуальної інтуїції. Суб'єктом такого пізнання може бути тільки філософський або художній розум, геній, а не повсякденна розсудливість. Тим більше, що мова, якою розсуд висловлює свої умовиводи, заважає інтелектуальному сприйняттю, бо складається зі сталих форм, відбитків розумових процесів.

Центральною ідеєю Ф. Шеллінга, яка уможливила йому побудувати систему "філософії природи" і систему "трансцендентального ідеалізму", є ідея "абсолютного розуму, в якому суб'єктивне і об'єктивне — неподільні" (в чому і виявляється його філософія тотожності). Усе, що виявляє себе як протилежності, обов'язково повинно мати спільність, бути ототожнене у чомусь, інакше ми протилежність взагалі не помітимо. Однак якщо ми бачимо протилежності, то ми бачимо і їх тотожність. Чому тоді так складно вирішується проблема пізнання тотожностей протилежностей? Ф. Шеллінг вважає, що тотожності ми сприймаємо тільки інтуїтивно, хоча постійно використовуємо їх і в практичному, і в теоретичному житті.

Те, що в Абсолюті тотожне, вічне і бездоганне, у світі речей, навпаки, — поділене, множинне, неосяжне, змінюється у часі, уявляється як процес. Розвиток Абсолюту, за Ф. Шеллінгом, має цілепокладаючу форму. Крайні ступені його на одному полюсі дають матерію, а на протилежному — ідею, істину пізнання. Саморозподіл Абсолюту, єдиного тотожного самому собі початку, має своєю метою самопізнання єдиного, своє власне самоусвідомлення Абсолюту. Адже Абсолют не може вдовольнитися лише несвідомою інтуїцією самого себе. Самосвідомість абсолютного розуму (Бог) неможлива без існування людини як протилежності, яка має здатність до самозміни, саморозвитку, до поступового переходу від інтелектуальної інтуїції до самосвідомості.

Приблизно в 1815 р. Ф. Шеллінг почав розробку "філософії міфології та одкровення", або "позитивної філософії". У своїх працях "Філософія міфології", "Філософія одкровення", "Історія новітньої філософії" він виступив з критикою раціоналістичної філософії за те, що вона відповідає лише на питання "як?", а не "що?", звинувачує її у відсутності уваги до принципу, який уможливлює усвідомити суть "речей". З його погляду, раціоналізм визнає виникнення одиничного із загальних сутностей, не вміючи пояснити відношення між собою цих сутностей, не вміючи пояснити, як з останніх виникають реальні одиничні речі.

Філософія одкровення та міфології, за Ф. Шеллінгом, розглядається у вигляді системи "теософії", не обмеженої християнською доктриною. Адже одкровення існує у всіх формах релігійності, а дохристиянська міфологія мала своєрідне історичне місце, за змістом збігалася з істинними релігійними принципами. Міфи не потребують тлумачення, вони мають власний зміст, який прозріває існуючу тотожність Абсолюту. Тому "позитивна філософія", поділена на "філософію міфу" та "філософію одкровення", об'єднує знання та віру. Віра, за Ф. Шеллінгом, це єдиний шлях до усвідомлення Абсолютної тотожності буття. Таким чином, задум Ф. Шеллінга про чіткий раціоналістичний виклад філософії тотожності в останні роки його діяльності стає ірраціоналізм.

Бог, за Ф. Шеллінгом, це передусім особистість. Різниця між Богом і людиною у тому, що Бог як особистість абсолютно вільний і нескінченний, а людина обмежена. У лекціях "Про метод академічного вивчення" (1803 р.) Ф. Шеллінг обґрунтовує історико-критичний метод вивчення Біблії. В останні роки своєї наукової діяльності він заперечує даний метод як помилковий абсолютизм раціоналізму.

5. Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха.

Людвіг Андреас Фейєрбах (1804-1872) — видатний німецький філософ, спочатку один з послідовників Г. Гегеля, пізніше — творець самобутньої філософської концепції матеріалістичного спрямування, яка отримала назву "антропологічний матеріалізм". Упродовж деякого часу — професор Ерлангенського університету, з якого був звільнений після розкриття його авторства анонімної атеїстичної праці "Думки про смерть та безсмерття" (1830 р.). Основні праці: "До критики філософії Гегеля" (1839 р.), "Сутність християнства" (1841 р.), "Основні положення філософії майбутнього" (1843 р.), "Сутність релігії" (1845 р.), "Історія філософії Нового часу від Бекона Веруламського до Бенедикта Спінози" (1833 р.) та ін.

Л. Фейєрбах запропонував відмінне від традиційного розуміння філософії, її минулого та сучасності, ролі в суспільстві і ставлення до релігії. За Л. Фейєрбахом, у світі починається нова епоха — постхристиянська. Релігія відмирає, її місце в культурі звільняється, і зайняти це місце повинна філософія. Водночас і сама філософія повинна змінитися: вона не має стати простим чи негативним (в гегелівському розумінні) запереченням релігії. "Якщо філософія повинна замінити релігію, — стверджує Л. Фейєрбах, — то, залишаючись філософією, вона має стати релігією, вона повинна включити в себе — у відповідній формі — те, що становить сутність релігії, повинна включити переваги релігії". Інакше кажучи, повинна бути якась нова (відмінна від попередньої) синтетична форма свідомості і знання. Нова філософія повинна стати несхожою і на стару християнську релігію, і на стару "шкільну" філософію, хоча й потрібно зберегти краще з них обидвох. Уточнюючи свої уявлення, Л. Фейєрбах називає нову філософію — "релігією" антропологією, "філософією майбутнього". Водночас сам Л. Фейєрбах бачив сутнісні відмінності між філософією та релігією і вказував на них. У релігії сильний бік — її світоглядна ефективність, її близькість до "серця" людини, її емоцій, глибинних особистісних структур (при цьому релігію Л. Фейєрбах вважає родовою ознакою людини — адже в тварин релігії немає). З іншого боку, гегелівська філософія з її абсолютизацією мислення, раціонального пізнання виявляється, за Л. Фейєрбахом, раціоналізованою формою теології. Філософія — це неначе "сенс" у релігії. Вона також виростає з сутнісних аспектів людської свідомості. І те, й інше повинна об'єднати у собі "філософія майбутнього", але у цьому об'єднанні мають зникнути, усунутися слабкі сторони і філософії, і релігії.Слабкість філософії, за Л. Фейєрбахом, — в її відірваності від "серця", манірній віддаленості від світу, теоретичному егоїзмі. Це й повинно бути усунене при злитті філософії та релігії, а тому філософія повинна перетворитись у практичну філософію.

Найсильнішою стороною християнства, яка уможливила цій релігії стати світовою, легко доходити до "серця" людини, Л. Фейєрбах вважає мораль. Тому природно, що "нова філософія" повинна знайти якусь нову форму морально-етичної свідомості. Л. Фейєрбах здійснив спробу її виробити. Замість християнства та філософії гегелівського типу він запропонував "філософію Людини". Згідно з його гуманістичною концепцією Людина — це найвище у ціннісному відношенні, абсолютна цінність. При цьому слід говорити не про окремих людей, а про їх сутність, тобто про родовий початок. Окрема людина зовсім не є вмістилищем усіх людських чеснот, але Людина як така є нескінченно мудрою, доброю, всемогутньою. Її властивості — це вона сама, а без них (тобто без моральних якостей мудрості, доброти, могутності) Людини зовсім немає. В людині все є цінним: емоційне та психологічне життя є не менш важливим, аніж розум. Також досить важливо, що людина живе в прямому контакті з природою, бо зовнішня природа є близькою природі самої людини. За Л. Фейєрбахом, людська сутність цілком гармонійно виявляє себе в людському існуванні: життя природи та умови буття перебувають у глибокій єдності з людською сутністю.

Отже, людина, за Л. Фейєрбахом, перебуває та існує в гармонійній єдності з власною сутністю, власними якостями ("предикатами"), зовнішньою та внутрішньою природою. Вища ж єдність проявляється в моральному наповненні цієї гармонії, яка реалізується у імперативі, вищому законі для Людини. Цей закон полягає у вимозі ставитися до людини як до найвищої цінності, як до Бога. При цьому людина ставиться до себе як до Бога, коли вона бачить божественне у іншій людині. Запозичена в християнстві заповідь любові до Бога і ближнього перетворюється у Л. Фейєрбаха на основний моральний закон. Саме Любов (як домінуюче в людському ставленні до Бога) наділяється в Л. Фейєрбаха родовим смислом — це любов статева, родоутворююча, що включає в себе і любов до дітей, тобто до продовження самих себе, свого Я. За Л. Фейєрбахом, відносини між людьми повинні включити в себе закон Любові як деяку надцінність, дати йому увійти в "серце" людей, змінюючи вплив релігії.

Фейєрбахівські уявлення про Людину були отримані шляхом критичного перетлумачення християнських ідей. Л. Фейєрбах віддав чи приписав Людині лише ті якості ("предикати"), які релігія приписувала Богу. На його думку, Бог — це відчужена та об'єктивована сутність людини (або, інакше кажучи, Бог є деяким символічно закодованим зображенням суто людських властивостей та якостей). Саме в тому, що боги утворені за образом та подобою людей, і корениться, за Л. Фейєрбахом, сенс та цінність релігійної свідомості, основа її дійовості в історії. Але недостатньо лише розуміти природу релігії, вважає Л. Фейєрбах, — критикувати її означає зводити, або редукувати, релігійні образи та цінності до їх земних прообразів. Перетлумачений таким чином зміст релігії саме й веде, за Л. Фейєрбахом, до справжнього розуміння сутності людини.

Фейєрбахівська філософія виявила значний вплив на формування світової філософської думки, зокрема — на молодогегельянство та марксизм.

Контрольні питання

1. Проаналізуйте основні поняття кантівської теорії пізнання.
2. Прокоментуйте основні формулювання категоричного імперативу І. Канта.
3. Співставте філософські погляди Г. Гегеля і Л. Фейєрбаха.
4. Охарактеризуйте внесок Г. Гегеля в розвиток європейської філософської думки.
5. Дайте характеристику матеріалістичних поглядів Л. Фейєрбаха.
6. Проаналізуйте, як критика Л. Фейєрбахом релігії пов’язана з його антропологічним матеріалізмом.

Тема 6. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ НЕКЛАСИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ І СУЧАСНОЇ ЗАХІДНОЇ ФІЛОСОФІЇ

План

1. Загальна характеристика філософії життя.
2. Філософські погляди А. Шопенгауера.
3. Філософські погляди Ф. Ніцше.

Література

1. Ницше Фридрих. Сочинения: В 2 Т.: Пер. с нем. – М.: Мысль. – 1990. – Т.1. – 831 с.

2. Ницше Фридрих. Сочинения: В 2 Т.: Пер. с нем. – М.: Мысль. – 1990. – Т.2. – 829 с.

3. Шопенгауэр Артур. Афоризмы житейской мудрости: Репринт. Изд. – М.: Советский писатель, 1990.- 230 с.

4. Шопенгауэр Артур. Мир как воля и представление. – М.: Наука, 1993. – 669 с.**Основні поняття:**

Світова Воля (А. Шопенгауер) — могутній творчий принцип, що породжує всі явища і процеси. Світова Воля представляє собою «річ в собі».

Воля до влади (Ф. Ніцше) — це не просто стремління до владарювання сильного над слабим, але і стремління зробити слабого сильним.

Надлюдина — образ, уведений філософом Ф. Ніцше для позначення особливого типу людей, які за своєю могутністю повинні перевершити сучасну людину настільки, наскільки остання перевершила мавпу. Надлюдина, будучи сенсом історії людського виду, повинна уособлювати осереддя вітальних афектів життя. Надлюдина — це радикальний егоцентрик, що благословляє життя в найбільш екстремальних його проявах, а також Творець, могутня воля якого спрямовує вектор історичного розвитку. До прототипів Надлюдини, що виявляли собою «неперевершених віртуозів життя», Ф. Ніцше відносив О. Македонського, Ю. Цезаря, Ч. Борджіа, Наполеона.

Філософія життя — пояснення життя із самого життя.

***1.*Загальна характеристика філософії життя.**

«Філософія життя» – напрямок, що склався в останній третині XIX – початку XX ст. головним чином у Німеччині і Франції. Основні представники: *Ф. Ніцше* (1844-1900 рр.), *В. Дільтей* (1833-1911 рр.), *А. Бергсон* (1859-1941 рр.), *О. Шпенглер*(1880-1936 рр.). Джерелами “філософії життя” стали традиції німецького романтизму, який виступив проти раціоналізму Просвітництва та філософія А. Шопергауера. Теоретики цього напрямку звернулися до життя як

первинної реальності: у Ф. Ніцше вона виступає у формі «волі до влади», у А. Бергсона – як космічний «життєвий порив», у В. Дільтея – як потік переживань. В усіх трактуваннях життя являє собою цілісний процес творчого становлення, розвитку, що протистоїть усім механічним, неорганічним утворенням, усьому визначеному, застиглому і «сталому». Науковому раціональному пізнанню “філософія життя” протиставляє позаінтелектуальні, інтуїтивні, образно-символічніспособи осягнення ірраціональної у своїй основі життєвої реальності: інтуїцію, переживання, розуміння. Найбільш адекватним засобом збагнення і вираження життя розглядається мистецтво, інтуїтивно-несвідоме вираження життя в міфі.

2.Філософські погляди А. Шопенгауера.

Артур Шопенгауер (1788-1860 рр.) народився у родині данцигського банкіра у 1788 році. Його мати - видатна німецька письменниця Анна Шопенгауер після смерті чоловіка переселилася у м. Веймар. В її домі часто бували такі відомі люди, як Гете, Віланд, Гримм, брати Шегелі. Глибоко вражений смертю батька, майбутній філософ деякий час займався комерційною діяльністю, яка була йому глибоко огидною.Вже в юності в його характері виявляються задатки песимізму, які наклали відбиток на його життя та життєву рефлексію.

Коли Артуру виповнилося 21 р., він вступив до Геттингенського університету, на медичний факультет, а під впливом Г.Е. Шульца зацікавився філософією. У 1811 р. він переселився до Берлину, де в той час був дуже уславлений Й. Фіхте. Через два роки А. Шопенгауер випустив свою першу роботу: "Про чотирьохякісний корінь достатньої основи". Навесні 1814 р. він пересилився до Дрездена, де і була написана головна його робота "Світ як воля і уявлення."(1818 р.)З 1820 по 1831 рр. А. Шопенгауер працював в Берліні приват-доцентом, а пізніше відмовився від викладацької діяльності й іншу частину життя провів у Франкфурті-на-Майні, де і помер у 1860 р.

Артур Шопенгауер у своїх роботах «Світ як воля і уявлення» та «Про підставу моралі» абсолютною першоосновою світу вважає “*волю до життя*” – нескінченне безцільне прагнення до активності і зміни, що творить світ і

людину. Ця воля роздрібнюється в безлічі втілень, між якими йде невпинна боротьба, що пронизує усі рівні живої і неживої природи, в тому числі і людину. Людина *–раба волі*, яка змушує її жити, яким би безглуздим і жалюгідним не було людське існування. Але в людині бере начало прагнення до звільнення від підпорядкування безглуздій «волі до життя», до подолання егоїстичних імпульсів. До цього ведуть два шляхи. Перший – *через мистецтво*: завдяки споглядданню прекрасного відбувається відмова людини від нескінченного потоку бажань, рабського служіння волі; переживаючи зустріч з піднесеним, людина більше не вважає себе єдиним центром Всесвіту, автономним суб'єктом. Другий шлях – *через жалість*, *співчуття*, що звільнюють індивіда від тягаря турботи про власне життя і породжує в ньому турботу про *чуже*благо, перетворення чужого страждання у *власне*. Жалість - первородна глибина людського «Я», в якій відкривається значимість людини як особистості. Таким чином, призначення і сенс життя людини, за А. Шопенгауером, вестетичному і моральному звільненні від «волі до життя»шляхом подолання ілюзій про внутрішню автономію індивіда і усвідомлення наділндивідуальної значимості життя.

А.Шопенгауер першим у XIX столітті створив філософське обґрунтування песимізму. Усе життя – суцільні розчарування і страждання, що кореняться в самій «волі до життя», з її безглуздістю і вічною незадоволеністю. Людина під впливом волі увесь час чогось бажає: комфорту, здоров'я, продовження життя, які щодня потрібно завойовувати невпинною працею, постійною боротьбою з нестатками. Але бажання ніколи не задовольняються, а якщо задовольняються, то приносять із собою байдужість і нудьгу. Та й життя ми намагаємося зберегти, постійно маючи в перспективі смерть. Життя є щось таке, що треба «відстраждати», щастя ілюзорне, тому А. Шопенгауер називав існуючий світ «*найгіршим з можливих*».

3. Філософські погляди Ф. Ніцше. *Життя і діяльність.*

Фрідріх Вільгельм Ніцше (1844 — 1900 рр.) — філософ, який частіше за інших був приреченим на нерозуміння читача. З його цитат, напевно,

найвідомішою вважають «Бог помер» та «Якщо ти йдеш до жінки, не забудь батіг!». Проте мало хто знає Ф. Ніцше — людину, яка була сором'язливою у спілкуванні із жінками, Ф. Ніцше — композитора і музиканта, який ненавидів антисемітизм та дуже оригінального мислителя, який у значній мірі вплинув на діячів ХХ століття (З. Фрейда, Ж.-П. Сартра, С. Цвейга, Т. Манна, Г. Гессе, Ж. Дерріду та ін.).І дідусь, і тато Ф. Ніцше були священиками, тому, після його народження, батьки вважали, що сімейна традиція знайде своє продовження, тим паче, що за материнською лінією також були священики. При хрещенні батько дав синові ім'я Фрідріха Вільгельма, оскільки вважав прусського короля Фрідріха Вільгельма Четвертого своїм благодійником.За першою дитиною на світ з'явилось ще двоє: Елізабет та Йозеф. Коли Фрідріху було 5 років, помер його батько. Родина переїхала до Наумбурга, до бабусі та двох старших сестер матері. Після того, як помер дворічний Йозеф, Фрідріх залишився єдиним чоловіком в сім'ї серед п'яти жінок.Маленький Фрідріх був дуже розумною дитиною. В першому класі майже за всіма предметами був відмінником. У той час він був дуже релігійним. Свідки розповідали, що, коли Фрідріх читав цитати з Біблії, всі оточуючі плакали. Тому він отримує прізвисько «маленький пастор».Рано можна було помітити, що хлопчик є незвичайною дитиною. У 10 років він писав вірші та музичні твори, а в 14 почав писати автобіографію. Фрідріх полюбляв давні мови: грецьку мову, латину.У 1864 році в Бонні він обирає для свого навчання богослов'я та класичну філологію. Хоча перше він обирає лише для спокою матері, оскільки на той час вже не був релігійною людиною (відмовляється від відвідування богослужінь у церкві). Наступного року його вчитель бере Фрідріха із собою до Лейпцига. Цей період став важливим для Ф. Ніцше як в позитивному, так і в негативному значенні. У Ф. Ніцше з'являються перші сумніви щодо філології. Він називає її «побічною дитиною богині філософії від якогось ідіота або кретина». Нарешті, саме в Лейпцигу Ф. Ніцше знайомиться з двома людьми. З першим із них Ф. Ніцше зустрівся не особисто, а через книгу — «Світ як воля та уявлення» А. Шопенгауера. Ф. Ніцше у захваті від цього твору. Йому також імпонує те, що

А. Шопенгауер вважав музику найвищою формою вираження мистецтва. Друга людина — це Р. Вагнер, який відіграє для Ф. Ніцше не тільки роль друга, але й роль батька. За законом через рік Ф. Ніцше мусить пройти військову службу. Проте під час вправ верхи він отримує важку травму, і, не сказавши ні слова, доїжджає до казарми, де падає непритомний. За це його достроково демобілізують.У 1869 році він близький до захисту дисертації. Проте, ще не закінчивши навчання, йому пропонують місце професора класичної філології. Це цікаво ще й тому, що в цей час він остаточно відмовляється від філології, у листі своєму другові пише, що їй місце — серед іншого мотлоху наших предків.Його поважають співробітники, лекції відвідує багато студентів.

У 1870 році починається Франко-пруська війна. Ф. Ніцше йде на війну добровольцем, але у нього одночасно починаються дизентерія та дифтерія, тому він змушений повернутися додому. За два місяці він продовжує читати лекції. Одночасно він пише книгу «Народження трагедії з духу музики». У ній йдеться про те, що в Древній Греції трагедія виникла з двох протилежних принципів — «діонісійського» та «аполлонського». Занепад трагедії був пов'язаним із «сократичним духом», раціоналізмом.Р. Вагнер високо оцінив цей твір, писав, що не читав нічого дивовижнішого від цієї книги. Але у всіх інших книга не знаходить визнання. Тож, книга стає для автора справжньою катастрофою — він губить свій авторитет гарного професора, його лекції все рідше відвідують студенти.Через чотири роки до свого завершення підходить дружба між Ніцше і Вагнером. І це також стало важкою втратою для Фрідріха.Одночасно серйозно погіршується здоров'я Ф. Ніцше. Медики не прийшли згоди щодо хвороби, на яку страждав Ф. Ніцше. Більшість із них називає цю хворобу спадковою.Наступні 10 років Ф. Ніцше проводить як вільний філософ. Він подорожує в пошуках придатного для його стану клімату. Проте так і не знаходить його. І, незважаючи на стан здоров'я, він продовжує писати. У 1881 році з'являється «Ранкова зоря», «Людське, надто людське». У 1882 році — «Весела наука». Цей твір вважається прелюдією до найвідомішої книги Ф. Ніцше — «Так говорив Заратустра». Оцінюючи цю книгу, думки різко

розходяться. Деякі вважають її справжнім одкровенням. Інші — погано написаною книгою без почуття гумору, у якій проявляється лише егоїзм автора. Філософія Ф. Ніцше у Заратустрі побудована на двох головних ідеях: «вічне повернення» та «надлюдина». Сенс життя — це воля до влади. Шлях до надлюдини проходить три етапи: «верблюд», «лев», «дитина». Спочатку в людини є лише віра, що дісталася у спадок, потім настає нігілізм — відмова від цієї віри, і, врешті-решт, людина розуміє, що «бог помер», що не існує абсолютної моралі чи релігії. Лише тоді людина по-справжньому звільняється та може керувати собою самостійно. Сам Ф. Ніцше називав книгу п'ятим Євангелієм. Тому він був розчарований, коли твір не прийняв читач (як і інші його книги при житті автора).У 1885 році сестра Ф. Ніцше одружується з ярим антисемітом, переймає думки чоловіка. Вона забов'язала себе видавати книги Фрідріха після його смерті. І при цьому друкувала їх в певному ракурсі.Після видання твору «Так говорив Заратустра» у Ф. Ніцше справи йдуть все гірше і гірше. Поступово дає про себе знати наближення божевілля. У січні 1889 року, в результаті нервового нападу в Тюрині, його було відправлено до психіатричної клініки в Йенському університеті. Його мати наглядала за ним, а після її смерті це робили його сестри. А тим часом до Ф. Ніцше приходить слава і популярність. Проте сам він цього вже не міг розуміти, бо помер.Фрідріх Ніцше пішов із життя 25 серпня 1900 року в Веймарі.

Три періоди творчості. Ф. Ніцше утверджувався, як філософ під впливом А. Шопенгауера. Ввібравши основні ідеї останнього, він їх збагатив власним розумінням природи і світу, додав до них здорову долю волюнтаризму. Згодом у Ф. Ніцше все більше вимальовується власна філософська доктрина, змінюється політична концепція світосприйняття. Його філософія втрачає зв’язок з А. Шопенгауром і починає вибудовуватися на ірраціоналізмі та волюнтаризмі – двох наріжних каменях ніцшеанства.Ф. Ніцше вибудовував свою власну концепцію світосприйняття. Її в цілому за ступенем розвитку поділяють на три періоди.

Перший період (1872 – 1876 рр.).

Написано перші роботи: «Походження трагедії з духу музики» (1872 р.); «Філософія в трагічну епоху Греції» (1873 р.); «Про істину й неправду в позаморальному розумінні» (1873 р.); «Наука й мудрість у боротьбі» (1875 р.); «Несвоєчасні міркування» (1873-1876 р.).Уже в цей період Ф. Ніцше охоплюють душевні страждання, що знайшли відображення в його творчості. Усвідомлення трагічності буття змушує людину піднестися над нею: «Людина повинна знайти в собі щось таке, щоб не боятися цього світу». Ніцше був переконаний, що в цьому світі не можна знайти справжній прихисток від страждань, заподіяних зовнішнім світом сприйнять, тому він прагнув піднестися вгору. У певному розумінні він перетворився на фанатика віри. Сам розвиток науки був для нього внутрішньою трагедією, трагедією сучасної науковості.Протилежність життя й розуму стає основою ніцшеанської теорії. Свій перший твір він присвятив аналізу культури античної Греції, зокрема розгляду античної трагедії; він розвиває ідею типології культури, означену Ф. Шіллером, Ф. Шеллінгом, іншими німецькими романтиками. Предметом його поклоніння в перший період було мистецтво. Він порівнює два начала: 1) *діонісійське*– життєве, буйне, трагічне; 2)*аполлонівське*– споглядальне, однобічно інтелектуальне. Філософ усвідомлює рівновагу двох начал: буйного й спокійного. Уже тут містяться зачатки вчення про «буття» як стихійне зіткнення, розвинутого пізніше у вченні про прагнення до сили, яке властиве всьому живому, що прагне до свого самоствердження.

Другий період (1878 – 1882 рр.).

Ф. Ніцше розробляє проблеми людського пізнання, виявляє зацікавленість позитивізмом і природознавством. Роботи цього періоду: «Людське, занадто людське» (1878-1880 рр.) – автор вдається до різкої критики моралі тогочасного суспільства; «Ранкова зоря» (1881 р.); «Весела наука» (1882 р.) – розвиває концепцію «переоцінки цінностей».Основна проблема цього періоду – накопичення душевних переживань, завдяки яким у душу ллється «вогненне життя». Це життя лише на мить могло піднятися над душевною невдоволеністю. Внутрішнє переживання трактувалося як доповнення до

зовнішнього сприйняття. Ф. Ніцше намагався піднестися над однобічним світом сприйняття. Його твори вибудувані, як ланцюг афоризмів.

Третій період (1883 – 1898 рр.).

Основні роботи: «По той бік добра й зла» (1883 – 1886 р.); «Генеалогія моралі» (1887 р.); «Так говорив Заратустра. Книга для всіх і ні для кого» (1883 – 1885 р.); «Антихристиянин» (1888 р.)».У творчості Ф. Ніцше поняття не вибудовуються в стрункy систему, а з'являються як багатозначні символи: «життя», «воля до влади», що є саме буття в його динамічності, пристрасть та інстинкт, самозбереження. У цей період вводиться у вжиток поняття «надлюдина» як зміст землі. «Хай буде надлюдина смислом землі!», «Надлюдина – це море, де потоне презирство ваше. Надлюдина – це блискавка, це божевілля!»«Велич людини в тому, що вона є мостом, а не ціллю; і любові в ній гідне лише те, що вона є переходом і знищенням. Я люблю того, хто не вміє жити інакше, окрім як в ім'я власної загибелі, тому що він іде через міст».

Розуміння «волі до влади» Ф. Ніцше. Згідно Ф. Ніцше, філософія, християнська релігія й аскетична мораль відривають людину від джерел самого існування – від життя. Однак часи цих вчень, констатує філософ, пройшли – потрібні нові ідеї. На місце прагнення до осягнення сутності і порядку слід поставити життя як вічний рух, становлення, постійний плин, у якого немає мети, єдність, яку не можна оцінювати як істинне чи помилкове, добре чи зле. За Ф. Ніцше, усі процеси як фізичного, так і духовного життя – це різні модифікаціїволі до влади, до могутності – найважливішої властивості життя як такого.

Поняття волі, як основи всього існуючого, Ніцше запозичив у А.Шопенгауера, але надав йому іншого відтінку. Життя є не що інше як «воля до влади», воно прагне до максимуму відчуття влади. Ніцше вважає, що раціональна діяльність паралізує волю до влади, підмінюючи активність, діяльність - розмірковуваннями. Загальноприйнята мораль також підриває «волю до влади», проповідуючи любов до ближнього. «Воля до влади» – основа*права сильного*, котрий стоїть вище од усіх моральних, релігійних і

інших нормативних установлень. Саме таким правом повинна керуватися справжня людина у всіх сферах своєї життєдіяльності. Згідно Ф. Ніцше, протягом всієї історії раби у вигляді духовної помсти намагалися нав'язати свою мораль панам. Найвищого розвитку цей процес набув у християнстві. Іудео-християнська мораль перешкоджає повному самовираженню людини. Необхідно провести*переоцінку цінностей*.Своїм етичним вченням Фрідріх Ніцше здійснив радикальний розрив з класичною традицією європейського раціоналізму. Він був найбільш незвичайним з усіх моралістів, що стверджував мораль через її критику і навіть радикальне заперечення. Він вважав себе першим "аморалістом", "справжнім безбожником", "антихристом", динамітом, що покликаний підірвати болото звичних уявлень. Ф. Ніцше нещадно критикує цінності традиційного гуманізму, висуваючи гасло "переоцінки усіх цінностей". Ніцше проводить фундаментальну різницю між двома типами моралі:*мораллю панів*і*мораллю рабів*. Під мораллю рабів Ф. Ніцше має на увазі мораль, що сформувалась під впливом християнської релігії, яка поневолює душі людей, паралізує їх творчу енергію, перетворює їх на покірних долі і лицемірних. Рабська мораль, претендуючи на всезагальність, є мораллю юрби, а не особистості. Ця мораль тлумачиться Ф. Ніцше як "воля до заперечення життя", що виростає з рабського стану. За Ф. Ніцше, загальноприйнята мораль підриває «волю до влади», яка є основою права сильного, котрий стоїть вище всіх моральних, релігійних і інших нормативних установлень. В основі "моралі панів» повинні бути наступні принципи: єдина безумовна цінність – «життя»; люди нерівні – у них різні життєві сили і «воля до влади»; сильна людина вільна від моральних зобов'язань, не зв'язана ніякими нормами. Усім цим вимогам, за Ф. Ніцше, задовольняє суб'єкт моралі панів -*надлюдина («білява бестія»)*. По суті справи в міркуваннях Ніцше*надлюдина займає місце Бога*. "Бог помер. Ми його вбили", – сповіщає Ф. Ніцше вустами Заратустри. І на його місце повинна прийти надлюдина.Таким чином, погляди Ф. Ніцше цілком перевернули принципи традиційної класичної етики, орієнтованої на ідеали гуманізму і прогрес розуму. "Мораль панів" – це мораль сили і егоїзму, котра

теж має певні обов'язки, але тільки стосовно подібних до себе. Позбавлена "моралістичних забобонів", випущена Ф. Ніцше на свободу "білява бестія" викликала справжнє захоплення у середовищі естетизованої європейської інтелігенції кінця XIX – початку XX століття, бо відкривала для неї нові виміри особистої свободи. Але трапилось так, що ідеї нічим не стримуваного активізму, ірраціонального прагнення до утвердження свого життя, цинічна зневага до гуманістичних цінностей дуже швидко перейшли зі сфери рафінованого філософствування в практичну площину обробки мас, були використані ідеологами німецького фашизму. Коли Гітлер звільняв своїх вояків від моральних сумнівів і химери совісті, він лише посилював руйнівну інерцію цих фатальних думок Ф. Ніцше.

Контрольніпитання

1. Соціальний волюнтаризм та песимізм А. Шопенгауера.
2. Культ Надлюдини Ф. Ніцше.
3. Охарактеризуйте відношення Ф. Ніцше до релігії.

СУЧАСНА ЗАРУБІЖНА ФІЛОСОФІЯ (КІНЕЦЬ XIX ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ): СПЕЦИФІКА, НАПРЯМКИ, ТЕНДЕНЦІЇ

ПЛАН

1. Основні риси сучасної світової філософії.
2. Психоаналіз і неофрейдизм.
3. Філософія екзистенціалізму.
4. Неопозитивізм: його сутність та принципи.
5. Сучасна релігійна філософія.
6. Діалектико-матеріалістична філософія.

Література

1. Заиченко Г.А. История западной философии. Классика против постмодернизма. – Днепропетровск: Наука и образование, 2000. – 200 с.

2. Великие мыслители о великих вопросах: Современная западная философия / Ред. Варгезе Р.А. – М.: ГРАНД, 2000. – 400 с.
3. Шліпченко С. Архітектурні принципи постмодернізму. – К.: Видавничий дім “Всесвіт”, 2000. – 240 с.

Основні поняття:

Екзистенціалізм— філософія існування людини.

Марксизм— філософія, орієнтована на створення «людського суспільства й суспільної людини».

Неотомізм — теологічна доктрина католицизму із претензією примирення форматів віри й вимог розуму.

Неофрейдизм — філософія оздоровлення суспільства засобами психоаналізу.Персоналізм— філософія пріоритету особистості та її ціннісних орієнтирів.Позитивізм— філософія із претензією на статус науки.

Постмодернізм — загальна назва концепцій, що претендують на пояснення сутності й цінностей постсучасної культури.

Прагматизм— філософія успіху, тотожності істини й користі.

Римський клубь — громадська організація, що досліджує наслідки науково-технічної революції й глобальні проблеми сучасності.

Сциєнтизм— претензія на пріоритет науки в житті суспільства.

Феноменологія— наука про свідомість, що споглядає сутності світу.Філософська антропологія— філософія пошуку онтологічних засад життєдіяльності людини.

1. **Основні риси сучасної світової філософії.**

Сучасна епоха характеризується небаченим досі зростанням впливу науково-технічного прогресу на природу, на всі сторони життя суспільства, людину, на саме її існування – результаті інформатизації, комп'ютеризації, електронно-атомних технологій, новітніх засобів масової інформації, які тепер не мають меж. Під впливом цього формується нова картина світу, відбувається радикальна зміна ціннісних орієнтацій і пріоритетів людини. Загальнолюдські цінності набувають все більшого визнання. Навіть колишній Радянський Союз,

який фактично не визнавав “Загальну декларацію прав людини”, прийняту ООН у 1948 році, через 41 рік врешті-решт у 1984 році ратифікував її.Філософія як теоретична форма відображення дійсності (форма суспільної свідомості) не може цього не враховувати. У зв’язку з цим сучасна світова філософія набуває таких основних рис:

1. Осмислення глобальних проблем, котрі стоять нині перед людством, а саме: екологічних, ресурсозберігаючих, продовольчих, демографічних, енергетичних, технологічних і т.п.

2. Переосмислення в цьому контексті проблем самої людини, її виживання як виду. 3. Визнання пріоритету у філософії загальнолюдських цінностей, відображених у “Загальній декларації прав людини”.

4. Плюралізм (множинність) філософських вчень і напрямків, заперечення монополізму будь-якого з них.

5. Толерантність (терпимість) щодо ставлення до різних філософських концепцій.

6. Постановка проблеми формування планетарної свідомості.

2. Психоаналіз і неофрейдизм.

Однією з найвпливовіших ідейних течій XX ст. став психоаналіз. Виникнувши в рамках психіатрії як своєрідний підхід до лікування неврозів, психоаналіз спочатку не претендував на роль філософського вчення, яке розкривало б та пояснювало поряд із механізмами функціонування людської психіки також і закономірності суспільного розвитку. Але з часом його теоретичні положення та установки почали застосовуватись у філософії для пояснення особистісних, культурних та соціальних феноменів. Досліджуючи психоаналіз як комплекс гіпотез та теорій, що пояснюють роль несвідомого в житті людини, слід виділяти три його аспекти: пізнавальний, соціально-культурний та лікувально-практичний. Розглянемо зміст першого та другого аспектів психоаналізу.

Засновником психоаналізу в його класичній формі був австрійський психолог, невропатолог, психіатр Зігмунд Фрейд(1856-1939 рр.). Його теоретичні погляди сформувались під впливом традицій класичного природничо-наукового матеріалізму та еволюціонізму в той час, коли вже намітилась криза традиційних уявлень про психічне життя людини, коли з усією очевидністю виявилось, що неможливо розкрити таємницю буття людини, виходячи лише з її природних характеристик. Психоаналіз З.Фрейда був спробою синтезу двох напрямків дослідження природи людини: 1) розкриття психічних поривань внутрішнього світу, смислу людської поведінки; 2) аналізу впливу культурного та соціального середовища на формування психічного життя людини та її психічних реакцій. А це в свою чергу передбачало глибше вивчення структури особистості, оскільки, аналізуючи та оцінюючи людську діяльність, З.Фрейд повсякчас натикався на такі характеристики поведінки людини, які неможливо було пояснити особливостями її свідомого ставлення до дійсності та до самої себе. Головним у психоаналізі стало виявлення несвідомого, його філософське осмислення та тлумачення. З. Фрейд, висуваючи свою концепцію несвідомого, підкреслював, що воно не було предметом дослідження класичної філософії та психології, а причину цього вбачав у культі розуму та свідомості. Психіка ж людини, на його думку, роздвоюється на дві сфери: свідоме та несвідоме. Саме вони і визначають суттєві характеристики особистості. Поділ психіки на свідоме і несвідоме, писав З. Фрейд, є основною передумовою психоаналізу, і лише він дає змогу зрозуміти і піддати науковому дослідженню часто спостережувані і дуже важливі патологічні процеси душевного життя. Інакше кажучи, психоаналіз не може вважати свідоме сутністю психічного, а має розглядати свідомість як якість психічного, яка може приєднуватись чи не приєднуватись до інших його якостей. Спочатку психіка у З.Фрейда була представлена трьома інстанціями: несвідоме, передсвідоме і свідомість.Несвідоме— це та частина психіки, де концентруються несвідомі бажання та витіснені із свідомості ідеї.Передсвідоме— це зміст душевного життя, який у даний час не усвідомлю-

ється, але легко може стати усвідомленим (пам'ять мислення та ін.).Свідомість-З.Фрейд пов'язував в основному із сприйманням зовнішнього світу.

Джерелом психічної динаміки, за З. Фрейдом, є бажання сфери несвідомого, що прагнуть розрядки через дію. Але для цього необхідно, щоб вони включились у сферу свідомості, яка управляє реалізацією актів поведінки. Можливим же це стає лише за посередництва передсвідомого, яке здійснює цензуру бажань несвідомого. (Цензура, за З. Фрейдом, це образне уявлення тих сил, які прагнуть не пропустити до свідомості несвідомі думки та бажання). Пізніше З. Фрейд уточнює, що психічна діяльність несвідомого підкоряється принципу задоволення, а психічна діяльність передсвідомого — принципу реальності. Створивши теоретичну систему психіки, З. Фрейд мав довести її правомірність. З цією метою він виділяв певні приклади психічної діяльності, а саме: сновидіння, асоціативне мислення, гіпнотичне навіювання, дотепність, психопатологія буденного життя (забування імен, прізвищ, гублення речей тощо). Теорія З. Фрейда про свідоме та несвідоме і стала основою психоаналітичної системи. Важливим складовим елементом фрейдівського психоаналізу було уявлення про лібідо. Спираючись на дані природничих наук і дотримуючись біологічного стилю мислення, З. Фрейд головним рушієм поведінки людини вважав два інстинкти: самозбереження та сексуальний. Сексуальний інстинкт, лібідо, і став центральною ланкою психоаналізу.Лібідо, згідно з Фрейдом, — це психічна енергія, яка лежить в основі всіх сексуальних проявів індивіда, сила, що кількісно змінюється і якою можна вимірювати всі процеси та перетворення в сфері сексуального збудження. Вчення про лібідо є подальшим розвитком енергетичного підходу до психіки. Психічна енергія інтерпретується З. Фрейдом як енергія лібідо, а також субстанція, що кількісно змінюється. Інстинктивний імпульс може бути розрядженим у дію, витісненим (витіснення — це переведення психічного змісту із свідомості у несвідоме і збереження його у несвідомому стані) назад у несвідоме, або ж енергія сексуальних потягів відхиляється від прямої мети і спрямовується до несексуальних (соціальних) цілей. Цей останній процес З. Фрейд називаєсублімацією. З точки зору вчення про лібідо процес психічного розвитку людини є за своєю суттю біологічно детермінованим процесом перетворень її сексуального інстинкту.Проте З. Фрейд з

цілого ряду причин змушений був коригувати свою систему. Труднощі, пов'язані із зведенням усієї людської поведінки до проявів сексуальності, з одного боку, вплив подій Першої світової війни (страждання людей, пов'язані не з сексуальними переживаннями, а з травмуючими їх випробуваннями війни) — з іншого, критика опонентів — з третього, змусили З. Фрейда дещо переглянути структуру інстинктів (воля до влади, сексуально-еротичний, інстинкти марнославства, агресивності та ін.).

Своєрідними і неоднозначними є уявлення З.Фрейда про суб'єктивну реальність людини. У праці "Я і Воно" (1923 р.) він розгортає структурну концепцію психіки, виділяючи в ній три сфери: "Воно" (id), "Я" (ego) та "Над-Я" (super-ego). Під"Воно"З. Фрейд розуміє найпримітивнішу субстанцію, яка охоплює усе природжене, генетично первинне, найглибший пласт несвідомих потягів, що підкоряється принципу задоволення і нічого не знає ні про реальність, ні про суспільство. Вимоги "Воно" мають задовільнятися "Я".

"Я", як вважав З. Фрейд, — це сфера свідомого, це посередник між несвідомим та зовнішнім світом, що діє за принципом реальності. "Я" прагне зробити "Воно" прийнятним для світу і привести світ у відповідність до бажань "Воно". Особливого значення З.Фрейд надавав"Над-Я", яке є джерелом моральних та релігійних почуттів. Якщо "Воно" зумовлене генетично, "Я" — індивідуальним досвідом, то "Над-Я" є результатом впливу інших людей. "Над-Я" — це внутрішня особистісна совість, інстанція, що уособлює в собі установки суспільства. Ці теоретичні положення стали засадними для нового погляду на природу психічного.

Вчення З. Фрейда, не будучи філософським, містить у собі значний світоглядний потенціал, перш за все, завдяки специфічному осмисленню сутності людини і культури. Продовжуючи психоаналітичну практику, він від дослідження індивідуальної поведінки звертається до соціальної. Всю історію людства, соціальні події, суспільне життя З. Фрейд намагається тлумачити з позицій власної теорії психоаналізу та біогенетичного закону. За такого підходу індивідуальний розвиток людини відтворює основні стадії розвитку людського роду. Перехід дитини від одного віку до іншого повторює ті основні етапи, які в своєму розвитку пройшло людство. Психіка, на думку З. Фрейда, — це засіб взаємозв'язку всіх епох. А соціокультурні стереотипи поведінки визначаються сімейно-сексуальними відносинами. При цьомубуття людини тлумачиться як постійна боротьба між "інстинктом життя" (Еросом) та "інстинктом смерті" (Танатосом). Зводячи людське життя до "інстинктивних нахилів", З.Фрейд тим самим заперечує соціокультурні закономірності. Він вважає, що культура ґрунтується на відмові від задоволення бажань несвідомого і існує за рахунок сублімованої енергії лібідо. Процес культури, писав З. Фрейд, є справою Еросу, який прагне об'єднати окремих індивідів, потім сім'ї, потім племена, раси, нації в один великий союз — людство. Чому так має бути, ми не знаємо. Це просто результат роботи Ероса. Ці маси людей мають бути об'єднані за допомогою лібідо. Сама по собі необхідність та переваги спільної праці не можуть утримати людей разом.

Пояснюючи походження та сутність культури, З. Фрейд виходив із переконання в подібності закономірностей, індивідуальних та колективних психологічних явищ, а також із однаковості механізмів формування нормальних та патологічних виявів психіки.

На цій підставі він зробив висновок, що релігію слід вважати загальнолюдським нав'язливим неврозом, аналогічним до відповідного дитячого неврозу укоріненого в комплексі Едіпа, це форма масового божевілля. (Комплекс Едіпа, за З. Фрейдом, - це сукупність неусвідомлюваних уявлень та почуттів, які концентруються навколо несвідомого потягу дітей до одного з батьків протилежної статі).

Вражений крахом культурних цінностей та насильницькою смертю десятків тисяч людей в роки Першої світової війни, З. Фрейд в останні роки свого життя піддає сумніву багато завоювань цивілізації. Підкреслюючи трагічність існування людини в суспільстві, попереджаючи про можливість катастрофічних ситуацій у розвитку людства, З. Фрейд проводить ідею культурної танатології, тобто приреченості людської цивілізації. Він вважає, що людство розвивається неправильно, і тому не буде великої трагедії, якщо цивілізація загине.

Психологічні та соціологічні погляди З. Фрейда вплинули на мистецтво, етнографію, психологію, на духовне життя західного суспільства в цілому. Цьому сприяли його безсумнівні досягнення. Після виходу праць З. Фрейда стало зрозуміло, що неусвідомлювані структури складають особливий онтологічний пласт психіки, цілком досяжний для наукового аналізу (раціональний аналіз ірраціональних потягів). Дослідивши складність та багатоплановість структури особи, він вперше побудував єдину, внутрішньо взаємопов'язану картину психіки. З. Фрейд увів до наукового обігу ряд ідей та проблем, які показали, що рівень свідомості є невіддільним від інших глибинних рівнів психічної активності, без вивчення природи яких неможливо зрозуміти природу людини; він запропонував не лише нові способи лікування хвороб, а й новий підхід до пізнання людини, її духовного світу. Але в психоаналізі З. Фрейда, як і в будь-якій іншій галузі знання, є невирішені питання: він не зміг до кінця розкрити роль соціального фактора у формуванні і розвитку свідомості та психіки людини в цілому; є в його концепції і такі положення, які з часом виявили свою обмеженість і практичну безперспективність.

Одним із перших із критикою теорії психоаналізу З.Фрейда виступив швейцарський психіатр, культуролог, засновник аналітичної психологіїКарл Юнг(1875-1961 рр.). Основні розходження К. Юнга із З.Фрейдом стосувались двох основних моментів: ролі сексуальних потягів у психічному житті індивіда та тлумачення природи несвідомого. К. Юнг показав, що неприпустимо аналізувати всі прояви несвідомого з огляду на витіснену сексуальність, що принципово неможливо пояснити походження людської культури з позицій комплексу Едіпа. Він якісно переосмислює концепцію несвідомого З. Фрейда. З його точки зору, несвідоме включає в себе не лише суб'єктивне та індивідуальне, витіснене за поріг свідомості, а й колективний і безособовий зміст психічного, що походить із глибокої давнини.

Особистісне несвідоме у З. Фрейда є результатом життя індивіда, а колективне несвідоме К. Юнга — результатом життя людського роду. Емпіричним підґрунтям для ідей"колективного несвідомого"стала подібність між міфологічними мотивами давнини, образами сновидінь у нормальних людей та фантазіями психічно хворих. Ці образи К. Юнг назвавархетипамиі розумів їх, по-перше, як психічне співвідношення інстинктів; по-друге, як результат спонтанного породження нейродинамічними структурами мозку образів, незмінних для усіх часів і народів; по-третє, як чистий формоутворюючий елемент сприймання, що обумовлює саму його можливість. У різноманітних проявах архетипів К. Юнг виділяє також і спільне: усі фундаментальні образи-символи принципово протистоять свідомості, їх неможливо логічно осмислити та адекватно виразити в мові. Єдине, чого може досягти психологічна наука, — це описати архетипи і дати їм певне тлумачення. Вихідним пунктом духовного життя людини є досвід інтуїтивного бачення архетипів колективного несвідомого, яке суб'єктивується в образах міфології та релігії.

Аналізуючи форми взаємодії несвідомо-архетипових та свідомих компонентів психіки, К. Юнг виділяв дві крайності:

1) розчинення особистісного елемента в стихії колективного несвідомого, характерне для східних релігій;

2) науково-практична експансія європейського "Я", де пригнічується колективно-несвідома сутність психічного життя.

Тенденції розвитку психоаналізу в сучасному світі суперечливі. Проте можна виділити деякі особливості сучасної психоаналітичної філософії. Це, по-перше, орієнтація на виявлення основ людського буття, структурних елементів психіки, мотивів поведінки особистості; по-друге, основним об'єктом дослідження є специфічна форма реальності — психічне, яке має свою власну природу і підкоряється особливим закономірностям розвитку. З якої б точки зору не піддавали критиці вчення З. Фрейда та його послідовників, воно знову й знову ставало предметом наукових дискусій, породжувало нові напрямки, тому що в ньому знайшли відображення реальності психічного життя людини.

Критичний перегляд різноманітних положень фрейдівської теорії став поштовхом до виникнення в 30-х роках нового напрямку в психоаналізі — неофрейдизму, представники якого основну увагу приділяли дослідженню соціально-філософських проблем.

Неофрейдизм представлений багатьма течіями:

По-перше, цеіндивідуальна психологіяА.Адлера(1870-1937 рр.).За цією концепцією, психічна хвороба є результатом неусвідомленого потягу до переваги, розпалюваного почуттям неповновартості, що пов'язано з яким-небудь тілесним недоліком. Не погоджуючись із З. Фрейдом щодо перебільшення ролі сексуальності і несвідомого у поведінці людей, А. Адлер акцентував увагу на ролі соціальних чинників. З його точки зору, характер людини виростає з її "життєвого стилю", який є системою цілеспрямованих прагнень, що формується в дитинстві і реалізує потребу в перевазі, самоствердженні та компенсує почуття неповновартості.

По-друге, цесексуально-економічна теорія В.Райха(1897-1957 рр.).Вважаючи фрейдизм і марксизм взаємодоповнюючими, В. Райх намагався на основі психоаналізу інтерпретувати взаємовідносини між економічним базисом та ідеологією.

По-третє,теорія соціалізації і людської взаємодії Г. Саллівана(1892–1949 рр.).Згідно з концепцією міжособистісних відносин, яку розвивав Г. Салліван, у психіці людини нема нічого, крім відносин до інших осіб і об'єктів або зміни міжособистісних ситуацій. Без залишку розчиняючи індивіда в міжособистісному середовищі, Г. Салліван взагалі проголошував існування особистості чимось міфічним або ілюзорним, бо особистість постає у нього як сукупність певного ряду персоніфікацій, котрі сприймаються як викривлені образи, що виникають у процесі міжособистісного спілкування.

Ці течії, а також вченняК. Хорні,Р. Меяпоєднує прагнення вийти за рамки біологічних характеристик людини і знайти відповіді на питання про природу особистості у сфері соціальних явищ.

І нарешті, основним представником неофрейдизму бувЕріх Фромм(1900-1980 рр.). Він першим вказав на нездатність ортодоксального фрейдизму вирішити проблему взаємодії особи і суспільства. Е. Фромма не задовольняв біологізм та соціальний песимізм З. Фрейда, тому він сконцентрував увагу на перетворенні психоаналізу в соціальну філософію. З цією метою він звернувся до попередньої філософської думки, а саме до поглядів Л. Фейербаха і особливо до праць К. Маркса, що дало йому змогу критично переосмислити фрейдівську точку зору на природу несвідомих потягів та на роль соціальних факторів у становленні особистості. Проте, вважаючи, що соціальна теорія К. Маркса недостатньо враховує роль психологічного фактора, Е. Фромм поставив за мету доповнити марксизм психоаналізом. Протягом усієї своєї наукової діяльності Е. Фромм залишається вірним основним теоретичним положенням психоаналізу. Він був твердо переконаний, що критерієм соціального розвитку має бути самопочуття людини — психологічна вдоволеність чи невдоволеність загальною життєвою ситуацією.

Е. Фромм прагнув з'ясувати, яку роль відіграють психологічні фактори в соціальному, намагався розкрити психологічний механізм суспільного розвитку. Тому в центр своєї соціально-філософської теорії він поставив психологічну модель людини, аналіз розгортання потенціальних людських якостей у процесі пристосування людини до конкретної соціально-економічної дійсності. Е. Фромм сконцентрував увагу на суперечливості людського існування, розрізняючи при цьому такі дихотомії: патріархальний та матріархальний принципи організації життя людей; авторитарну та гуманістичну свідомість; протилежні типи характеру; володіння та буття як два способи життєдіяльності індивіда. Його вчення стало синтезом психоаналітичних, екзистенціальних і марксистських ідей, через які він прагнув знайти способи вирішення дихотомій людського існування. Із суперечності між людиною і природою Е. Фромм виводить фундаментальні психологічні потреби, які підносить до статусу вічних, незмінних, позаісторичних за своїм походженням спонукань. З огляду на це, він обґрунтовує тезу про те, що людська природа як сукупність універсальних потреб у своєму історичному розвитку реалізується різними способами залежно від конкретних соціальних умов. Вона і зберігається, і в той же час постійно модифікується під впливом соціуму.

Відкидаючи біологізм З. Фрейда в трактуванні несвідомого, зміщуючи акцент із сексуальності на конфліктні ситуації, зумовлені соціокультурними причинами, Е. Фромм вводить поняття"соціальний характер"як взаємозв'язок індивідуальної психічної сфери і соціоекономічної структури. З його точки зору, соціальний характер слід розглядати як активний психологічний фактор соціального процесу, що зміцнює функціонуюче суспільство. Таким чином, згідно з концепцією Е. Фромма, не соціальна структура суспільства формує потреби людини, а антропологічна природа потреб визначає способи існування людини. Соціальний характер є результатом динамічної адаптації людської природи до структури суспільства. Е.Фромм виділив такітипи соціальних характерів:рецептивний,експлуататорський,нагромаджувальний,ринковий.

В основі кожного соціального характеру лежить особливийпсихологічний механізм, через який індивіди вирішують проблеми людського існування:мазохістський,садистський,деструктивістськийтаконформістський. За умови дії мазохістського та садистського механізмів, вважає Е. Фромм, людина, добровільно підкоряючись кому-небудь або пануючи над ким-небудь, набуває ілюзії власної ідентичності. Людина змушена шукати шляхи вирішення проблем свого існування. Здебільшого ними стають: 1)деструктивізмяк прагнення індивіда знищувати, руйнувати все те, що поза ним, як зовнішню причину свого тривожного внутрішнього стану; 2)конформізмяк відмова людини від свого власного "Я" через розчинення себе в масі, в натовпі. Е. Фромм вважав їх універсальними, тому що соціальні умови, на його думку, завжди викликають панування того чи іншого типу соціальних характерів, властивих більшості членів даного суспільства. Але єдино правильним способом вирішення цих проблем, на думку Е. Фромма, єлюбов; саме вона служить критерієм буття як способу життєдіяльності. В процесі оволодіння мистецтвом любові відбувається зміна структури характеру людини, в результаті чого повага до життя, почуття ідентичності, зацікавленість у єднанні зі світом стають пріоритетними, сприяючи переходу до гуманістичного духу.

У книзі "Мати чи бути" Е. Фромм намагається показати дегуманізуючий вплив сучасного західного суспільства на людину. Він аналізує це суспільство крізь призмуконфлікту двох орієнтацій характеру(ринкового і продуктивного), а також черезсуперечність двох способів існування людства — володіння та буття. Під володінням та буттям Е.Фромм розумів два різні види самоорієнтації та орієнтації у світі, дві різні структури характеру, перевага однієї з яких визначає все, що людина думає, відчуває та здійснює. Коли людина дотримується принципу володіння, ставлення її до світу виражається в прагненні зробити його об'єктом володіння, перетворити все і всіх на свою власність. Стосовно ж буття як способу існування, то, за Е. Фроммом, слід розрізняти дві його форми: перша характеризується життєлюбством, справжньою причетністю до світу; друга стосується істинної природи, істинної реальності особистості. Впевнений у тому, що багатство не робить людину щасливою, Е. Фромм закликає до створення нового ідеального суспільства, в якому орієнтація людини на володіння буде замінена орієнтацією на буття.

Функція нового суспільства — сприяти виникненню нової людини, структурі характеру якої будуть властиві такі якості: готовність відмовитись від усіх форм володіння заради того, щоб повною мірою бути; відчуття себе на своєму місці в сфері свого буття; визнання всебічного розвитку людини та її близьких вищою метою життя; відчутгя свого єднання з життям, відмова від підкорення будь-кому і будь-кого, від експлуатації, руйнування та виснаження природи, прагнення зрозуміти природу, жити в гармонії з нею.

Аналізуючи праці Е.Фромма, можна простежити зв'язокконцепції"соціального характеру"з теорією історичного розвитку. Розуміння історичного процесу у Е.Фромма ґрунтується, по-перше, на концепції людської природи, за допомогою якої він пояснює неперервність поступальних історичних змін; по-друге, на концепції "соціального характеру", за допомогою якої він намагається розкрити функціонування того чи іншого суспільства. Історичні зміни, за Е. Фроммом, породжуються суперечностями між потребами людської природи та способом їх задоволення в конкретному суспільстві. Визнаючи позитивну роль соціального характеру в історичному процесі, Е.Фромм вважає, що соціальну перспективу відкривають люди з продуктивним характером, життєвими принципами яких є гуманістичні норми, орієнтація на буття. Їхня історична роль зводиться до завдань моральної просвіти людей, що є, на думку Е. Фромма, головною умовою істинної революції, яка приведе людину до утвердження справжнього буття. Постановка Е. Фроммом проблеми "соціального характеру" як певної психологічної структури особистості, спроба з'ясувати роль різних типів соціального характеру в суспільно-історичному розвитку, безумовно, слушні і заслуговують на увагу. Проте важко погодитись із ним у тому, що будь-яке конкретне суспільство формує переважно один соціальний характер, функція якого полягає в зміцненні та стабілізації існуючої соціальної системи.

3.Філософія екзистенціалізму.

Екзистенціалізм(від лат. Existentia — існування) — течія в літературі Франції, що виникла напередодні Другої світової війни та представлена письменниками, які водночас належать до екзистенціалізму як течії філософської (Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, С. де Бовуар, А. Камю). Екзистенціалізм розглядають також і в більш широкому значенні: як умонастрій з притаманними йому спільними світоглядними мотивами. Ним переймається значна частина філософів та письменників XX століття. Серед останніх — французи А. Жід, А. Мальро, Ж. Ануй, Б. Віан, англійці В. Голдінг, А. Мердок, Дж. Фаулз, німці Г. Е. Носсак, А. Дьоблін, іспанець М. де Унамуно, італієць Д. Буццаті, японець Кобо Абе. Характерні для екзистенціалізму умонастрої та мотиви спостерігаються також у творчості Ф.Достоєвського, Ф. Кафки, Р.-М. Рільке, Р. Музіля, Акутагави Рюноске.

Спочатку екзистенціалізм виник як філософська течія. В 1920—1930 роках німецькі філософи М. Гайдегер, К. Ясперс, О. Больнов намагаються створити закінчену філософську систему екзистенціалізму. Серед попередників екзистенціалізму як філософської системи — Б. Паскаль, датський філософ С. К'єркеґор, який вважається зачинателем екзистенціалізму, Ф. Ніцше. Але, виникнувши як філософська течія, екзистенціалізм поступово перетворюється на течію літературну. Такий перехід інспірували і здійснили Жан-Поль Сартр і Альберт Камю. В їхніх творах нелегко провести межу між філософським та суто літературним: герої художніх творів екзистенціалістів втілюють настанови свідомості, відкриті екзистенціалістами-філософами (Антуан Рокантен з «Нудоти» Сартра переказує у своєму щоденнику ідеї, які згодом сам Сартр розвиватиме у філософському трактаті «Буття і ніщо»; абсурдний світ філософського твору Камю «Міф про Сізіфа» є атмосферою, в якій існують персонажі його ж п'єси «Калігула» та повісті «Сторонній»). Сам екзистенціалізм тяжіє до такого «прикордонного» жанру, як есе, а його представники продовжують традиції французького моралізму — філософської есеїстки М. Монтеня, Б. Паскаля, Р. Декарта, Ф. Ларошфуко, просвітителів XVIII століття, які поєднували філософський зміст із літературною формою. Романи і драми екзистенціалістів насичені філософськими проблемами.

Фундаментальною рисою екзистенціалізму, яка визначає його вклад в розвиток філософії, є усвідомлення людини як унікальної, неповторної істоти. Буття кожної людини, розглядається як абсолютне. Звідси одна з основних ідей філософії екзистенціалізму —ідея тотожності сутності й існування, що замінила ідею тотожності мислення і буття, характерну для німецької класичної філософії і всієї філософської культури Нового часу з її гносеологізмом. Іншими словами, магістральна ідея екзистенціалізму — цеідея знаходження сутності лише через існування.У французькому варіанті екзистенціалізму (Сартр) вона звучить ще більш категорично:існування людини передує його сутності і фактично замінює її.

Представники течії якраз і зосереджують свою увагу на існуванні людини, що є емпіричною особистістю, вилученою з будь-яких систем (релігійних, політичних, соціальних). Світ же вони розуміють як дещо вороже особистості, сприймають його як хаотичний, дисгармонійний, абсурдний. Процеси, що відбуваються в цьому світі, повному внутрішніх суперечностей, позбавлені закономірностей, логічного зв'язку, часової послідовності. До речі, в 1951 році екзистенціалізм був засуджений Ватиканом як песимістична течія, що є несумісною з християнством. Особистість має в екзистенціалістів протидіяти суспільству, державі, середовищу, ворожому «іншому». Адже всі вони нав'язують особистості свою волю, мораль, свої інтереси й ідеали. Вищу життєву цінність представники екзистенціалістського напряму вбачають у свободі особистості. Існування людини тлумачиться ними як драма свободи, «бо на кожній фазі самотворення особистості воно залежить від кожного вибору, кожного рішення».

Людина приречена на вигнання у Всесвіті, на відчуженість під інших людей, на абсурд як «метафізичний стан людини у світі», за висловом А. Камю. Поняття відчуженості й абсурдності є взаємопов'язаними та взаємозумовленими в літературних творах екзистенціалістів («Нудота» Ж.-П. Сартра, «Сторонній» А. Камю, «Чужа кров» С.деБовуар). Екзистенціальний герой тісно єднається з людиною з філософського трактату С. К'єркегора «Або — або», де йдеться про «самотню, на саму себе покинуту людину», яка стоїть у «безмірному» ворожому світі, який іменується «нерозумінням». У к'єркегорівської людини немає ані теперішнього, ані минулого (воно ще не прийшло), ані майбутнього (воно вже минуло). Хоч як це парадоксально, саме в художніх творах найбільш глибоко та переконливо втілюються екзистенціальні філософські принципи. «Тільки роман, — гадає Симона де Бовуар, — дає змогу відтворити в усій повній, специфічній, відзначеній своїм часом дійсності первісне бурління існування».

«Екзистенціалізм — це гуманізм», — проголошує Сартр. І дійсно, у захисті свободи та самостійності людської особистості, що існує в епоху тоталітаризму й дегуманізації, полягає справжній, не абстрактний гуманізм екзистенціалістів. Гімном гуманізму стає алегоричний роман А. Камю «Чума», явний зміст якого, за авторським свідченням, — «боротьба європейського Опору проти фашизму». Гуманізмом пронизані також твори Ж.-П. Сартра («Шляхи свободи», «Смерть без погребіння»), С. де Бовуар («Чужа кров», «Мандарини»), А. Камю («Лист до німецького друга»), Г. Марселя («Горизонт», «Рим більше не в Римі»), Есеїстика Камю («Бунтівна людина») стає протестом проти комуністичного суспільства та ідеології більшовизму, що нищить людську свободу.

Як літературна течія екзистенціалізм припиняє своє існування наприкінці 50-х років. Значною мірою це зумовив розрив Сартра з Камю (останній навіть відхиляв свою належність до течії та запевняв, що його творчість є скоріше запереченням екзистенціалізму). Однак екзистенціалізм як умонастрій поширений і сьогодні як у літературі, так і у філософії. До того ж він вплинув па виникнення інших шкіл літератури модернізму. Так, ідеї та мотиви екзистенціалізму містяться у творах «театру абсурду» й «нового роману».

Атеїстичний екзистенціалізм. Атеїстичний екзистенціалізм ґрунтується на твердженні, що людська сутність є розгортання людського існування в цьому світі. Трансцендентна природа людської сутності заперечується. Атеїстичний екзистенціалізм залишає людину наодинці з собою, без ідеї Бога й ідеї безсмертя особистісного начала.

Людина повинна жити, знаючи про свою конечність і самотність, у світі без Бога. Від цієї самотності не рятують ніякі форми соціальної реалізації. Вона очікує скрізь. Філософія атеїстичного екзистенціалізму — це філософія абсолютно самотньої людини. Це філософія людини, яка звалила на себе знання про ілюзорність всіх обіцянок релігії і несе його, подібно Сізіфу, на вершину свого життя. Образ Сізіфа глибинно архетипічний для атеїстичного екзистенціалізму. Адже знання про ілюзорність потойбічного призначення людини робить життя людини, яка прийняла таке знання, абсурдним.

Ці настанови близькі до філософії Ф. Ніцше, який ще більшою мірою, ніж М. Гайдеґґер, заплідднив глибинні настрої атеїстичного екзистенціалізму, що розвився насамперед у Франції за часів Другої світової війни і наступних двох десятиліть.

Релігійний екзистенціалізм.На відміну від атеїстичного екзистенціалізму, релігійний екзистенціалізм виходить із того, що існування, яке визначає сутність людини, приводить людину до Бога. Для релігійного екзистенціалізму характерне також прийняття безмежності людського існування і його вічності.

Релігійний екзистенціалізм є результатом розвитку християнської культури. Тому він цілком може бути названий християнським екзистенціалізмом. Це добре розумів Сартр, розділяючи екзистенціалістів на дві принципово різні течії. "Існують два різновиди екзистенціалістів, — пише він, — по-перше, це християнські екзистенціалісти, до яких я зараховую Ясперса і сповідуючого католицизм Габріеля Марселя; і, по-друге, екзистенціалісти-атеїсти, серед яких Гайдеґґер і французькі екзистенціалісти, у тому числі й я сам. Тих і інших об'єднує лише переконання в тому, що існування передує сутності..." .

Релігійний екзистенціалізм виходить з ідеї творення людини Богом. Проте Бог створює людину не завершеною, а відкритою до діалогу і розвитку. Бог не обмежує людину рамками якоїсь готової сутності, вона повинна стати собою через своє існування. На відміну від атеїстичного екзистенціаліста, релігійний екзистенціаліст переконаний, що сутність людини виходить за межі земного існування — вона знаходиться і у Бозі, і у вічному існуванні людського Я. Таким чином, загальна для екзистенціалізму ідея розвитку сутності людини через її існування для релігійного екзистенціалізму означає вихід існування людини за межі доступної нам емпіричної данності.

Екзистенція людини спрямована до осягнення трансценденції (Бога і власної Вічності) через індивідуально-інтимний прорив до неї. Саме це дає підставу релігійним екзистенціалістам твердити про вічність людського існування, що підносить людину над абсурдністю окремих ситуацій життя.

4. Неопозитивізм: його сутність та принципи.Неопозитивізм, як філософський напрямок, бере свій початок ще з першої половини XIX століття. Його родоначальником був французький філософОгюст Конт(1798 – 1957 рр.).О. Конт висунув ідею створення нової філософії, відмінної як від матеріалізму, так і від ідеалізму, оскільки, на його думку, останні нічого для науки не дають на зміну їм повинна прийти позитивна філософія абопозитивізм(від лат. positivus – позитивний).Сутність позитивізму відображають такі три основні його положення: 1) пізнання людини повинно бути вільним від будь-якої філософії; 2) вся попередня філософія як метафізична, так і діалектична повинна бути усунена і замінена: або спеціальними науками, або узагальненим оглядом системи знань, або загальною класифікацією наук, їх співвідношенням; 3) позитивна філософія повинна бути нейтральною, що сприятиме усуненню протилежності між матеріалізмом і ідеалізмом.Позитивізм О. Конта заперечував, таким чином, роль будь-якої філософії у розвитку теоретичного мислення, виробленні понять, з'ясуванні світоглядних проблем науки; у дослідженні пограничних проблем, які виникають на межі наук, і які не піддаються інтерпретації жодної з них. О. Конт фактично відкинув основний предмет будь-якого філософського напрямку – відношення "людина – світ", вважаючи таким предметом – класифікацію наук.

Кредо О. Конта: “наука повинна бути сама собі філософією”, тому всі проблеми традиційної філософії необхідно відкинути як псевдопроблеми.

Однак швидко виявилось безпідставність такої тези. Виникає нова форма позитивізму, котра повертається до проблем попередньої філософії: природи пізнання, досвіду, проблем співвідношення суб’єкта і об’єкта, фізичного і психічного, категорій “річ”, “субстанція”, елементів світу тощо. Це – друга історична форма позитивізму –емпіріокритицизм(від грец. empirie – досвід і критика) – дослівно: “критика досвіду”. Основоположниками цього напрямку були швейцарський філософ Ріхард Авенаріус (1843 – 1896 рр.) і австрійський філософ Ернст Мах (1838 – 1916 рр.). Філософія “другого позитивізму” була зведена махізмом до теорії пізнання, відірваної від реальної дійсності. Однак вона переконливо довела, що наука не може обійтись без філософії, її понять і методології, бо, як говорив Г. Гегель, “все, що в науках засновано на розумі, залежить від філософії”.

Виникнення і формування “третього позитивізму” –неопозитивізмузв’язано з діяльністю таких філософів, як М. Шлік (1882 – 1936 рр.), О. Нейрат (1882 – 1945 рр.), Р.Карнап (1891 – 1970 рр.), Г. Рейхенбах (1891 – 1953 рр), Л. Вітгенштейн (1889 – 1951 рр.), А. Айєр (1910 – 1989 рр.), Б. Рассел (1872 – 1970 рр.) і представників нової хвилі постпозитивізму таких, як К. Поппер (1902 – 1994 рр.), Т. Кун (1922 – 1996 рр.), П. Фейєрабенд (1924 – 1994 рр.), Ю. Хабермас (народ. 1929 р.) та інших.

Сутність неопозитивізму – у запереченні сучасної філософії як науки, в абсолютизації науково-природничого знання, в недооцінці суспільних наук. Статус науки мають, на думку філософів цього напрямку, лише природничі науки, котрі отримують свої знання з допомогою природничо-експериментальних методів. Філософія не може бути наукою, оскільки вона свої проблеми розв’язує іншими методами.

Дійсно, філософія не досліджує свої проблеми з допомогою науково-природничих, препаративних методів таких, як кристалізація, спектрографія, фільтрація, перегонка, рентгенографія і т.п. Однак з цього зовсім не випливає, що філософія не є наукою.Філософія має справу з найбільш загальними проблемами буття. Тому ці проблеми можуть бути з'ясовані лише адекватними їм методами пізнання такими, як індукція і дедукція, аналіз і синтез, логічний і історичний методи, методом сходження від абстрактного до конкретного – з допомогою діалектики, її законів і принципів. Предметом неопозитивізму є аналіз мови науки, тлумачення текстів, їх пояснення.Для неопозитивізму характерними є три науково-пізнавальних принципи: редукціоналізму, верифікації і конвенціоналізму.

Принцип редукції (від лат. reductio – повернення, відновлення) – зведення в процесі дослідження одного явища до іншого, однієї проблеми до іншої з метою спрощення їх. Це – логічний прийом, котрий застосовується у пізнанні. Однак не все складне можна звести до простого. Зведення, скажімо, вищих форм життя до нижчих – це нонсенс. Втрачається специфіка явища, тобто принцип редукції не можна абсолютизувати, як це допускається у філософії неопозитивізму.

Принцип верифікації– це перевірка результату дослідження на істинність. З точки зору неопозитивізму істинно лише те, що може бути безпосередньо емпірично перевірене на практиці. Перебільшення, абсолютизація цього принципу у неопозитивізмі призводить до відкидання такої важливої форми розвитку природничонаукових знань, як гіпотеза.

Принцип конвенціоналізму– принцип домовленості, "договору". Дослідники домовляються стосовно того чи іншого об'єкту пізнання: як його тлумачити, що він собою являє, яка його особливість тощо. Але при цьому втрачається об'єкт пізнання як об'єктивна реальність, саме те, з приводу чого відбувається "домовленість".

Сучасний неопозитивізм мав ряд різновидностей: логічний позитивізм, семантичний, постпозитивізм тощо. Але сутність їх одна – абсолютизація суб'єктивних моментів у пізнанні, ігнорування його об'єктивних моментів, перебільшення значення природничих наук, надзвичайна формалізація гносеологічних проблем.

Необхідно також відзначити здобутки філософів – неопозитивістів, а саме: їх значний вклад в розвиток логіки, математики, емпіричної соціології, семантики – аналізу смислу наукових термінів, положень, знаків, законів, їх адекватності тим об'єктам, для відображення яких вони створені.

5. Сучасна релігійна філософія.

Сучасна релігійна філософія не є єдиним цілим. Під впливом різних віросповідань вона розподіляється на ряд філософських шкіл, концепцій, доктрин, типів мислення. Виходячи з цього можна говорити про християнську, іудаїстську, мусульманську, буддійську, ламаїстську та інші релігійні філософії.В рамках християнства існують і розвиваються католицька, протестантська і православна філософії. Кожна з них має свої особливості.Найбільш представницькою, широко розповсюдженою у наш час, є філософія неотомізму, заснованого на вченні італійського теолога Фоми (Томмазо) Аквінського (1225 –1274 рр.).Представниками цього філософського напрямку є: Ж. Марітен, Е.Жільсон, Ю. Бохенський, Г. Веттер, К. Войтила (Папа Іван–Павло II) та інші.Теоретичним центром по розробці філософії неотомізму є: Академія святого Фоми у Римі, католицький університет у Фрейбурзі (Швейцарія), Католицькі університети у Вашингтоні, Парижі, Мадриді, Торонто, Оттаві і т.д.Родоначальником томізму є Фома Аквінський, його теологічне вчення, яке Енциклікою Папи Льва XIII (1879 р.) визнано єдино істинною філософією, що відповідає усім християнським догматам.

Неотомізм (від нео... і томізм (від імені Томмазо) – об'єктивно-ідеалістичне вчення, офіційна філософська доктрина католицизму. Виник у середині XIX століття.Неотомізм відродив і модернізував схоластичне теологічне вчення томізму, його основні принципи і постулати.Основний томістський принцип, який взятий за основу і сучасним неотомізмом, це: "філософія – служниця богослів'я". У "Католицькому словнику" про це мовиться таке: філософія є нею тому, що "по-перше, тому, що вона прокладає дорогу для віри, встановлюючи, наприклад, духовну природу душі, буття бога і т.д.; далі, тому, що, хоч вона і не може довести істини одкровення, вона може показати, що вони не є такими, що явно суперечать розуму; в-третіх, тому, що в усіх випадках, коли філософія і теологія стикаються, філософ зобов'язаний, коли з'являється необхідність, виправити свої висновки у відповідності з вищою і найбільш достовірною істиною віри. Це схоластична аксіома, що ніщо не може бути істинним у філософії, що визнається неправильним у теології".

Схоластичними аксіомами були у вченні Фоми Аквінського і такі принципи як принцип гармонії віри і знання, примат віри над знанням (знання не повинно суперечити вірі, якщо це не так, то воно повинно бути відкинуто як неприйнятне); принцип ієрархії (принцип Піраміди: на вершині абсолютна божественна свідомість, все інше – у її підніжжя); принцип творіння всього існуючого богом. Всі ці принципи є основоположними у сучасному неотомізмі.Авторитет Ф. Аквінського дуже високий у католицькому світі. Його називають "пророком", "святим", який передбачив і з'ясував багато сучасних філософських проблем. Вчення Фоми, заявляють неотомісти, дає істинні відповіді на всі світоглядні проблеми людини. "Усім тим, хто нині хоче істини, – писав Марітен, – ми кажемо: ідіть до Фоми".Чому ж сучасні католицькі філософи так підносять Фому і його схоластичне вчення, котре відповідало рівню розвитку суспільства у XIII столітті?Щоб дати відповідь на це запитання, необхідно розглянути дуже важливу особливість релігійної філософії, а саме: її доступність, зрозумілість, простоту викладу. Без цього не можна зрозуміти, чому філософське вчення схоласта XIII століття стало необхідним, прийнятним у XX столітті.Вчення Фоми Аквінського як раз і мало таку особливість, як відносна простота доведення релігійних постулатів, доступність, певна спрощеність в поясненні складних проблем розвитку природи, людина і суспільства.Візьмемо, для прикладу, п'ять способів доведення буття бога. Скажімо так: Фома добре знав філософію, особливо античну, особливо філософію Платона і Арістотеля і використав їх вчення для обґрунтування теології.У католицькій філософській доктрині є вісім способів доведення буття бога, п'ять з них обґрунтував Фома Аквінський. Ось вони, ці п'ять способів:

1) бог існує на основі загальної причини. Аргументація: все у світі має свою причину, а це означає, що є "причина причин", нею є бог;

2) на основі наявності руху. Аргументація: все у світі рухається, рух – невід'ємний атрибут природи. Це означає, що хтось зробив "перший поштовх", хтось дав "початок рухові". Цей початок рухові дав бог;

3) на основі випадковості усіх конечних речей світу. Це означає, що за випадковістю стоїть необхідна істота. Цією необхідною істотою є бог;

4) на основі недосконалості творінь людини робиться висновок, що є щось найдосконаліше і цим найдосконалішим є бог;

5) на основі доцільності і того порядку, котрий існує у Всесвіті. Ця існуюча доцільність лише підтверджує, що її може створити лише бог.

Сучасні неотомісти доповнили розробку Фоми Аквінського ще трьома доведеннями буття бога, а саме:

6) психологічним (наявність бога у свідомості доводить те, що він є насправді. Бо якщо є бог у свідомості, то він є також і в дійсності);

7) моральним (чому всі люди мають ідентичні моральні принципи? Тому, що бог засновник світового морального порядку);

8) історико-юридичним (це доведення здійснюється на документально-історичній основі – діяння Ісуса Христа, як Сина Божого, його вчення, народження, розп'яття, воскресіння тощо).

Предметом філософії неотомізму є, звичайно, бог, його діяння як творця Всесвіту, вірування в нього.

В гносеології неотомізм всіляко обмежує раціональне пізнання, бо є, мовляв, істини, які недоступні йому. Це – божественні істини, які можуть бути предметом віри, а не науки. Межами пізнання є лише світ речей, які створені богом. Що ж торкається релігійних догм, то вони знаходяться за межами раціонального пізнання і не можуть бути її предметом. Буття бога повинно бути доведено лише на основі тих речей, котрі він створив. Теологія – це наука вищого рангу, вона вивчає абсолютне, божественне і сама не потребує ніякого обґрунтування.

Неотомістська філософія від початку і до кінця – у вченні про природу, людину, їх пізнання – теоцентрична, спрямована на абсолютне утвердження, обґрунтування і виправдання релігійного світорозуміння.

Слід відзначити сучасну суспільну концепцію католицької церкви, котра має ряд позитивних моментів.

Соціальна доктрина зорієнтована на загальнолюдські цінності такі, як право на життя, гідне людини, на свободу, на приватну власність, на громадянське суспільство, де панує право.

Соціальна філософія неотомізму зорієнтована на жорстоку критику як соціалізму (радянського зразка), так і капіталізму з його соціальними вадами. Особливо така орієнтація церкви стала можливою з приходом у Ватикан Карола Войтили – краківського кардинала, який був обраний Папою Іваном-Павлом II.

Папа у свої вже немолоді роки відвідав понад 120 країн світу. Вів величезну пропагандистську діяльність, спрямовану не лише на зміцнення релігії, але й на захист обездолених, бідних, пригнічених.

Капіталістичну систему Папа називав антинародною. Однак критика капіталізму спрямована не проти його приватновласницьких основ, а проти його етичної і культурної сутності. Капіталізм, на думку Папи, робить ті ж самі помилки, що були і при соціалізмі – не дає розвиватися самій людині, принижує її гідність, порушуючи її права, розглядаючи її як "простий елемент, молекулу у соціальному організмі". Американський образ життя – неприйнятний для людини, вважав Папа. Його можна назвати "культурою смерті" – на континенті процвітає торгівля наркотиками, злочинність, культ наживи, проституція, жорстокість, відчуженість між людьми.

Папа пропонував "евангелізувати капіталізм", сподіваючись на те, що ця система вбере в себе християнські цінності, повагу до людини, до обездолених на всій планеті.

Саме такими є суть і особливості сучасної неотомістської філософії – офіційної доктрини католицької церкви.

6. **Діалектико-матеріалістична філософія.**

Марксизм, котрий виник у 50-х роках XIX століття, є радикальною соціально-політичною, економічною і філософською концепцією, що увібрала в себе досягнення в розвитку економіки, політики, соціології, науки і філософії того часу. Її авторами були німецькі філософиКарл Маркс(1818 – 1883 рр.) іФрідріх Енгельс(1820 – 1895 рр.).

Марксизм виник на певному суспільному ґрунті. Його викликали до життя відповідні історичні умови, теоретичні джерела і наукові відкриття.

Конкретно-історичними умовами виникнення марксизму були: утвердження буржуазних суспільних відносин; формування пролетаріату як класу, вихід його на політичну арену; потреба робітничого класу у теоретичному усвідомленні своєї ролі.

Теоретичними джерелами марксизму стали і англійська політична економія (Д. Рікардо, А. Сміт); німецька класична філософія (Г. Гегель, Л. Фейербах); соціологічна концепція французьких і англійських соціалістів (А. Сен-Сімон, Ш. Фурьє, Р. Оден).

Наукові передумови виникнення марксизму визначаються досягненнями в галузі природничих наук. Ф. Енгельс виділяв в цьому відношенні три найбільш видатні відкриття того часу. Це – відкриття у 50-х роках XIX століття законів збереження енергії і речовини (Майер, Гельмгольц, Джоуль); відкриття клітинної будови живих організмів (Шлейден, Шван, Горянінов); відкриття Ч. Дарвіна щодо еволюційного походження живих організмів.

Після цих відкриттів стало ясно, що попередній метод усвідомлення дійсності – метафізика, стала поступатися новій концепції – діалектиці.

Оскільки суспільна свідомість завжди є відображенням суспільної дійсності, то джерела марксистської філософії як форми суспільної свідомості необхідно шукати у суспільному житті, точніше у суспільному бутті людей, їх матеріально-предметній діяльності.

Марксистська філософія є результатом усвідомлення непримиренних соціальних суперечностей, їх теоретичної інтерпретації, узагальнення революційної соціально-політичної практики. Мова йде про усвідомлення соціальних суперечностей не взагалі в історії суспільного розвитку, а в суспільстві конкретному – буржуазному. Чому?Тому, що в буржуазному суспільстві соціальні суперечності найбільш розвинені, загострені. Їх легше усвідомлювати, вивчати, розкривати їхню сутність та причини виникнення.

Опоненти К. Маркса стверджували і стверджують, що він нібито був патріархом класової боротьби, оскільки багато своїх ідей він розвинув саме на цій основі.Однак це не відповідає дійсності. Боротьба класів була відкрита і описана ще до Маркса. Її творцями були французькі історики XIX століття – Франсуа Гізо (1787 – 1874 рр.), Огюст Міньє (1796 – 1884 рр.) і Огюстен Тьєрі (1795 – 1856 рр.). Вони одними з перших прийшли до висновку, що боротьба класів ведеться із-за економічної, майнової нерівності. Особливо це стало помітним, коли по Європі пройшла лавина буржуазних революцій, в яких, як вирішальна сила, виступив робітничий клас (революційні виступи робітників в Манчестері (1819 р.), повстання ліонських ткачів у Франції (1831 р.), чартистський рух в Англії (1839 р.) і т.д.).

К. Маркс дав свою, аргументовану концепцію класової боротьби. Свої думки він виклав у листі до свого друга Йосипа Вейдемейєра від 5 березня 1852 року. Ось її основні положення: 1) класи виникають на певному етапі розвитку суспільного виробництва; 2) класова боротьба неминуче веде до встановлення влади робітників – диктатури пролетаріату; 3) диктатура пролетаріату є лише етапом на шляху ліквідації класів взагалі.

К. Маркс виявив глибоку невідповідність між суспільним характером виробництва і приватно-капіталістичним способом присвоєння, між працею і капіталом. Саме це, на думку К. Маркса і лежить в основі класової боротьби.

К. Маркс показав, що лише робітничий клас, як самий революційний і організований, зацікавлений в поваленні буржуазного ладу, може стати могильником капіталізму. Шляхом встановлення своєї політичної влади і знищення приватної капіталістичної власності. Всесвітньо-історична роль пролетаріату саме полягає в цьому. Таке уявлення є найважливішою частиною марксистської теорії революційного перетворення суспільства, його філософії.

Основні ідеї нового філософського світогляду К. Маркс виклав у своїй праці “Тези про Фейербаха”, про яку Ф. Енгельс говорив, що у ній, у зародку, є всі елементи нової філософії. У чому сутність цих елементів?

1. Центральною ідеєю тез К. Маркса є з'ясування змісту практики як предметної діяльності, котра повинна лежати в основі оцінки предметності як самого мислення, так і пізнання. Саму практику К. Маркс визначав як збіг зміни обставин і людської діяльності, такий збіг він розглядав як "революційну практику".

2. Все суспільне життя, за К. Марксом, є, по суті, практичним. К. Маркс висуває ідею практики як критерію істини на відміну від попередньої філософії, котра вбачала цей критерій у теоретичній діяльності.

3. Люди суть продукти обставин і виховання. Це – теза попередньої філософії. У дійсності ж, за К. Марксом, сутність людини визначається сукупністю усіх суспільних відносин.

4 Коріння релігії слід шукати у земній основі. Це вірно. Але ця земна основа може бути зрозумілою лише з її самої суперечливості.Земна основа роздвоюється, відокремлює себе від самої себе і це відокремлене видається за релігійне, "самостійне царство". Отже, земна основа релігії може бути зрозумілою лише через свою суперечливість та її подолання. Уявлення про бога, саме "релігійне почуття" формується на земній основі і є "суспільним продуктом".

5 Найбільше, що могла досягти попередня філософія – це спостереження діяльності окремих індивідів у громадянському буржуазному суспільстві. Для неї характерна споглядальність як спосіб діяння.

6 Точка зору попередньої філософії – буржуазне суспільство. Точка зору нової філософії – людське суспільство або усуспільнене людство.

7 Попередня філософія лише намагалася пояснити світ, а справа полягає в тому, щоб змінити його.

Говорячи про нові елементи марксистської філософії марксистської філософії слід послатися на Ф. Енгельса, котрий в заслугу К. Марксу ставив дві речі: 1) відкриття матеріалістичного розуміння історії; 2) відкриття закону додаткової вартості.

Сутність матеріалістичного розуміння історії К. Маркс з'ясував у передмові до своєї праці "До критики політичної економії". Ось її стислий виклад: У суспільному виробництві свого життя люди вступають в певні, необхідні, від їхньої волі не залежні відносини – виробничі відносини, котрі відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин складають економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому здіймається юридична і політична надбудова, якій відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їхнє буття а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість.

На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства вступають у суперечність з існуючими виробничими відносинами, насамперед з відносинами власності, які є визначальним елементом виробничих відносин, всередині яких вони до цього часу розвивались. Із форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються у їх кайдани. Тоді наступає соціальна революція, яка приводить виробничі відносини, насамперед, відносини власності, у відповідність з розвитком продуктивних сил. Зі зміною економічної основи більш-менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові. При цьому необхідно розрізняти матеріальний переворот в економічних умовах виробництва від юридичних, політичних, філософських та інших ідеологічних форм, в яких люди усвідомлюють цей конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами. Як про окрему людину не можна судити на основі того, що вона сама про себе думає, так само не можна судити про певну епоху перевороту за її свідомістю. Навпаки, цю свідомість необхідно пояснити з суперечностей матеріального життя, із існуючого конфлікту між суспільними продуктивними силами і виробничими відносинами. Жодна суспільна формація не загине до тих пір, поки розвиваються її продуктивні сили, для яких вона дає достатньо простору і нові більш розвинені виробничі відносини ніколи не з’являться раніше до тих пір поки визріють матеріальні умови їх існування в надрах старого суспільства (К. Маркс, Ф. Енгельс. Соч. Т.13, стор. 6-7).Це коротке, стисле формулювання основних положень, законів і принципів марксистської соціальної філософії.

Сутність матеріалістичного розуміння історії, отже, полягає в тому, що в основі життя суспільства лежать фундаментальні матеріальні чинники, а суспільна свідомість, її різноманітні форми в кінцевому рахунку визначаються цими матеріальними чинниками і залежать від них.Що ж до відкриття К. Марксом закону додаткової вартості, про який говорив Ф. Енгельс, то тут необхідно зауважити наступне:К. Маркс встановив, що додаткова вартість створюється працею робітників зверх вартості їх робочої сили і безвідплатно привласнюється роботодавцем (капіталістом). Тобто, закон додаткової вартості відображає необхідний, суттєвий зв'язок, відношення між робітником і роботодавцем, коли останній привласнює частину праці робітників без будь-якого еквіваленту. Іншими словами, закон додаткової вартості відображає відношення експлуатації робітників капіталістами. Він є основним об'єктивним законом капіталістичного способу виробництва. Додаткова вартість, яка створюється робітниками і привласнюється, – глибинна, критеріальна основа непримиренних соціально-класових суперечностей. Тому класова боротьба робітників проти буржуазії є закономірною, необхідною і неминучою.

К. Маркс і його вчення мали і мають багато послідовників. Це такі відомі діячі, як Йосип Вейдемейер (1818 – 1866 рр.), Фрідріх Енгельс (1820 – 1895 рр.), Поль Лафарг (1842 – 1911 рр.), Едуард Бернштейн (1850 – 1932 рр.), Карл Каутський (1854 – 1938 рр.), Г.В. Плєханов (1856 – 1918 рр.), В.І. Ленін (1870 – 1924 рр.), Карл Лібкнехт (1871 – 1919 рр.), Й.В. Сталін (1879 – 1953 рр.), Пальміро Тольятті (1893 – 1964 рр.), Мао Цзе дун (1893 – 1976 рр.), Дьорд Укач 885-1971 рр.) та багато інших.

Основні риси марксистської філософії. Марксистська філософія є результатом теоретичного усвідомлення суперечливої капіталістичної дійсності, непримиренних суперечностей між робітниками, з одного боку, і роботодавцем (буржуазією), з іншого. Марксистська філософія є радикальним оновленням світової філософії. В чому цей радикалізм виявляється?

1. В тому, що марксистська філософія вперше стала світоглядом пригніченого класу, відображала інтереси пролетаріату. Робітничий клас знайшов у марксистській філософії свою духовну зброю. Марксистська філософія знайшла в особі робітничого класу свого матеріального носія.

2. Радикалізм марксистської філософії виявляється у визначенні самого її предмету, яким є найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення.

3. Радикалізм, далі, виявляється у розповсюдженні діалектики Г. Гегеля не лише на сферу духовного життя суспільства, але і на матеріальний світ, суспільство, що дало змогу визначити матеріальну основу суспільства – спосіб виробництва матеріальних благ, обґрунтувати тезу про первинність суспільного буття щодо вторинності суспільної свідомості.

4. Радикалізм філософії К. Маркса виявляється у відкритті матеріалістичного розуміння історії.

5. Для марксистської філософії є визначальним відкриття основних законів розвитку суспільства (основного соціологічного закону, закону відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил тощо); погляд на розвиток суспільства як на природно-історичний процес.

6. В марксистській філософії, вперше, практика, як людська предметна діяльність, включена в теорію пізнання як основа, джерело і критерій істини.

І, насамкінець, останнє міркування стосовно марксизму і марксистської філософії, їхньої трагедії. Трагедія цяполягає в утопізмі, нездійсненності ряду положень марксизму і марксистської філософії, які не витримали перевірки суспільною практикою.

Марксистська філософія, марксисти, виходячи із своїх основоположних постулатів, ідеальну, уявлювану модель соціалістичного суспільства видавали за емпіричну реальність. На практиці ж ці постулати не знайшли свого підтвердження.

Контрольні питання

1.Прокоментуйте тлумачення поняття «свобода» у філософії екзистенціалізму.

2. Охарактеризуйте структуру внутрішнього світу особистості за З. Фрейдом.

3. Основна мета, досягнення і невдачі неопозитивістської стадії філософії.

4. Які основні досягнення сучасного неотомізму.

5. Охарактеризуйте соціально-економічні, природничо-наукові і теоретичні передумови виникнення філософії марксизму.

6. Визначте, які філософські ідеї Г. Гегеля та Л. Фейєрбаха вплинули на формування марксистської філософії.

7. Визначте основні категорії, що виражають сутність матеріалістичного розуміння історії.

8. Охарактеризувати відмінність діалектичного методу Г. Гегеля та К. Маркса.

9. Проаналізувати, в чому, за К. Марсом, полягає сутність відчуження людини і які шляхи його подолання.

Тема 6. ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА В УКРАЇНІ

План

1.Основні риси української філософії.

2. Філософія Київської Русі.

3. Українська філософія XIV – XVI століття.

4. Філософія Києво-Могилянської академії.

5. Філософія Г.С. Сковороди.

6. Українська філософія XIX – початку XX ст.

Література

1. Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. – К.: Наукова думка, 1996. – 286 с.

2. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: Навч. посібник. – К.: Вища шк., Т-во “Знання”, 1999. – 543 с.

3. Філософія Відродження на Україні: Монграфія. – К.: Наукова думка, 1990. – 336 с.

Основні поняття:

Кордоцентризм— перевага емоцій та почуттів над мисленням і волею.

“*Споріднена праця”*— праця з суспільною користю і особистим щастям.*Ноосфера* — сфера взаємодії в системі «природа — суспільство — людина», в межах якої антропогенна діяльність стає визначальним фактором розвитку буття в світі.

Філософія непомітного зла— викладена у працях М. Гоголя. Письменник вважав що основою світу є Бог, який надає усякому буттю сенсу та певного призначення.

1. **Основні риси української філософії.**Необхідно визначити основні риси української філософії, що їй притаманні. Ними, принаймні, є такі:

– формування філософської думки українського етносу на самобутній, міфологічній основі;

– суттєве релігійне забарвлення давньоруської філософії;

– відображення у давньоруській філософії віри у власні сили і здібності етносу, прагнення до єднання усіх руських земель;

– переважання у філософській думці Київської Русі морально-етичної проблематики співзвучної з християнськими цінностями;

– дуалізм і пантеїзм української філософії XVIII століття;

– “філософія серця” як самобутня інтерпретація єдності розуму, волі, почуттів людини, як засіб пізнання, долучення її до вищого, позаземного божественного світу;

– захист інтересів трудящих, боротьба проти їх соціального і національного гноблення;

– глибоке розуміння в українській філософії XIX століття проблем філософського матеріалізму, елементів діалектики; боротьба проти ідеалізму.Українська філософія є філософією українського духу.

2. Філософія Київської Русі.

В "*Ізборнику Святослава*" (1073 р.) серед інших перекладів знаходяться уривки з "Діалектики" візантійського філософа VII - VIII ст. Іоанна Дамаскіна, в яких дається таке визначення філософії: "Філософія є пізнанням речей

божественних і людських, тобто видимих і невидимих. Філософія є мистецтвом мистецтв і наукою наук; вона є любов'ю до мудрості, істинною ж мудрістю є бог".

Переважаючим у подальшому становленні філософії Київської Русі стає платонівський мотив філософії як "любомудрія", тобто "софійне" розуміння філософського знання. У платонівсько-християнській традиції "софія", тобто "мудрість" тлумачиться як особистісне, а не абстрактне значення, що свідчить про екзистенціальність (життєвосмисловість) філософської думки, а християнство сприймається під знаком Софії". (Недаремно саме Софії - Мудрості в Київській Русі було присвячено три її головних храми: у Києві, Новгороді та Полоцьку), а хрещення Русі змальовується одним із перших київських любомудрів Іларіоном як прихід "примудрості Божої" - Софії. Тому мудрість є не просто "віданням", тобто знанням. Вона є знанням не речей самих по собі, а їхньої суті, яка є "божественним задумом" їх творіння.

Філософія Київської Русі охоплює період з XI ст. Найбільш ранньою оригінальною пам'яткою цієї доби слід вважати "Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона (створено між 1037-1050 рр.). Закінчується цей період в середині XIV ст., із втратою незалежності Галицько-Волинським князівством, культура якого безпосередньо розвивала здобутки Київської Русі. Впродовж цього періоду філософія існувала як сукупність філософських ідей, які структурували світогляд і відображалися у всьому масиві результатів культурно творчості. Тобто філософія ще не виділилась у відносно самостійну сферу теоретичного освоєння світу. Отже державотворчі процеси, суспільні відносини, культура в цілому і філософія зокрема формуються спочатку на власній родоплемінній основі, на перших порах без впливу більш розвинених цивілізацій.

Суттєвий вплив на розвиток Київської Русі здійснило хрещення Русі у 988 р. Ця історична подія призвела до того, що через Візантію в культуру давніх русичів входить антична філософія, християнська література, завдяки чому Русь познайомилася з досягненнями культури, філософії

давньоєвропейських народів. Але здобутки античної філософії проникали в культуру Русі через християнських авторів і в християнській "обробці". Внаслідок цього філософія сприймається русичами як частина теології, яка підпорядкована теології. Це призвело до того, що тривалий період давньоруська філософія існувала як підпорядкована релігії частина культури.

Варто також відзначити, що християнство, християнські та античні автори були відомі лише вузькому колу духовної еліти суспільства. Основна ж маса населення Русі продовжувала вірити у традиційних язичницьких богів – Перуна, Даждьбога, Стрибога тощо. Все це призвело до того, що філософія Київської Русі на перших порах свого розвитку мала перш за все просвітницький характер, її основне завдання вбачалося в тому, щоб роз'яснювати народу основні положення християнства і християнської філософії. Саме тому давньоруські автори писали свої твори не у формі наукових трактатів, а вигляді послань, проповідей, тощо.

Основою проблемою філософії цього періоду була людина, сенс її буття, розуміння людського щастя та шляхів його досягнення, співвідношення Бога і людини, тобто морально-етична проблематика.

Морально – етичний напрямок у філософії Київської Русі започаткував*митрополит Іларіон*, який у 1051 р. написав вже згадуваний твір "Слово про закон і благодать", в якому осмислюється історія людства, вказується на її цілісний характер, розглядаються проблеми сенсу людського життя, свободи людини у світі на основі християнських догматів.

У творчості митрополита київського*Климента Смолятича*(серед. XII ст.) філософська проблематика представлена більш чітко й систематично. Розглядаючи життєво-смислові проблеми буття людини, він виходить з того, що істина вже закладена у Біблії, тому завданням розуму і філософії полягає в тому, щоб вірно зрозуміти цю божественну істину. У "Посланні Пресвітері Фомі" Смолятич досліджує питання, яким же є справедливий життєвий шлях людини і робить висновок, що це є осягненням заповідей, які дані людині Богом, та неухильне їх виконання. На думку автора, найбільше перешкоджають

людині йти праведним шляхом дві її вади - марнославство і славолюбство.

Однією з найяскравіших постатей серед діячів культури Київської Русі XII ст. є*Кирило єпископ Туровський*. Він народився (1130 р.) у заможній сім'ї в невеличкому місті Турові, там пройшов його життєвий шлях, який закінчився у 1182 р. З 1169 р. Кирило стає єпископом Туровським і був ним, очевидно, до самої смерті. В його творчому доробку поряд з урочистими "Словами" виділяються "Бесіди", послання сучасним йому політичним і церковним діячам.

Творчість Кирила є не лише високим зразком володіння словом, але й насичена глибоким моральним змістом, що й зумовило високий авторитет його як єпископа. Твори Туровського найповніше репрезентують широке коло комплексу тих ідей, які розроблялися у філософській думці Київської Русі. На відміну від багатьох сучасників він не компілятор, а оригінальний мислитель. Зрозуміло, що він не міг вийти за межі середньовічного способу мислення і тому постійно використовує традиційні авторитетні тексти, усталені образи й сюжети. Творчість Кирила безпосередньо пов'язана з грецькою культурою, перш за все з візантійською, а через неї - і з античною спадщиною.

У вченні про буття (онтології) Туровський виходить з фундаментального протиставлення двох світів – земного і небесного, видимого й невидимого, що і є суттю християнського дуалізму взагалі. Значну увагу він приділяє аналізові протилежностей "внутрішнього" і "зовнішнього", їх співвідношенню як церковного і світського, християнського і поганського. Як висновок – зовнішнє є темрявою, внутрішнє – світлом.

Ця особливість у розумінні світу визначає й підхід Туровського до центральної проблеми філософії Київської Русі – проблеми людини, що є цілком закономірним, адже в природі людини поєднані обидві сторони християнської картини світу.

Розглядаючи співвідношення "Бог – людина", Туровський безперечний пріоритет надає Богові, який є творчою силою, творцем всього сутнього; людина ж перебуває у стані підкорення Богові. Водночас мислитель акцентує увагу на тому, що весь задум створення спрямований до вищої мети, якою є

людина. Бог відкриває істину людині, вказує їй шлях до обожнення, не позбавляючи свободи волі людини у виборі між добром і злом.

Кирило Туровський обґрунтовує позицію християнського антропоцентризму, згідно якої кожна людина, як праведник, так і грішник, є предметом Божої уваги. Виходячи з такої позиції, Кирило обґрунтовує співвідношення тіла і душі, яка є однією з центральних у творчості мислителя. При цьому він відходить від абсолютного протиставлення тіла і душі, прагне подолати їх суперечливість – адже з християнської позиції душа не може бути тільки чистою, а тіло – тільки грішним. Душа, хоча вона і вторинна за походженням, твориться не із землі, є витоком Божого Духу. Душа, за Туровським, є життєвим началом людини, від неї витікають доброчинні вчинки. Якщо ж душа підкоряється тілесному началу, то це призводить людину до гріха.

Найбільш відомими і значними творами Кирила Туровського є “Повісті про білоризця”, “Притча про сліпця й хромця”, “Слово”.

Розглядаючи історію давньоруської філософії, не можна обійти і її гносеологічні проблеми. Серед них значне місце займає проблема значення серця в пізнанні і житті людини. Підкреслюючи роль розуму, давньоруські мислителі не заперечували і значення почуттів та волі в пізнавальній діяльності людини, вищою метою якої є досягнення спілкування, злиття з божественною істиною. У цьому процесі особлива увага приділяється органу, завдяки якому стає можливим залучення людини до вищої істини. Таким органом вважалося серце як та ланка, яка зводить воєдино розум, почуття і волю людини. Серце є центром, завдяки якому людина приєднується до вищого, сакрального світу.

Саме виокремлення ролі серця суттєво вплинуло на подальший розвиток української філософської думки, однією з своєрідних рис якої стало зосередження уваги на розробці “філософії серця”, перш за все у творчості К. Транквіліона-Ставровецького, Г. Сковороди, П. Юркевича.

У філософії як складової культури періоду Київської Русі відображаються переважно дві суперечності давньоруського суспільства: боротьба трудящих

проти соціального гноблення та міжусобиці в панівному класі суспільства. Тому основним спрямуванням теоретичних концепцій, що виникають у зв'язку з осмисленням цих суперечностей, є прагнення до їх пом'якшення, до гармонізації суспільного життя. Ці теорії соціального примирення звернені передусім до сфери моралі, адже виховання кожної людини в дусі принципів любові, милосердя і терпіння має привести до мирного і дружнього соціального життя (мабуть, це звучить актуально й для сьогодення в Україні).

У розвиток соціально-філософської думки цього періоду значний внесок зробили численні "Патерики", особливо знаменитий "*Києво-Печерський патерик*", в яких формується етичний ідеал української культури. Святість, образ святого розуміється як втілення морального ідеалу. Саме в цей період зростає інтерес до окремої особистості, до особливостей її внутрішнього світу та своєрідності життєвого шляху. Проблема добра і зла поєднується з проблемою святості і гріховності людини, з поняттям плоті і душі, тіла і духу.

За часів Київської Русі виникають перші спроби осмислення історії та її сенсу, долі та призначення батьківщини, ролі християнства в історії, співвідношення необхідності (тобто "закону") та свободи ("благодаті").

3. Українська філософія XIV – XVI століття.

Українська філософія XIV – XVI століття представлена єресями, гуманістичними напрямками, діяльністю релігійно-національних братств.

Єресі слугували релігійною оболонкою соціального протесту народних мас проти існуючої влади, підтриманої церквою. Єресі (від грец. – особливе віровчення) – різні відхилення від офіційного віровчення.

Гуманістичний напрямок розвитку філософії України репрезентують такі мислителі, як*Ю. Дрогобич*(1450 – 1494 рр.),*П. Русин*(народ. 1470 р.),*С. Оріхоський*(1513 – 1566 рр.) та інші. Характерною рисою їх гуманістичного вчення був антропоцентризм, велич людини, її розум, внутрішній світ.

Другий гуманістичний напрямок мав зв'язок з діяльністю просвітників Острозької академії (*Г. Смотрицький*,*Й. Княгиницький*,*І. Вишенський*). Особливістю цього напрямку була ідея збереження і розвитку

давньослов'янської мови, використання її духовного потенціалу для становлення людини як особистості, її самопізнання, духовного зростання.

В XVI столітті на Україні виникають релігійно-національні організації православної орієнтації, так звані*братства*, діяльність яких була спрямована проти релігійного, національного і соціального пригноблення українського і білоруського населення з боку панської Польщі і католицької церкви.

Такі братства були створені у Львові, Києві, Вільно, Мінську, Острозі та багатьох інших містах.

Характерними рисами діяльності братських угрупувань були: антиклерикальна, реформаційна спрямованість – антикатолицизм; протест проти національного і соціального поневолення; культурно-просвітницька діяльність; розгляд проблем людини, поєднання в ній тілесного і духовного начал, єднання її з Богом.

Діяльність братських шкіл, попри їхню історичну обмеженість, сприяла становленню самосвідомості православного люду, подальшому розвитку гуманістичних традицій української філософії.

4. Філософія Києво-Могилянської академії.

Києво-Могилянська академія виникає на базі Київської братської школи та школи Києво-Печерського монастиря, які були об'єднані зусиллями митрополита*Петра Могили*в 1632 р. Спочатку це був колегіум, а згодом, з 1701 року, став академією, першим вищим навчальним закладом східних слов'ян. Вперше в Україні філософія викладалася окремо від теології. Її викладання в значній мірі було схоластичним. Викладачі академії розуміли філософію як систему дисциплін чи наук, покликаних віднайти істину, причину речей, даних людині богом, а також дослідити моральні основи її життя. Істину вони ототожнювали з вищим буттям, тобто богом, якого вважали також творцем природи.Визначними філософами, котрі представляли Києво-Могилянську академію, були*І. Гізель*(бл. 1600 – 1683 рр.),*Й. Кононович-Горбацький*(пом. 1653 р.),*С. Яворський*(1658 – 1722 рр.),*Ф. Прокопович*(1681 – 1736 рр.),*Г. Кониський*(1717 – 1795 рр.) та інші.

Загальною ознакою їх філософського вчення було те, що воно в значній мірі ґрунтувалося на ідеалістичних, теософських началах. Теософія (від грец. тео – бог, софія – мудрість) – релігійно-філософське вчення, котре претендує на те, щоб "науковими методами" довести "божественну мудрість", зробивши її надбанням особи. Вони як правило, визнавали першопричиною всього існуючого бога, котрий творить не лише речі, "матерію", але і їх "форму".

Разом з тим під впливом розвитку науки і, насамперед, природознавства у філософії Києво-Могилянської академії поступово зміщуються акценти з теософії до пантеїзму, до визнання того, що сама природа є богом. "Повне визначення природи, – писав найвідоміший філософ академії Ф.Прокопович, – збігається з богом відносно природних речей, в яких він необхідно існує і які він рухає. Звідси виходить, що це визначення не лише природи..., але воно, очевидно, відноситься до матерії і форми."

Доречно відзначити, що розуміння філософами академії взаємозв'язку матерії і форми, хоч і ґрунтувалося на пантеїстичній основі, суттєво відрізнялось від тлумачення цього питання у філософії Арістотеля. У останнього матерія є пасивною, інертною, форма ж є активною, рухливою, причинною. Лише вона дає імпульс до розвитку. Проф. академії*Й. Кононович-Горбацький*, в противагу античному філософу, підкреслював, що "матерія не пасивна, як вважав Арістотель, а активна, бо з неї виводяться всі форми... Вся природа – це субстанція діяння". "Матерія є активною і діяльною", – погоджувався учень Кононовича-Горбацького – І. Гізель, – але "активна сила кожної речі" залежить від "всемогутності божої."

І. Гізель– самобутній і глибокий мислитель. Він стверджував, що матерія (безумовно, створена богом) не може бути знищена ні в якісному, ні в кількісному відношенні. Вона не виникає і не зникає в процесі її перетворення, а лише переходить з одного стану в інший. "Матерія, – писав філософ, – є в однаковій кількості і до того, в якому вигляді вона була у тілі дерева, і потім, перебуваючи в тілі вогню, котрий виник з цього дерева."

Таку ж думку поділяв і*Ф. Прокопович*, який підкреслював, що "першу

матерію не можна ніколи ні створити, ні зруйнувати, а також ні збільшити, ні зменшити ту, яку створив бог на початку світу...; в якій кількості вона створена, такою ж залишається до цього часу і залишиться завжди.”

Філософському вченню професорів Києво-Могилянської академії було притаманне розуміння єдності матерії і руху, його суперечливості, плинності речей. Рух – це така властивість матерії, без якої не можна збагнути будь-яких змін, процесів виникнення і зникнення, круговороту в природі. “Без ґрунтовного розуміння руху, – писав Ф. Прокопович, – неможливо добре зрозуміти і всього іншого..., бо всі переміни, виникнення і загибель, круговорот небес, рух елементів, активність і пасивність, біжучість і змінність відбуваються завдяки рухові. Рух являє собою як би загальне життя всього світу.” Однак “причиною причин” цього руху, на думку філософа, є бог, тобто ця проблема теж вирішувалася філософами академії з позицій пантеїзму.

Разом з тим, незважаючи на такі пантеїстичні уявлення, у філософії Києво-Могилянської академії знаходили відображення елементи діалектики, глибокого розуміння сутності протилежностей у розвитку природи, її речей і явищ. І. Гізель, наприклад, вважав, що речі рухаються самі по собі і це відбувається внаслідок діяння протилежних сил, “де немає протилежностей, – писав І. Гізель, – там немає ні виникнення, ні знищення”, тобто немає руху. “Рух, – підкреслював Ф. Прокопович, – виникає з протилежного; тобто спокою.

Вся природа є єдністю руху і спокою. Якщо речі рухаються чи знаходяться у спокої, то все це обумовлюється самою природою, її “принципами”. Ф. Прокопович висловлював таку думку: “Природа є принципом і причиною руху і спокою, тобто якщо речі рухаються, їх рух обумовлюється природою, і якщо перебувають у спокої, то їх спокій знову-таки обумовлює природа... тіла за своєю природою або рухаються або знаходяться у спокої.”

Досить змістовно представлена у філософії Києво-Могилянській академії концепція пізнання. Філософи академії які мали сумнів у можливостях людини пізнати оточуючий її світ, розуміли, що здійснюється як на рівні відчуттів, так і

на рівні розуму. Великого значення в процесі пізнання вони надавали чуттєвій діяльності людини, вважаючи, що пізнання не може обійтись без цього. “Будь-яке пізнання, – наголошував С. Яворський, – залежить від відчуттів”. Не менше категоричним було також судження Й. Кононовича-Горбацького: “в інтелекті немає нічого, чого б не було раніше у відчуттях.”

Однак, яким би важливим не було б чуттєве пізнання людини, воно само по собі ще не дає можливості проникнути у сутність речей і явищ. Для цього потрібен розум, інтелектуальна діяльність, з допомогою якої людина може здійснити це. Бо відчуття відображають дійсність конкретно, безпосередньо, а розум – опосередковано, узагальнено, абстрактно і це відображення більш досконале. “Розум, – писав І. Гізель, – пізнає чуттєві образи більш досконало, ніж відчуття, бо відчуття пізнає матеріально і конкретно, а розум – нематеріально і абстрактно.”

Здається, що вищенаведені рядки взяті із сучасних досліджень по теорії пізнання, настільки вони їй в багатьох відношеннях адекватні. Це яскраве свідчення високого розвитку української філософії XVII – XVIII століття.

Результатом пізнання людини є досягнення нею істини. Це здійснюється, на думку філософів академії, двома шляхами – логічним (відповідність знання дійсності) і трансцендентальним, тобто таким, який надається людині богом, через його одкровення.

Що ж до критерію істини, то тут ми маємо помітне перебільшення чуттєвого пізнання, котре вважалося не лише початком пізнання, але і критерієм його достовірності. “Фізичні теорії, – наголошував *Ф. Прокопович*, – стають більш точними... через випробування їх органами відчуття.”

Таким чином, філософія Києво-Могилянської академії, з одного боку, ґрунтувалася головним чином на теософській, пантеїстичній і деїстичній основах, а, з іншого, і це є значним надбанням її розробників, глибоке розуміння сутності природи, її руху і розвитку, самої матерії, кількісної і якісної стабільності останньої, елементів діалектики протилежностей, теорії пізнання і т.п., що сприяло становленню і розвитку наукового світорозуміння.

Філософія Києво-Могилянської академії – цінне надбання української духовної культури.**5. Філософія Г.С. Сковороди.**

Видатний український філософ*Г.С. Сковорода*(1722 – 1794 рр.), вихованець Києво-Могилянської академії, філософ, поет і мандрівник, посідає особливе місце в історії української філософії. Ще за його життя про нього складалися легенди як про українського Сократа. У 16 років він став студентом Київської академії, певний час перебував у двірській капелі у Петербурзі, мандрував по країнах Західної Європи, знав мови, вивчав філософію, був знавцем античної і патрістичної літератури. Часом свого становлення і особистісного утвердження Сковорода вважав свої 30 років; літературну діяльність він почав з другої половини 60-х років XVIII століття. За його життя нічого не було надруковано, вже після смерті стають відомими цикли його філософських діалогів (“Наркіс”, “Симфонія, наречена Ккнига Асхань про пізнання самого себе”, “Кільце”, “Жінка Лотова”, “Потоп зміїн” та інші).

Філософська концепція Г. Сковороди – пантеїзм. Бог і природа – це єдине ціле: кожна людина має в собі Бога, він не існує поза людиною. Головна проблема його філософії – це проблема людини. Його філософія “практична”, оскільки філософа цікавить передусім моральна проблематика. У центрі уваги філософії “мандрівного філософа” – релігійні і моральні проблеми. Г. Сковорода викладає їх мовою образів, символів, метафор. Методом розроблення цих проблем є пошук і протиставлення протилежностей, суперечностей, антитез, тому цей метод називають антитетичним.

Для Г.Сковороди весь світ є повсякденними протилежностями: життя – смерть, світло – тінь, безглуздя – мудрість, плач – сміх, безчестя – слава, лютість – милість, початок – кінець тощо. Усе в світі рухається між протилежностями у колі (“кільці”), початком якого є відпадання від Бога, а кінцем – повернення до нього.

Г. Сковорода не створив теоретично оформленого і систематизованого вчення. Свою філософію він розумів, як вміння жити в Богові, у гармонії з природою, у мирі з людьми і власною совістю. “Коли дух людини веселий,

думки спокійні, серце мирне, – то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце і є філософія", – стверджував Сковорода.

***Провідними ідеями філософії Г. Сковороди стали*:**

– вчення про людину, про самопізнання як єдиний шлях до Бога і до щастя;

– вчення про три світи, які складають все існуюче;

– ідея подвійної природи трьох світів;

– "філософія серця" як осередку духовного життя людини та головного інструменту самопізнання– етичний ідеал "нерівної рівності" та ідея "сродної праці".

По своїй любові до людини Бог дав їй все необхідне, вважав мислитель. Причому все, що потрібне, зробив легким, а важке – непотрібним. Найпотрібнішим для людини є щастя, "мир душевний". Воно доступне всім, полягає в пізнанні себе як образу Божого. "Поглянь у себе", тобто пізнай себе – це основний мотив філософії Сковороди.

Далі, вважав філософ, усе створене Богом можна визначити як три світи: перший є загальний світ, "де живе усе породжене", "він складається із незчисленних світів і є великий світ" макрокосм; другий світ – це мікрокосм людини; третій – символічний світ Біблії. Символи Біблії "ведуть думку нашу до розуміння вічної натури".

Кожен із трьох світів складається з двох "натур", має подвійну природу, одна з яких – видима (матеріальна), друга – невидима, тобто божественна, – вважав Сковорода. Невидима натура і є Богом, який пронизує собою все суще (отже, тут ми бачимо ренесансний пантеїзм, про що вже говорилося раніше). Макросвіт за зовнішньою матеріальною оболонкою приховує внутрішній божественний сенс. Мікросвіт містить у собі гріховну, тілесну, земну природу людини, але разом з тим, – правдиву, дійсну природу – людину як образ і подобу Божу. За символами Біблії, за "видимою натурою" її тексту потрібно впізнати і розгадати живий дух, невидимий сенс божественного одкровення.

На противагу Просвітництву і раціоналізму XVIII ст. Сковорода створює вчення про "серце", як позасвідомі і надрозумові глибини людської душі. Серце

– це “безодня” людської душі, через яку відкривається божественна “безодня”, тому “безодня кличе безодню”, через пізнання себе людина пізнає Бога. Серце, а не розум виступає джерелом бажань, почуттів і думок. Разом з тим людське серце є засобом пізнання, саме у ньому повинні з’єднатися розум і віра, розум і воля людини.

Таким чином, етичне вчення Г. Сковороди спрямоване на пошук шляху, що веде до дійсної людини, до щастя, до “обожнення”, до уподобання Богу. Людська доля залежить від природних нахилів, а тому у кожній людині є нахил до “сродної” собі справи. Для досягнення внутрішнього спокою і миру потрібно додержуватися правила про “сродність”, жити у злагоді зі своїм характером, з власною природою, не насилувати своїх схильностей і обдарувань. Тому етичним ідеалом Сковороди є ідеал нерівної рівності, адже усі люди є лише тінню справжньої людини, усі рівні перед Богом, але разом з тим всі є різними, тому що мають свою власну натуру. Єдиною метою всіх людей є наближення до Бога, але кожна людина має свій шлях до Бога, своє призначення.

6. Українська філософія XIX – початку XX ст.

Українська філософія XIX – початку XX століття представлена такими іменами, як*О. Новицький*(1806 – 1884 рр.),*С. Гогоцький* (1813 – 1898 рр.),*Т. Шевченко*(1814 – 1861 рр.),*М. Костомаров*(1817 – 1885 рр.),*П. Юркевич*(1827 – 1874 рр.),*М. Драгоманов*(1841 – 1895 рр.) та іншими.

Для мислителів цього періоду характерне глибоке розуміння проблем філософії, соціології, історичного процесу, соціально-політичної і національної проблематики.

Проф. Київського університету*С. Гогоцький*вперше в Російській імперії створив чотиритомну філософську енциклопедію – “Філософський лексикон” (1857 р.). Проф.*О. Новицький*видав ряд філософських праць, високо цінував вчення видатного німецького філософа Г. Гегеля за його глибоке розуміння закономірності історичного поступу, нерідко посилався на нього, використовував його судження. Так, у відповідності з гегелівською філософією, він стверджував, що філософія, “є наука, тобто думка, котра прагне до повного і

систематичного розвитку самої себе", що філософські вчення різних часів і народів "суть різнобічні і різноманітні способи відтворення дійсності в думках" (порівняйте висловлювання Г. Гегеля про те, що "філософія є в думках охоплена епоха") тощо.

Разом з тим це не завадило О. Новицькому піддавати філософську концепцію Г. Гегеля за раціоналізм різкій критиці, оскільки зміст духовного світу людини, "живе в переконаннях серця, а не в поняттях розуму". Ця критика здійснювалася О. Новицьким з позицій ірраціоналізму і теїзму, з позицій того, що "віра завжди вища знання, релігія вище філософії".

Після Г. Сковороди провісником філософії українського духу був*Т.Г. Шевченко*. Важливою рисою його філософських, суспільно-політичних поглядів була послідовна і безкомпромісна антикріпосницька спрямованість, непримиренна боротьба проти самодержавної політики національного гноблення народів, відстоювання демократизму у національному питанні.

В історичному минулому України його цікавили події і традиції, пов'язані з визвольною боротьбою українського народу проти іноземних загарбників, проти соціального рабства і національного гноблення. Поет-філософ високо оцінив Запорозьку Січ, яка відіграла важливу роль в історії України і становить її славетну сторінку.

Хвилювала Т.Г. Шевченка і слов'янська проблема, яку він розв'язував з позицій демократизму і братерської єдності слов'ян.

Світосприйняттю Шевченка притаманний принциповий антропоцентризм який зумовлює сприйняття навколишнього світу природи, історії й культури крізь призму переживань, бажань, потреб і прагнень людини. Його особиста доля й доля його народу стають віддзеркаленням одне одного. Ця філософія глибоко індивідуальна, особиста і, разом з тим, ґрунтувалася на національній ідеї українського народу, його ментальності. Улюблений герой Шевченка – лицар народний, повстанець-гайдамака, козак-запорожець, що виступає оборонцем рідного краю, носієм народної правди і честі.

Вінець Шевченкової творчості – уславлення свободи, першої і неодмінної

передумови людського поступу, добробуту й щастя. До найволелюбніших творів належить його “Кобзар”.

Т. Шевченко – поет-пророк. Він вірив у те, що представники науки і техніки допоможуть трудящій людині, що їхні відкриття служитимуть трудовому народу. Майбутня Україна повинна стати світом, звільненим від зла.

М. Костомаров– історик, етнограф, громадський діяч. Особливе значення при вивченні його соціально-філософських поглядів має праця “Книги буття українського народу”, у яких висвітлюється трагічна історія українського народу і виголошується впевненість, що він обов’язково відродиться як самобутній культурний етнос.

У 1861 р. Костомаров публікує велику статтю, в якій робить спробу проаналізувати основні риси української духовності у порівнянні з російською й доходить до висновку, що український народ має свої власні етнопсихологічні характеристики, які виокремлюють його серед інших народів, зокрема російського.

Одним із визначних українських філософів XIX століття був*П. Юркевич*– ґрунтовний розробник самобутньої концепції “філософії серця”.

П. Юркевич був переконаний, що в серці людини – найглибша основа і духовно-етичне джерело людського існування. В діяльності серця – в почуттях, переживаннях, емоціях, реакціях, а не в думках, в їх всезагальності, відображається індивідуальність особистості. Філософ підкреслює, що розум лише вершина, а не коріння духовного життя людини. Знання ми отримуємо в результаті духовної діяльності; лише тоді, коли воно проникло в серце, знання може бути засвоєним.

Будучи релігійним філософом, П. Юркевич не визнавав існування матеріального начала незалежно від духу. “Матеріальне начало” є лише таким, коли воно розглядається у взаємодії з духом. Про “духовне начало” ми маємо уявлення в результаті самоспостереження, внутрішнього досвіду.

П. Юркевич розгортає цілісну систему доказів стосовно серця як осереддя усієї тілесності і духовної діяльності людини, найсуттєвішого органу,

відправної точки рухів, бажань, почуттів, думок, емоцій з усіма їх відтінками особливостями.Бо:

– серце є охоронцем і носієм усіх тілесних і духовних сил людини;

– серце є центром духовного життя людини. Воно зачинає і породжує рішучість людини на ті, чи інші проступки; в ньому виникають багатоманітні наміри і бажання; воно є осереддям волі людини та її бажань;

– серце є центром всіх пізнавальних дій душі людини. Все, що ми знаємо, що ми пригадуємо – все йде від серця;

– серце є осереддям багатоманітних душевних почувань, хвилювань і пристрастей людини;

– серце – основа її морального життя, моральний стрижень. Лише серце здатне передати всі нюанси морального стану людини.

Тому серце є найважливішою складовою частиною нашого існування. Стан серця відображає весь наш духовний стан. Людина повинна віддати Богові одне своє серце, щоб стати йому вірним в думках, словах і справах.

“Філософія серця” П. Юркевича – філософія кордоцентризму (від грец. кардіо – серце, в центрі).

М. Драгоманов– український історик, мислитель, громадсько-політичний діяч. Основні його філософсько-соціологічні погляди викладені у двотомному виданні “Літературно-публіцистичні праці”. Він переконаний у безмежних можливостях людського розуму і науки пізнати навколишній світ. У своїх дослідженнях М. Драгоманов приділяє значну увагу проблемі методу, зокрема, для пізнання суспільного життя використовує соціологічний метод, який передбачає аналіз основних елементів кожного суспільного явища, розкриття їх взаємозв’язку і взаємодії.

Відзначаючи велике значення економічних факторів у розвитку суспільства, М. Драгоманов не погоджується з тим, що цей фактор є єдино вирішальним, виступає проти однобічного його переоцінювання, оскільки людство однаковою мірою загинуло б і від голоду, і від безпліддя, і від ідіотизму. Тому безглуздо вирішувати, яка саме потреба найголовніша,

оскільки кожна з них головна.

Характерною рисою соціологічних поглядів мислителя є те, що "основною одиницею" суспільства він вважав людську особу. Її добробут і щастя були для нього важливою метою поступу.

І.Я. Франко(1856 – 1916 рр.) – видатний український письменник, філософ, громадський діяч. Закінчив філософський факультет Львівського університету (1880 р.), мав вчену ступінь доктора філософії, яку отримав у Віденському університеті (1893 р.).

Світогляд І. Франка формувався в складних умовах пореформеної Галичини під вирішальним впливом революційного демократизму Т. Шевченка, російських революційних демократів XIX століття, тісного зв'язку з робітничим і демократичним рухом Західної України. За свою суспільно-політичну діяльність, пропаганду соціалістичних ідей, заклики до повстання українського народу проти поневолення, І. Франко неодноразово піддавався ув'язненню з боку австрійських властей.

Філософські погляди І. Франка зазнали значного впливу марксистських ідей. Він був знайомий з "Капіталом" К. Маркса, частину якого переклав на українську мову, твором Ф. Енгельса "Анти-Дюрінг" тощо.

Свої філософські погляди І. Франко виклав в працях "Мислі о еволюції в історії людськості", "Що таке поступ?", "Про працю", "Катехізис економічного соціалізму", "Кілька слів о тім, як упорядкувати наші людові видавництва", "Найновіші напрямки в народознавстві" та багатьох інших прозових, поетичних а публіцистичних творах.

Основою світогляду І. Франка є філософський матеріалізм.

У збірці "Зів'яле листя", говорячи про матеріалістичне розуміння дійсності, І. Франко відзначає, що в основі всього існуючого лежить не ідея, дух, а матерія, яка вічна і не має ні початку, ні кінця. Її найважливішою властивістю є рух, зміна, плинність. "В дійсності, в природі, – писав І. Франко, – все підлягає безперервній зміні, руху і обміну матерії".

Мислитель був переконаний, що життя, об'єктивна дійсність є

визначальним у відношенні до свідомості, що свідомість – результат поступового і складного розвитку матерії, що природа створила людину з її високою організацією, а не якась істота – природу, як про це твердять філософи-ідеалісти.

І. Франко доводив безмежність пізнання на противагу агностицизму, вірив у пізнаванність світу і його закономірностей. "...Немає певних меж, – писав він, – котрі вказують людині: до сих пір дійдеш, а далі – ні. Те, що вчора пізнати здавалося неможливим, виявляється можливим сьогодні". Природа, на його думку, пізнаванна, вона є своєрідною книгою, яку людина повинна читати, щоб бути щасливою, бо знання законів розвитку полегшить її життя. Тільки матеріалістична філософія, підкреслював І. Франко, може дати людям можливість відкрити безліч таємниць, розкрити їх, пізнати і використати, бо лише вона здатна об'єктивно з'ясувати факти, закони суспільного розвитку на основі досліджень зовнішнього світу.

І. Франко розумів, що ідеалістична філософія не ставила своєю умовою дослідження законів і сил природи, а звертала свою увагу на безплідне розміркування. Ідеалісти вважають, що зовнішній світ є тільки відбитком нашої думки, похідним нашого "Я". Подібні твердження, писав І. Франко, породили у подальшому такі безглузді ідеї, котрі поділяє реакційна філософія А.Шопенгауера або М. Гартмана, що є запереченням усякої здорової науки.

В теорії пізнання І. Франко віддавав перевагу її чуттєвому етапу. Він вважав, що людина може говорити, думати лише про те, що у формі вражень дійшло до її свідомості. Однак відчуття ще не дають повного знання. Повнота його досягається "критичним розумом, котрий спирається на детальне вивченні порівняння фактів і явищ".І. Франко розумів, що процес пізнання складний процес і його результати повинні підкріплюватися практикою. Однак він не зміг збагнути всієї складності процесу пізнання, не піднявся до розуміння практики як сукупної матеріально-предметної діяльності людини. Практику І. Франко розумів як критерій вірності відображення дійсності в художніх образах.

І. Франко виявляв глибоке розуміння окремих елементів діалектики. Він вимагав розглядати явища в їх розвитку. “Хто каже “поступ”, той каже одним духом дві речі. Одно те, що все на світі змінюється, ніщо не стоїть на місці, а друге..., що поступ веде до добра”. При цьому І. Франко виявляє розуміння суперечливості суспільного життя. На думку філософа причина розвитку лежить в самих речах і явищах. Кожний предмет має в собі внутрішню силу, що спричиняє рух. Ця внутрішня сила – суперечність, яка “... вирівнює всі нерівності, котра з найрізнородніших частей творить одноцільну єдність”. І. Франко дорікає тим філософам, які не бачили причинного зв’язку явищ, внутрішньої діалектики в предметах і явищах об’єктивної дійсності.

І. Франко був близьким до розуміння причинного зв’язку матеріальних, економічних відносин і сфер духовного життя суспільства. Так, в статті “Найновіші напрямки в народознавстві” він підкреслює, що суспільні і політичні установи є лише зовнішнім виявом, “надбудовою продукційних відносин”. Франко переконаний, що рівень духовного життя суспільства залежить від стану його економіки.

І. Франко розумів, що економічні зміни у суспільстві мусять спричиняти і духовні зміни у свідомості людей, бо без цього не можна здійснити ніякі корінні соціальні перетворення. Ці зміни у свідомості людей мислитель пов’язував з боротьбою проти релігії і ідеалізму, проти кріпосницької ідеології, соціального і національного гніту українського народу з боку царизму.

Виступи Франка проти релігії і ідеалізму, проти кріпосницької ідеології становлять суттєву рису його філософського світогляду.

Вплив марксистської філософії на Франка позначився і в розумінні ним ролі народних мас в історичному процесі. Він розумів, що королі, полководці, різні завойовники не тільки не “робили” і не “роблять” історії, а, навпаки, історія породжує їх самих. Бо вони з’явилися і стали необхідними лише внаслідок певних соціальних передумов.

В галузі естетики І. Франко теж стояв на матеріалістичній основі. Джерелом цього були естетичні погляди російських революціоністів-

демократів 40-60 років XIX століття, естетика Т. Шевченка.

Для естетики І. Франка, як і для його сучасників –*П. Мирного,П. Грабовського,М. Коцюбинського,Л. Українки*, – характерною є боротьба за реалізм, народність мистецтва. За основу останнього, за висловом І. Франка, необхідно брати "життя як єдиний кодекс естетичний".

Виступаючи проти*І. Нечуя-Левицького*, котрий проголошував вічність законів мистецтва і розглядав літературу як надкласове явище, І. Франко наголошував, що такої літератури немає у світі, а "вічні закони мистецтва" – це "старе сміття", яке догниває на смітнику історії і яке перегризають тільки платні вислюки-літератори, що пишуть на лікті свої повісті і фейлетони. Література повинна бути живим відбитком сучасного життя народного, його образом – ось висновок, до якого приходить І. Франко.

І. Франко, йдучи за Т. Шевченком, не переставав закликати український народ до боротьби за своє соціальне і національне визволення. Його громадська, літературна і наукова діяльність характеризується, насамперед, соціально-політичною спрямованістю, революційністю, що відображала боротьбу трудящих мас західної України проти поневолення. І в цій боротьбі І. Франко займав видатне місце як революціонер-демократ, мислитель, традиції якого нним надбанням української суспільно-політичної думки

Контрольні питання

1. Проаналізуйте основні етапи історико-філософського процесу в Україні.
2. Охарактеризуйте особливості розвитку філософії в Києво-Могилянській Академії.
3. Розкрийте сутність вчення Г. Сковороди.
4. Проаналізуйте, яке місце відводиться серцю в філософській концепції П.Юркевича.
5. Порівняйте погляди на оцінку ролі розуму в поведінці людини в західноєвропейській та українській філософській традиції. Якими чинниками, на Вашу думку, обумовлені ці розбіжності?

Тема 7. ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМ БУТТЯ

План

1. Категорія буття та її філософський зміст. Основні форми буття.
2. Поняття матерії в історії філософії.
3. Простір та час - форми існування матеріального світу.
4. Рух як спосіб існування матерії, форми руху матерії.

Література

1. Березовский П.И. Понятие материи в системе категорий диалектического материализма / Отв. ред. А.М. Гендин. – Красноярск: Изд-во ун-та, 1982. – 231 с.

2. Виноградский В.Г. Социальная организация пространства: философско-социологический анализ. – М.: Наука, 1988. – 187 с.

3. Дубровский В.Н. Концепции пространства и времени. Физический и философский аспекты. – М.: Наука, 1991. – 168 с.

Основні поняття:

Буття світу— чиста можливість, що має абсолютні характеристики руху, простору й часу і зберігає свою невизначеність.

Час — форма здійснення буття, що характеризується тривалістю існування буття й послідовністю зміни його станів.

Рух— усяка зміна; у вузькому значенні — зміна положення тіла в просторі й у часі; у філософському значенні — спосіб існування буття.

Дух — філософське поняття для позначення формотворного початку. У філософії ідеалізму дух розглядається як першооснова, у філософії матеріалізму — синонім свідомості.

Закон — необхідний, суттєвий, стійкий, повторюваний зв'язок явищ буття у світі.

Закономірність— форма вираження Закону відносно розуміння й пояснення буття у світі.

Матерія — поняття, протилежне духу. У філософії античності — це субстрат, пасивний початок. У філософії Нового часу — різновид субстанції. У філософії

марксизму — «…філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, що дана людині у відчуттях, що... відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них».

Причинність (каузальність)— певна форма зв'язку між окремими становищами структурно організованого буття у світі.

Простір — форма прояву буття, що характеризується довжиною, структурністю, взаємозв'язком і взаємодією елементів конкретної системи.*Субстанція*— сутність; щось незмінне; те, що існує завдяки самому собі й у самому собі; те, що виступає підґрунтям реального буття у світі.

1. Категорія буття та її філософський зміст. Основні форми буття.

Буття належить до числа тих системотворчих понять, які покладені в основи філософії багатьма мислителями як минулого, так і сучасного.

Перший аспект проблеми буття: а) Що існує? – Світ. Всесвіт; б) Де існує? – Тут і скрізь, всюди; в) Як довго він існує (Коли)? – Тепер і завжди. Суть проблеми полягає в існуванні суперечливої єдності неминучого, вічного і минулого, змінного буття окремих речей, станів, людських та інших істот. Внутрішня логіка проблеми буття веде філософів від питання про існування світу «тут» і «тепер» до питання про його існування «скрізь» і «завжди». Звідси випливав другий аспект проб леми буття – питання про єдність світу. Загальна відповідь на це питання сутності буття в даному аспекті має бути така: існування всього, що є, було і буде, є об'єктивною передумовою єдності світу. Нарешті, третій аспект проблеми буття пов'язаний з тим, що світ у цілому і все, що в ньому існує, є сукупною реальністю, дійсністю, яка має внутрішню логіку свого існування, розвитку і реально представлена нашій свідомості діями окремих індивідів і поколінь людей.

Філософський смисл поняття буття тісно пов'язаний з поняттями небуття, існування, простору, часу, матерії, становлення, розвитку, якості, кількості, міри та іншими категоріями.

В категорії буття об'єднуються такі основні ідеї:

-світ є, існує як безмежна і неминуща цілісність;

- природне і духовне, індивіди і суспільство рівноправно існують, хоч і в різних формах, їх розрізненість фіксується тільки за формою, існування є передумовою єдності світу;
- за об'єктивної логіки існування і розвитку світу, наявності різних форм свого існування, утворюється сукупна об'єктивна реальність, дійсність, яка представляється свідомості і виражається у дії конкретних індивідів та поколінь людей.

Для розуміння сутності буття доцільно виділититакі якісно відмінні і в той же час взаємопов'язанійого форми:
- буття речей, тіл, процесів, яке в свою чергу поділяється на буття речей, процесів, станів природи, буття природи як цілого і буття речей і процесів, створених людиною;
- буття людини, яке поділяється на буття людини в світі речей та на специфічно людське буття;
- буття духовного (ідеального), яке поділяється на індивідуалізоване духовне і об'єктивоване (позаіндивідуальне) духовне;
- буття соціального, яке поділяється на індивідуальне буття (буття окремої людини в суспільстві і в процесі історії) і буття суспільства.

2. Поняття матерії в історії філософії.

В історії філософії спочатку поняття "матерія" ототожнювалось із конкретним матеріалом, з якого складаються тіла і предмети (камінь, вода, земля, дерево, глина тощо).

Узагальнюючи здобутки минулих часів, Арістотель у книзі "Метафізика" писав, що "більшість перших філософів вважали початком усього лише матеріальні начала, а саме, те, з чого складаються всі речі, із чого, як першого, вони виникають і на що як останнє, вони, гинучи, перетворюються, причому сутність хоч і залишається, але змінюється в своїх проявах, — це вони вважають елементом і початком речей". Якщо для філософів стародавнього світу матерія — це матеріал, з якого складаються тіла, предмети, а кожний предмет (тіло) складається з матерії та форми як духовного першопочатку, то

для Р. Декарта (XVII ст.) матерія — це складова частинка предмета (тіла), а саме: тіло разом з формою. Р. Декарт визначає матерію як субстанцію самоіснуючого буття, атрибутом якої є протяжність із її властивостями: займати певне місце, мати об'єм, бути тривимірною. І. Ньютон додає до Декартового визначення матерії як субстанції ще три атрибути: протяжність, непроникність (непорушна цілісність тіла), інертність (пасивність, нездатність самостійно змінювати швидкість згідно із законами динаміки); вага, зумовлена дією закону всесвітньої гравітації. Причому інертність та вага потім об'єднуються ним у поняття маси, яка виступає основним атрибутом матерії і одночасно мірою її кількості.

П. Гольбах визначає матерію як все те, що пізнається чуттєво, при цьому джерелом чуттєвого знання є відчуття форми, кольору, смаку, звуку та ін. Він доводить розуміння матерії до гносеологічного узагальнення. На думку Г. Гельмгольца, матерія — це все, що існує об'єктивно (незалежно від свідомості людини). Матерія як філософська категорія визначає найбільш суттєві властивості реального буття світу — пізнаного і ще не пізнаного. До таких суттєвих ознак належать: цілісність, невичерпність, мінливість, системна упорядкованість та інше. Системність як фундаментальна властивість матерії визначає методологію сучасного наукового пізнання. Розрізняють такіструктурні рівні матерії:неорганічний(мікро-, макро-, мегасвіти);органічний;соціальний(особистість, родина, плем'я, народність, нація, клас, суспільство, людство).

Отже, в історії розвитку філософської думки поняття матерії проходить складний шлях розвитку, постійно уточнюється, поглиблюється, збагачується новими властивостями, відображає рівень розвитку пізнання людиною світу. Поширене визначення матерії як філософської категорії для означення об'єктивної реальності, що дана людині у її відчуттях, відображається нашими відчуттями та свідомістю й існує незалежно від них, певною мірою є обмеженим, оскільки зосереджується на гносеологічних аспектах матеріального, е враховуючи притаманний йому онтологічний зміст.

Узагальнене визначення категорії "матерія"має базуватися на тому, що це — об'єктивно реальне буття світу в часі, просторі, русі, детерміноване і пізнаване людиною.

3. Простір та час - форми існування матеріального світу.

Простір і час — це філософські категорії, за допомогою яких позначаються основні форми існування матерії. Філософію цікавить насамперед питання про відношення простору і часу до матерії, тобто чи є вони реальними, чи це тільки абстракції (феномени свідомості). Г. Лейбніц вважав простір і час лише іменами. Простір — це ім'я, яким позначається координація речей одної відносно іншої. Іменем час позначається тривалість і послідовність процесів. Реально ж простору і часу немає, їх неможливо виміряти.

Такі філософи як Дж. Берклі і Д. Юм розглядали простір і час як форми індивідуальної свідомості, І. Кант — як апріорні форми чуттєвого споглядання, Г. Гегель — як категорії абсолютного духа (це — ідеалістичні концепції), І. Ньютон — як вмістилища. Простір і час мисляться І. Ньютоном як реальності, але вони ніяким чином не "взаємодіють" із матерією, існують самі по собі. Це — метафізичне розуміння простору і часу.

Сучасна наука розглядає простір і час як форми існування матерії. Кожна частинка світу має власні просторово-часові характеристики. Розрізняють соціальний, історичний, астрономічний, біологічний, психологічний, художній і філософський зміст простору і часу.

Історична еволюція поглядів на простір і час пов'язана з практичною, суспільно-історичною діяльністю людини. Змінюється, розвивається суспільство, змінюються і розвиваються просторово-часові уявлення про буття світу. Якщо для міфологічного світогляду час циклічно відтворює пори року, то в межах релігійного світосприйняття час набуває стріловидної форми: відтворення світу через тимчасове теперішнє до райської або пекельної вічності.

Узагальнюючи історико-філософський досвід осягнення категорій простору і часу, слід вказати на велику кількість їхніх визначень, неосяжне

багатство все нових і нових властивостей, їхню дискусійність та гіпотетичність. Значна частина дослідників простору і часу (темпоралістів) солідарна в тому, що*простір*— це така форма існування матерії, її атрибут, яка характеризується співіснуванням об'єктів, їхньою взаємодією, протяжністю, структурністю та іншими ознаками.*Час* т— це внутрішньо пов'язана з простором і рухом об'єктивна форма існування матерії, яка характеризується послідовністю, тривалістю, ритмами і темпами, відокремленістю різних стадій розвитку матеріальних процесів.

Матеріалізм підкреслює об'єктивний характер простору і часу, невіддільність від руху матерії: матерія рухається у просторі і часі. Простір і час, матерія і рух невіддільні. Ця ідея отримала підтвердження у сучасній фізиці.

Природознавство XVIII—XIX ст., визначаючи об'єктивність простору і часу, розглядало їх, слідом за І. Ньютоном, як щось відірване одне від одного і від матерії і руху. Древні атомісти і природознавці аж до XX ст. ототожнювали простір із пустотою. Він вважався однаковим у всіх точках і нерухомим, а час — таким, що тече рівномірно. Сучасні науки (насамперед фізика, хімія, біологія, астрономія) відкинули старі уявлення про простір як пустоту, як пусте вмістилище тіл, і про час, як єдиний для всього безкінечного Всесвіту. Головний висновок теорії відносності А. Ейнштейна якраз і полягає в тому, що простір і час існують не самі по собі, відірвані від матерії, а перебувають в універсальному зв'язку з нею, є сторонами єдиного і багатоманітного цілого. Загальна теорія відносності доводить, що плин часу і протяжність тіл залежать від швидкості руху цих тіл і що структура чотиривимірного континууму (три просторові координати і одна часова координата) змінюються залежно від скупчення мас речовини і породжуваного ним поля тяжіння. Тепер відомо, що із наближенням швидкості руху тіла до швидкості світла її протяжність зменшується і плин часу теж уповільнюється: відбувається своєрідне стиснення простору і часу. Як бачимо, ці наукові відкриття, а також відкриття неевклідової геометрії (М. Лобачевський, Б. Ріман) спростовують як

ідеалістичні, так і метафізичні уявлення про простір і час. Сьогодні у нас немає підставсуб'єктивізувати уявлення про простір і час.

Фантасти і науковці нерідко вживають вираз "багатовимірний або одно-чи двовимірний простір". Реальний простір має три виміри (З координати), час — один (від минулого через сучасне до майбутнього). Сучасна наука визнає простір і час взаємозалежними і використовує поняття чотиривимірний просторово-часовий континуум. Поняття багатовимірний простір має сенс лише як позначення формально-логічних об'єктів (наприклад, залежність між різноманітними параметрами того чи іншого тіла тощо). Філософи і науковці XX ст. багато уваги приділяють дослідженню простору і часу, їхніх властивостей, зокрема структурованості, симетрії тощо.

4. Рух як спосіб існування матерії, форми руху матерії.

Рух— це найважливіший атрибут матерії, спосіб її існування. Рух включає в себе всі процеси у природі і суспільстві. У загальному випадку рух — це будь-яка зміна, будь-яка взаємодія матеріальних об'єктів, зміна їх станів. У світі немає матерії без руху, як немає і руху без матерії. Тому рух вважається абсолютним, на той час як спокій — відносним: спокій — це лише один із моментів руху. Тіло, що перебуває у стані спокою відносно Землі, рухається відносно Сонця.

Рух виявляється у багатьох формах. Усім рівням організації матерії відповідають різні форми руху. У світі постійно присутній рух: рухаються усі речі, змінюються їх властивості і відносини, йде безперервний процес видозміни, перетворення, коливання між буттям і небуттям. Безмежна кількість зірок на небі, якими милуємося в ясну ніч, тільки здаються непорушними, у дійсності всі рухаються. Кожна зірка - це своєрідне сонце, навколо якого рухаються планети. Разом з іншими зірками і їх супутниками беруть участь в обертанні Галактики навколо її осі. Галактика, у свою чергу, рухається відносно інших галактик. За новою космогонічною гіпотезою Всесвіту, що розширюється, Всесвіт перебуває в безперервному русі до своїх нових станів. У кожній живій системі постійно проходять внутрішні процеси, пов'язані з

пульсацією енергії, інформацією, споживанням, переробкою і засвоєнням їжі та ін.

Соціальні системи існують завдяки обміну інформацією, діяльності людей, взаємодії різних компонентів соціального організму. Існування будь-якого матеріального об'єкта можливе лише у взаємодії компонентів, що його утворюють. Атом існує за рахунок певної взаємодії між ядром і електронами. Організм існує завдяки взаємодії клітин і органів, з яких складається. Взаємодія проходить усередині об'єкта і з зовнішнім оточенням. Електрони, як відомо, входять до складу атома, але можуть стати складовими частинами молекул, із яких виникають макротіла. Існують внутрішні і зовнішні взаємодії. На певному етапі розвитку об'єкта вони приводять до зміни його властивостей і відносин. Зміни притаманні всім формам буття і складають його найголовнішу характеристику.

У філософії зміна позначається поняттям рух. Під рухом розуміють усяку зміну матеріальних речей, властивостей, відносин, систем. Це і переміщення тіл у просторі, народження або смерть організму, обмін речовин у клітині, реформування суспільства, розширення метагалактики та ін. Усе, що існує у світі, перебуває у русі. Конкретні речі, властивості і відносини існують лише завдяки руху. При їх знищенні відбувається перехід в інші предмети, яким притаманні специфічні типи і форми руху. Матерія і рух нерозривно пов'язані одне з одним. Рух внутрішньо притаманний матерії і невідривний від неї. Рух - це не одномірний складний і суперечливий процес. Рух є єдністю змінності і стійкості, динаміки і статики. У безкінечному потоці змін, станів, форм, положень, речей, їх властивостей і відносин присутні моменти дискретної стійкості, що дозволяють при всіх змінах зберігати стійкість речі, її якісну визначеність. На протязі дня може багато разів змінюватися настрій, відчуття радості змінитися гнівом, мінятися думки і переживання, відбуваються безперервні зміни тіла.

Фізика елементарних частинок стверджує, що існування їх можливо лише як взаємоперетворення елементів системи. Вони існують і мисляться лише в

русі, але разом з тим фізика наполягає і на тому, що в процесі цих перетворень зберігається певна своєрідність, незмінність елементарних частинок специфічної об'єктивної реальності. Обидва приклади приводять до висновку про існування спокою.

Спокій характеризує рух з боку сталості, незмінності, відносності. Гірська річка не перестає бути річкою через те, що на її шляху зустрічається разом з порогами полога місцевість. Поняття спокою висувається для характеристики станів руху, що забезпечують стійкість предмета і його якісну специфічність.Рух і спокій перебувають у тісному взаємозв'язку.

Перший тип руху здійснюється при збереженні якості речі. Але виникає питання: чи можна міркувати про сталість речі і робити висновок про її постійну зміну, тобто рух? Античний філософ Кратіл вважав, що мінливість речей не дозволяє робити про них якісь висновки, навіть назвати річ, можна тільки вказати на неї пальцем. І все ж є достатньо підстав вважати, що в процесі руху речі можуть зберігати специфічні властивості і характер відносин. Так, здатність магніту притягувати метали - внутрішня здатність даного предмета, хоч і залишається прихованою, поки нема таких речей, які могли б бути притягненими. У процесі взаємодії з іншими предметами магніт тривалий період зберігає свої властивості. Феодальне суспільство зберігало головну якість у сфері матеріального виробництва, духовного життя і культури.

Проблемі руху і його формам приділяв увагу Георг Гегель, послідовно проводячи думку, що речі мають сталі, власні означеності, що не знімаються відносинами з іншим речами: «Річ у собі - є річ, що володіє властивостями, і тому є багато речей, що відрізняються одна від одної не внаслідок якихось чужих їм відносин, а завдяки самим собі». І далі «Річ... зберігає себе у відносинах з іншими».

Другий тип рухупов'язанийз переходом з одного якісного стану речі або системи до другого якісного рівня організації матерії. Наприклад, розвиток суспільства від ранніх часів до сучасності, перехід у виготовленні знарядь праці від примітивних до комп'ютерного виробництва, перехід від неорганічної

природи до біологічних рівнів організації.

Під формою руху матерії розуміється рух, зв'язаний з певним матеріальним носієм, що має достатньо широку сферу розповсюдження і охоплює явища, які мають певну якісну єдність, підпорядковуються одним і тим же основним закономірностям. Форми руху тісно пов'язані з конкретними структурними рівнями матерії. Кожний з них має свої закономірності і матеріальних носіїв. У сучасній філософії можна зустрітирізні класифікації форм руху матерії. Виділяються принципи класифікації форм руху матерії:субстратний, в основі якого лежить специфіка матеріального носія;функціональний, де форма руху співвідноситься із закономірностями конкретного рівня організації матерії;генетичний, що вказує на спадковість і послідовність появи форм руху в еволюції матерії.

Таким принципам відповідають певні форми руху матерії:*Субмікроелементарнаформа рухуматерії* включає рух елементарних частинок і полів (електромагнітні, гравітаційні, сильні і слабкі взаємодії, процеси перетворення елементарних частинок), рух і перетворення атомів, молекул, в тому числі, хімічна форма руху, зміна космічних систем різних розмірів (зірок, планет, зоряних систем, Галактики, Метагалактики).

Органічна форма руху- результат поступового ускладнення молекул вуглецевих з'єднань, що привело до утворення органічних з'єднань. Життя стало закономірним підсумком розвитку сукупності хімічних і геологічних змін на Землі. Органічний рух складається із процесів, що проходять в організмах і в понадорганізмових системах і включає обмін речовин, процеси саморегуляції, управління і відтворення, біоценозні відносини, зміни, що відбуваються у біосфері.

Соціальна форма руху- вся різноманітність практично-предметної діяльності людини, вся система суб'єктивно-об'єктивних відносин, тобто відносин людини, соціальних груп, суспільства до навколишнього світу. Носій соціальної форми руху - людина - розумна суспільна істота, дії якої носять цілеспрямований, усвідомлений характер.

Взаємовідносини між формами руху матерії характеризуються складністю і суперечливістю. Важливо підкреслити якісну своєрідність трьох форм руху матерії. Своєрідність виявляється в якісній специфічності кожної вищої форми руху по відношенню до нижчої. Це положення формулюється якпринци незведення вищих форм руху матерії до нижчих.

Принцип незведення означає визнання того, що в кожній вищій формі діють специфічні закономірності, які неможливо виразити закономірностями, притаманними нижчим формам руху. Наприклад, сутність життя не можна зрозуміти шляхом вивчення хімічних і фізичних закономірностей. Організму притаманні закономірності, які діють лише на рівні живого. Поняття пристосувальна діяльність відсутнє у фізиці і хімії, і його природа розкривається тільки у системі біологічних законів. На основі фізико-хімічних законів не можна зрозуміти і те, чому мавпа може пожертвувати життям заради врятування мавпеняти.

Між формами руху і різними структурними рівнями організації матерії існує зв'язок. У чому же виявляється органічний зв'язок?

По-перше, форми руху матерії, що розглядаються історично - це послідовні етапи еволюції матеріальних систем, а всі класифікації відображають найважливіші якісні зміни еволюції. Тому субординація форм руху співпадає з реальним процесом еволюції матеріальних систем від нижчого до вищого.*По-друге*, кожна вища форма руху породжується простішою: вище включає нижче як одну із генетичних передумов, як свій власний момент. Біологи, наприклад, встановили, що рішення одного із найінтимніших питань біологічної науки (проблеми спадковості) залежить від хімії і що життя є хімія не тільки білкових тіл, але й хімічних компонентів, у тому числі нуклеїнових кислот.

По-третє, матерія – це субстанціональна основа руху. У кожному конкретному випадку специфічність тієї чи іншої форми взаємодії матеріальних носіїв значно визначається природою взаємодіючих елементів, що розкривається тільки через систему зовнішніх взаємодій з навколишніми

тілами.

Контрольні питання

1. Розкрийте еволюцію філософських поглядів на матерію.
2. Визначте основні форми існування матеріального світу.
3. Проаналізуйте особливості основних форм буття.

Тема 8. ПРИНЦИПИ І ЗАКОНИ РОЗВИТКУ БУТТЯ У СВІТІ

План

1. Буття як загальний зв’язок та взаємодія. Ідея розвитку.
2. Філософські категорії як інструмент пізнання світу.
3. Категорії діалектики.
4. Закони діалектики.

Література

1. Ватин И.В., Кохановский В.П. Диалектический метод и социальная реальность. – Ростов н/Д.: Изд-во Ростовского ун-та, 1990. – 176 с.
2. Развитие как регулятивный принцип / В.П. Кохановский, Е.Я. Режабек, М.С. Орынбеков и др.; Отв. ред. В.П. Кохановский. – Ростов н/Д.: Изд-во Ростов. ун-та, 1991. – 104 с.
3. Энгельс Ф. Диалектика природы. – М.: Политиздат, 1987. – 349 с.

Основні поняття:

Детермінізм — вчення про первісну визначеність всіх явищ і процесів у світі з боку Бога (теологічний детермінізм); з боку людини (антропологічний детермінізм); з боку космосу (космологічний детермінізм). Центральною ідеєю детермінізму є положення про такий зв'язок явищ, коли одне явище з необхідністю породжує інше.

Індетермінізм — вчення про те, що у світі існують явища, для яких відсутня причина (онтологічний індетермінізм) або вона є, але її не можна визначити (методологічний індетермінізм).

Зміна— будь-яке набуття об'єктом нових ознак і властивостей або ж втрата тих, що є в наявності.

Якість — така визначеність об'єкта буття, завдяки якій він є саме цією, а не іншою реальністю.

Когерентність(лат. бути зв'язаним) — вчення про взаємозв'язок явищ буття у світі. Основна ідея когерентності полягає у ствердженні онтологічної укоріненості взаємозв'язку явищ буття у світі.

Кількість— характеристика однорідності об'єкта, співвідношення загального й одиничного в явищах світу при відносній байдужності до їхньої якості.*Причина*(лат. causa) — те, без чого не було б наслідку. Це закономірний зв'язок між окремими станами структурно організованого буття у світі.

Розвиток — певний тип зміни, коли об'єкт буття знаходить нову якісну визначеність.

Революція— тип розвитку, при якому між якісними станами об'єкта існує різкий перехід. Тому революційний тип розвитку іноді називають стрибкоподібним.

Телеологія— вчення про доцільність не тільки поводження людини, але й розвитку природних явищ, історичних подій.

Еволюція— тип розвитку, що характеризується плавністю, поступовістю в зміні станів, відсутністю різких якісних стрибків.

1. Буття як загальний зв’язок та взаємодія. Ідея розвитку.

Спостерігаючи за реальною дійсністю, ми відзначаємо, що в світі все знаходиться в процесі розвитку, взаємного зв’язку та взаємодії. В світі немає нічого, що було б самодостатнім. Тому невипадково у філософії розроблено*принцип взаємозв’язку (когерентності)*, який і є підставою для висновку про те, що всі форми буття в світі проявляються через загальний зв’язок.

Зміст принципу когерентності доповнюється поняттям*взаємодії*, що дозволяє фіксувати процеси впливу різних явищ світу одне на одного, досліджувати їх взаємну обумовленість. Для взаємодії, як і для взаємозв’язку, характерне ускладнення в залежності від рівня структурної організації світу. Так, на рівні неживої природи провідними формами взаємодії є гравітаційна та

електромагнітна, на рівні живої природи – енергетична та інформаційна.

Тільки через взаємодію об'єктів можна виявити їх сутність, їх якісну визначеність, їх розвиток. І принцип взаємозв'язку, і принцип взаємодії підтверджують, що жодне явище світу не можна пояснити із нього самого, воно розкриває свою сутність, джерело, механізм та спрямованість свого розвитку виключно через з'ясування зв'язків та основних форм взаємодії даного явища з іншими явищами світу. В процесі філософського аналізу взаємозв'язку та взаємодії різних явищ, процесів в світі необхідно зосередити свою увагу на категорії "розвиток".

Розвиток– це незворотні, спрямовані та закономірні зміни, які приводять до появи нової якості. Так, наприклад, політ стріли демонструє рух, а ріст злакового стебла - розвиток. Незворотність розвитку означає, що в процесі змін уже виключається можливість повернення до минулої якості. Через один і той же стан все проходить тільки один раз. В незворотності змін закладена і спрямованість розвитку. Це означає, що в процесі розвитку накопичуються зміни, які визначаються типом взаємодії даного явища з іншими явищами та вирішенням його внутрішніх суперечностей.

Розвиток – це і закономірні зміни. Така характеристика свідчить, що основу розвитку складають не випадкові події, а процеси, котрі обумовлені самою суттю явища. Тому кожне явище закономірно проходить свої етапи розвитку, необхідність яких має свою основу в самому явищі, хоча і реалізуються через сукупність випадкових обставин. Зазначені характеристики розвитку орієнтовані на виникнення нової якості. Розвиток по висхідній лінії – це рух в напрямку досконалості, тобто прогрес, тоді як зворотній розвиток означає шлях розпаду – *регрес*. Важливою умовою здійснення розвитку являється час, на якому ґрунтуєтьс*япринцип історизму*, котрий орієнтує дослідження на необхідність вивчати будь-яке явище, враховуючи, як воно виникає, які етапи пройшло в своєму розвитку, якого змісту набуло та яку прийняло форму. Принцип розвитку в часі акцентує увагу на необхідності розглядати явище через призму єдності його минулого, теперішнього та

вірогідного майбутнього.

Загальною теорією розвитку усього сущого, яка адекватно відображає його еволюцію у своїх законах, категоріях та принципах є*діалектика*. Найважливішими вимогами, або*принципами діалектичного підходу*до аналізу дійсності, по-перше, всебічність аналізу; по-друге, дослідження об'єктів у розвитку, саморусі; по-третє, включення у повне визначення об'єкту усіх моментів, що дає практика; по-четверте – конкретно-історичний підхід, тобто врахування умов місця і часу, зв'язків і відносин, в яких знаходиться предмет у даний час. Діалектика як загальна теорія розвитку дає ключ до розуміння його сутності, відображає реальні процеси в природі, суспільстві і мисленні такими, якими вони є в дійсності. Оскільки увесь навколишній світ перебуває у русі, зміні і розвитку, діалектика неминуче має виходити з цієї загальності. Вона і відтворює у мисленні всі процеси дійсності в узагальненій формі з урахуванням їхньої суперечливості, змін, плинності, взаємопереходів, становлення нового. Тому діалектика і має категоріальний апарат, закони і принципи, які адекватно відображають у мисленні зміни та взаємопереходи. У наш стрімкий час як ніколи необхідна нестандартність, гнучкість мислення, рухливість понять, що здатні відобразити рухливість самої об'єктивної дійсності. Діалектика як логіка мислення цілком відповідає цим вимогам сучасності.

2. Філософські категорії як інструмент пізнання світу.*Категорії–це філософські поняття,які*, на відміну від простого поняття,*зорієнтовані*не стільки на властивості, скільки*на закономірності розвитку буття*. Будучи формами та організуючими принципами процесу мислення, категорії відтворюють відношення буття та пізнання в загальному і найбільш концентрованому вигляді. Категорії є результатом практичного відношення людини до світу, інструментом його пізнання та пояснення

Вперше вчення про категорії запропонував Арістотель у своїй "Метафізиці", охарактеризувавши їх як найбільш загальні і в той же час найпростіші типи об'єктів дійсності, форми їх відношень та властивостей. Це своєрідний алфавіт світу, на основі якого можна будувати потім більш складні

поняття про нього. Але як відшукати такий найпростішій алфавіт? Арістотель запропонував проаналізувати найпростіші форми висловлювань про речі і встановив, що все суще можна віднести до наступних категорій: сутність, кількість, якість, відношення, місце (простір), час, стан, володіння, дія. Він стверджував, що речі та явища, які відносяться до різних категорій, характеризуються різним типом буття - первісним та похідним, самостійним та залежним. Самостійна форма буття полягає в тому, що для свого існування об'єкт не потребує існування інших об'єктів. За Арістотелем, буття різноманітне, але самою важливою формою існування, від якої залежать усі інші, є існування сутностей, або субстанцій. Інші категорії позначають атрибути, тобто такі загальні властивості, які неможливі без існування самих сутностей. Арістотелівська концепція надовго визначила майбутній розвиток вчення про категорії

Наступний принциповий крок в переосмисленні категорій був зроблений лише в XVIII ст. І. Кантом. Сам по собі набір категорій у І. Канта принципово не відрізняється від арістотелівського, але зміст їх змінюється суттєво: із характеристик буття самого по собі вони стають формами нашого мислення. Цей суттєвий поворот у тлумаченні категорій мав великий вплив на подальший розвиток філософії. Саме від І. Канта і його послідовників йде уявлення про філософію як світогляд, що виражається у категоріях.

За І. Кантом, за допомогою категорій людський розсудок здійснює синтез, тобто він об'єднує розрізнені чуттєві сприйняття в систематизовані цілісні комплекси. Упорядкований чуттєвий досвід стає предметом суджень, в яких категорії виступають як апріорні форми розсудку. І. Кант вибудовує свою систему категорій - кількості, якості, відношення, модальності. На його думку, ці категорії споконвічно присутні в людській свідомості як структурні схеми організації та упорядкування первісного досвіду. На відміну від арістотелівських, категорії І. Канта - це категорії розсудку, а не категорії буття. Це означає, що свідомість суб'єкта, який пізнає, сприймає інформацію про світ та упорядковує її за допомогою категорій

Подальший розвиток вчення про категорії був пов'язаний з ім'ям Г. Гегеля, який поставив перед собою завдання створити таке вчення про категорії, яке б дозволило не лише вивести одні категорії з інших, але й уявити все суще як наслідок розвитку категорій. Втіленням такого замислу стала гегелівська система філософії. Нагадаємо, що Г. Гегель трактує весь світовий процес як розвиток Абсолютної ідеї, яка зароджується у формі руху від простих та абстрактних категорій до все більш складних та конкретних. В цій філософській системі природа та суспільство представлені в якості закономірних стадій, форм реалізації Абсолютної ідеї, її розвитку. Його філософія, як вчення про категорії, містить у собі все потенційне багатство світу, все, що в ньому може бути осмислене. Тому для вирішення цієї проблеми Г. Гегель суттєво збільшує число категорій. Гегелівська філософсько-діалектична система завершує собою епоху класичного новоєвропейського філософського раціоналізму

В XX - на початку XXI ст. проблема змісту та сенсу категорій залишається дискусійною. Склались різні підходи до визначення природи та складу філософських категорій. Так, з одного боку, чітко позначився екзистенціальний та антропологічний поворот у філософії. Для його представників категорії – це фундаментальні поняття людського буття (екзистенція, абсурд, трансценденція тощо) або – основні культурні форми, які обумовлені розвитком людської історії. З іншого боку, актуалізувався аналітичний напрямок у філософії, котрий відводив науці центральне місце в людській культурі і відповідно основну увагу приділяв аналізу категорій наукового мислення (простір, час, матерія, рух, причинність, випадковість тощо)

3. Категорії діалектики. Категорії діалектики можна класифікувати на підставі визначеності, обумовленості та цілісності буття.

*Категорії визначеності буття.*В світі існує безкінечне розмаїття явищ, але усі вони одиничні у своєму бутті. Як казав Геракліт, усе у світі "одноразово та неповторно". Буття предметів проявляється і в тому, що вони різні всередині

себе та між собою. У світі немає нічого абсолютно тотожного ні іншому, ні навіть самому собі. Чиста тотожність може бути лише в думці, в абстракції, як формальне (нереальне). Реальне існування предметів передбачає тотожність конкретну, котра містить і різницю. А це означає, що речі, предмети, події можуть бути схожими, подібними, але не абсолютно тотожними. Одиничне - це категорія, яка виражає відмежованість об'єктів один від одного у часі та просторі, з притаманними їм властивостями, що складають їх неповторну кількісну та якісну визначеність

Однак, розмаїття в світі – це лише одна сторона проблеми. Буття у світі представляє собою якраз таке розмаїття одиничних явищ, яким притаманні особливі та загальні характеристики. Вже елементарна практика свідчить, що у світі існують ознаки ряду об'єктів, які дозволяють об'єднувати їх в певні класи. Тому загальне - це те, що властиве явищам одного класу. В кожному одиничному міститься загальне як його сутність

*Одиничне та загальне*існують у єдності. Така єдність може бути у різних формах. Саме те, що відрізняє одне явище від іншого в межах одного класу, характеризується категорією*особливе*. При цьому загальне по відношенню до одиничного виступає як загальне, а по відношенню до більшого ступеню загальності – як особливе. Визначаючи ті чи інші властивості, слід приймати до уваги, що немає загальних та особливих властивостей взагалі, а є завжди конкретні властивості, які проявляються у певних відношеннях. Процес пізнання не є простим дзеркальним відображенням одиничного. Це складний та тривалий процес розділення конкретного на його складові, встановлення кожної властивості окремо.

Одиничне, особливе та загальне – це співвідносні категорії, які виражають взаємний перехід процесів та явищ буття. Загальні риси, які властиві усім без виключення предметам, процесам певного класу, розглядаються як всезагальне

Для розуміння діалектики розвитку буття слід мати на увазі, що будь-яке нове виступає спочатку у вигляді одиничного виключення із загального

правила. Одиничне, будучи спочатку випадковим, поступово стає загальним, набуваючи силу закону.

Знання взаємозв'язку загального та одиничного є необхідною умовою для теоретичної та практичної діяльності. Так, наприклад, на основі співвідношення окремого, особливого та загального в економічній теорії будується вся система економічних категорій. Якщо окреме бере участь в створенні загального, то облік та аналіз одиничних економічних явищ може забезпечити поглиблене пізнання сутності економічних процесів, знайти нові та конкретизувати відомі закономірності їх розвитку. Якщо загальне є відображенням закономірності розвитку окремих економічних явищ, то, зрозуміло, економічна теорія повинна збільшувати багатство своїх ідей, вчень, теорій. Оскільки межі загального, особливого та окремого не являються абсолютними, то це примушує чітко визначати напрямок кожного дослідження в області економічної теорії, ретельно вивчати зв'язки та відношення економічних явищ з іншими явищами соціальної дійсності.

Якщо одиничне, як єдність загального та особливого, являється першим кроком до встановлення визначеності предмету, то категорії "зміст" та "форма" - наступний крок на цьому шляху.

Буття в світі проявляється в тому, що кожний об'єкт в ньому якимось чином оформлений, структурно організований, змістовний. *Зміст та форма*несуть інформацію про внутрішню та зовнішню характеристику об'єкту. Зміст – це насамперед сукупність елементів, зв'язків, відношень, що утворюють даний предмет, явище, процес. Під формою слід розуміти організацію змісту, спосіб зв'язку частин, елементів, які складають даний предмет, явище, а також спосіб їх існування.

Зміст та форма існують в єдності та в стані взаємної обумовленості. Це означає, що зміст потребує своєї форми, але форма – це не якийсь додаток до змісту, а, перш за все, спосіб його існування та прояву. Вище вже було зазначено, що ще в античності Арістотель розглядав взаємозв'язок форми та матерії: в цій єдності матерії та форми перша відповідає за потенційне буття,

друга – за можливе буття, а разом вони забезпечують реальне буття. Арістотель визначає пріоритет форми над матерією, стверджує, що формою усіх форм є Бог як основа світу, його першодвигун. Пізніше Ф. Бекон висуває ідею про пріоритет змісту над формою, про їх взаємозв'язок. І. Кант обґрунтовує тезу про те, що форма є засобом упорядкування змісту, забезпечення його синтезу. Г. Гегель йде далі, розглядаючи зв'язок форми та змісту як взаємовідношення протилежностей, їх взаємоперетворення.

Наступний розвиток філософії зробив подальший внесок у вирішення питання про співвідношення цих категорій. Передусім, відокремлюються внутрішня та зовнішня форми. Внутрішня форма змісту розглядається як спосіб зв'язку елементів цілого. Зовнішня форма - байдужа до змісту, але тільки до певної межі. В умовах нормальної єдності зміст зумовлює форму, а зміна змісту веде за собою й зміну форми. Існує відносна незалежність та самостійність форми по відношенню до змісту. Так, наприклад, зміна такої форми як виробничі відносини даного суспільства відбувається не автоматично, вслід за змінами окремих елементів виробничих сил, а внаслідок певного рівня розвитку виробничих сил в цілому.

Внаслідок відносної самостійності форми, остання може сприяти розвитку змісту, а може і перешкоджати йому. В цьому випадку виникає протиріччя між новим змістом та старою формою. Умовою розв'язання такого протиріччя виступає необхідність заміни старої форми новою, що відповідає новому змісту. В теоретичному плані важливим є те, що не існує як "чистих" форм, так і "чистого" змісту. Це означає, що абсолютизація форми веде до формалізму, а ігнорування форми - до аморфності змісту.

Наступний крок в установленні визначеності тих чи інших явищ буття у світі пов'язаний з категоріями *"елемент" та "структура"*. Елемент – це така складова частина системи, яка забезпечує її цілісність. Що до структури, то під нею розуміють певний спосіб зв'язку елементів в єдину систему. Система – це особлива єдність структурно організованих елементів, які взаємодіють один з одним на основі принципу координації та субординації. Системи можуть бути і

простими і складними. У складній системі її елементи самі виступають як системи: живий організм, суспільство,

Всесвіт є складними системами. Кожне явище входить в ту чи іншу систему, але не всяка сукупність явищ представляє собою систему. Так, окрема людина може розглядатись як система, але ця ж людина є і елементом, наприклад, сім'ї, великої чи малої соціальної групи, які виступають в якості системи. З іншого боку, випадкова сукупність людей (в черзі, в театрі тощо) не є системою, бо ця сукупність не носить структурно організованого характеру, тобто тут відсутні відношення субординації та координації між елементами.

Методологічне значення цих категорій полягає в тому, що вони орієнтують дослідження на необхідність врахування специфіки кожного елементу системи, виявлення його функціональних можливостей, а також потребують пильної уваги до стану корелятивних зв'язків елементів системи в цілому; потребують аналізу усієї глибини відношень субординації та координації, які забезпечують структурну організованість та функціонування системи в цілому.

Ще один крок до встановлення визначеності предметів буття у світі тісно пов'язаний з філософськими категоріями*"сутність" та "явище"*. Сутність – філософська категорія, яка фіксує внутрішній зміст предмету, сталі, глибинні, необхідні зв'язки елементів предмету як системи. Через сутність виявляється основне, головне, визначальне в предметі - фундаментальні властивості, зв'язки, протиріччя та тенденції його розвитку.

Явище – категорія, котра фіксує зовнішні сторони існування дійсності, виражає форму прояву сутності. Сутність та явище завжди нерозривно пов'язані між собою: немає сутності, яка ніяким чином не проявлялась би, не існує і явища, котре не було б пов'язане з сутністю. Сутність передбачає явище, а явище - сутність. Сутність являється, явище суттєве.

Явище відрізняється від сутності. Якби вони співпадали, то усілякі зусилля в пізнанні були б зайвими. Пізнання сутності - якісний стрибок від чуттєвого образу явища до раціонального пізнання його сутності, від

емпіричного до теоретичного. Рух пізнання від явища до сутності і від сутності до явища доповнюють один одного і складають два нероздільних моменти єдиного процесу пізнання. Тому і теоретичне значення цих категорій полягає в тому, що ця пара категорій дозволяє встановити визначеність предмету, відсікаючи несуттєві зв'язки та випадкові відношення предмету, і фіксує тільки ті суттєві відношення, які є законом його розвитку. Знання сутності позбавляє нас від необхідності досконало аналізувати всі одиничні явища, в яких вона проявляється. Більш того, знання сутності дозволяє прогнозувати її можливі прояви.

Категорії обумовленості та цілісності. Розгляд категорій, які забезпечують можливість з'ясування механізму обумовленості явищ, процесів, предметів буття у світі, слід починати з категоріальної зв'язки *"причина – наслідок"*.

Все в світі взаємопов'язане та взаємообумовлене. Явища та процеси, різні події в природі, суспільстві обумовлені іншими подіями, процесами, тобто певними причинами. Явища обумовленості розглядали уже мислителі античності. Згадаємо, що атомісти вперше запропонували принцип причинності (Левкіпп-Демокрит), а Арістотель виділяв чотири види причин: формальну, матеріальну, рушійну та цільову, які обумовлюють існування світу. Вже тоді під причиною вони розуміли явище, дія якого викликає, породжує інше явище – наслідок. Тобто поняття причини традиційно відноситься до числа основних категорій науки та філософії. Воно широко використовується і в нашому буденному мисленні. Ми говоримо про причину, коли прагнемо пояснити, чому щось відбувається або починає існувати, в чому полягає джерело або мотив нашої дії тощо.

Втім, в історії філософії ставлення до цієї категорії було різним. Представники суб'єктивно-ідеалістичного напрямку (Д. Юм, Е. Мах) прийшли до висновку, що поняття причини має чисто суб'єктивний характер і відображає звичку людини мислити сприйняття в певному порядку та послідовності. В XVIII ст. французький вчений Лаплас запропонував класичну

форму механістичного детермінізму - такого бачення світу, де немає місця випадковості. Всі речі та події в такому світі складаються з причинних зв'язків. Лаплас вважав, що, якби всезнаючий спостерігач знав положення всіх часток в певний момент часу, а також всі закони, які керують їх рухом, він міг би точно передбачити усі майбутні події у Всесвіті, а також відтворити всю його минулу історію. Тобто він вважав, що причина породжує наслідок, який можна передбачити однозначно (таку причину ще називають динамічною). Ставка на однозначність породила цілу низку детерміністських вчень. Так, теологічний детермінізм виступає як вчення про зумовленість розвитку світу Богом, космологічний - стверджує однозначність розвитку природи, антропологічний - виключає свободу людини, стверджуючи фатальність долі.

Зрозуміло, що ніхто не може дати детального описання світу, який повністю пронизаний причинними зв'язками. Строгий детермінізм пов'язаний з механіцизмом, згідно з яким світ – це величезний механізм, який містить безліч малих механізмів. Вплив такого підходу присутній і нині. Однак, сучасна наука свідчить, що реально в природі не так вже і багато механізмів. Лише деякі природні системи схожі на механізми. Наприклад, наша Сонячна система. Планети, дійсно, рухаються "подібно годиннику", повторюючи одні і ті ж цикли рухів. Але урагани або виверження вулканів, які також підкоряються фізичним законам, мало нагадують роботу механізмів.

Розглядаючи проблему детермінізму, К. Поппер запропонував цікавий образ таких різних об'єктів як хмара та годинник. Годинник символізує собою фізичні системи, поведінка яких регулярно та точно передбачувана. Але хіба можна настільки точно передбачити появу та зникнення хмар або інших "примх природи". Строгий лапласівський детермінізм стверджує, що всі "хмари" насправді "годинники". Сучасна ж наука не підтверджує таку точку зору. Світ природи керується не лише строгими законами механіки, але й закономірностями випадку, становленням порядку із хаосу. Ми можемо сказати, що буття у світі являється взаємопов'язаною сукупністю "хмар" та "годинників".

Засилля детермінізму породило його протилежність – індетермінізм. Ця методологічна позиція заперечує як об'єктивність, так і цінність причинних пояснень в науці. Нагадаємо, що з точки зору німецького філософа Г. Ріккерта, причинне пояснення доцільне в науках про природу, але виключається в науках про суспільство, де домінує випадковість. Людська воля, як рушійна сила людської діяльності, а значить - і суспільного розвитку, не залежить у своїх проявах ні від якої необхідності і тим більше - від причинності. Індетермінізм, таким чином, стверджує, що існують такі стани та події, для яких причина або не існує, або її не можна визначити.

Отже, *детермінізм і індетермінізм*– це крайнощі. У світі мають місце і динамічні (однозначні), і вірогідні причинно-наслідкові зв'язки та відношення.

Категоріям "причина" та "наслідок", як і всім іншим категоріям філософії, притаманний об'єктивний зміст; ланцюг причинно-наслідкових зв'язків об'єктивно необхідний та універсальний. Він не має ні початку, ні кінця, не переривається ні в просторі, ні в часі. Таке положення фіксується законом (або принципом) причинності. Хто визнає об'єктивність причинності, вимушений визнати і її загальність. Якщо ми припускаємо явища, які позбавлені своєї причини, то ми вимушені допускати для них існування надприродної сили. Закон причинності не знає виключень.

Причинно-наслідкові зв'язки існують у всіх формах буття у світі. Між причиною та наслідком існує досить складний механізм взаємодії. Існує положення про те, що причина передує наслідку. Але його не слід розуміти буквально, тому що причина може в окремих випадках виступати як причина лише одночасно зі своїм наслідком. Взаємодія причини та наслідку може також характеризуватися принципом зворотного зв'язку, який діє в усіх самоорганізуючих системах. Зворотній зв'язок несе в собі можливість того, що причина та наслідок міняються місцями. Причина стає наслідком, а наслідок - причиною. Але при цьому зберігається часова спрямованість процесу розвитку.

Причини можна характеризувати як об'єктивні - існують поза волею людини; суб'єктивні - проявляються в цілеспрямованих діях людини; зовнішні -

характеризують взаємодію систем; внутрішні - діють в межах даної системи; повні - являють собою сукупність всіх подій, при наявності яких народжується наслідок; головні - ті, що відіграють вирішальну роль; специфічні - сукупність обставин, взаємодія яких викликає певний наслідок. Можна виділити ще прості та складні, прямі та опосередковані причини тощо.

Якщо враховувати зміст механізму причинності, тобто перенесення речовини, енергії або інформації, то слід виділити матеріальні і ідеальні, енергетичні та інформаційні причини. Чітке фіксування механізму причинності забезпечує можливість розрізняти причину та умови її здійснення. Якщо причина – це те, що несе у собі реальний потенціал у вигляді речовини, енергії або інформації, то її умовою є сукупність обставин, за яких можливий наслідок стає реальністю. Для настання даної події необхідні умови, які самі по собі не можуть викликати наслідок, але грають визначальну роль в його виникненні. Змінюючи умови, можна змінити дію причини та характер наслідку.

Подія може здійснитися і під впливом приводу - зовнішнього поштовху, який сприяє прояву причини. Наприклад, конфліктна ситуація може дозрівати в результаті причин різного характеру, а приводом для зіткнення конфліктуючих сторін можуть бути малозначущі події. Прояв причини може бути пов’язаним з наявністю випадкових факторів, але з цього не випливає, що при цьому “бал править” випадок, а тому і не треба шукати причину. Слід пам’ятати, що причина реалізує себе прямо чи опосередковано через сукупну дію випадковостей. Розуміння цього лежить в основі сучасного наукового прогнозування в процесі вивчення складних закономірностей у поведінці, наприклад, елементарних часток, біологічних явищ, психічної діяльності та суспільному житті.

Щоб з’ясувати механізм взаємодії та виявити незворотний характер розвитку буття у світі у ланцюзі “причина-наслідок-причина”, слід розглянути цей процес крізь призму категорій *“необхідність” та “випадковість”*.

У своєму буденному житті люди давно вже помітили, що в існуючому світі ті чи інші події відбуваються з якоюсь невблаганною силою. Тому і не

дивно, що ми постійно замислюємося над питаннями необхідного та випадкового. Без сумніву, врахування необхідності та випадковості є важливою умовою успішної теоретичної та практичної діяльності. Як і попередні, вони є співвідносними категоріями, котрі конкретизують уявлення про характер залежності даного явища, виражають різні типи зв'язку та різну ступінь їх обумовленості. Якщо необхідність демонструє закономірний тип зв'язку явищ, які визначаються їх внутрішнім змістом, то випадковість - це такий тип зв'язку тих чи інших явищ з оточуючим світом, котрий обумовлений зовнішніми причинами.

Було б помилкою думати, що існує тільки необхідність або тільки випадковість. З одного боку, явища виникають під впливом якоїсь причини, з необхідністю, тобто закономірно, а з іншого - їх поява залежить від багатьох умов, котрі породжують, обумовлюють випадковість. Необхідне прокладає собі дорогу і може реалізуватися через випадкове. Випадковість об'єктивна, вона існує в лоні необхідності і є формою її прояву та її доповненням. Випадковість може прискорити процес здійснення необхідного, а може його і гальмувати. Випадковість в ході розвитку може перетворитися на необхідність. Так, випадковий вплив на організм викликає мутацію, коли нові спадкоємні ознаки, один раз виникнувши, закріплюються, посилюються і приводять до зміни виду. Для одиничних організмів, що складають вид, ця випадковість стає необхідністю.

Зазначимо, що демаркаційна лінія між необхідністю та випадковістю не є абсолютною. Логіка суспільного розвитку виступає як результат діяльності людей, їх життєдіяльності. І цю логіку Г. Гегель назвав "хитрістю історичного розуму", маючи на увазі його непередбачуваність, випадкові форми його прояву. Якби історія розвитку людей була позбавлена цієї випадковості, то від неї б віяло містичною, фатальною зумовленістю. Останнє не означає, що в історії править випадок та свавілля необмеженої свободи. Правильне розуміння співвідношення необхідності та випадковості допомагає уникнути фаталізму – уявлення про панування в світі тільки необхідності.

Для повного виявлення співвідношення необхідності та випадковості, закономірності та свободи слід скористатися ще однією парою філософських категорій: *“можливість” та “дійсність”*. Категорія дійсності вживається у широкому та вузькому сенсі. В самому широкому сенсі дійсність – це реальність буття світу, в менш широкому – реальність структурно організованого буття в світі; у вузькому сенсі – це реальність одиничного буття, на відміну від тих можливостей, котрі воно містить в собі потенційно. Категорія можливості відображає процес розвитку явища із небуття в буття; це те, чого немає в конкретній якісній визначеності, але те, що може виникнути і стати дійсністю за певних умов. Дійсність має свій процес становлення. Спочатку вона заявляє про себе як можливість, як тенденція у розвитку явища, із якого вона з’являється. Щоб можливість стала дійсністю, потрібні два фактори: дія певного закону як прояв необхідності та наявність певних умов.

Можливість перебуває в стані потенційного буття, перехід можливості в дійсність заснований на причинному зв’язку явищ об’єктивного світу. При цьому слід розрізняти реальну та абстрактну (формальну) можливість. Реальна можливість означає наявність низки необхідних умов перетворення даного явища в дійсність. Абстрактна можливість передбачає відсутність умов, котрі породжують явище, а також одночасну відсутність умов, котрі перешкоджають його виникненню. Абстрактна можливість за певних умов може стати реальною і навпаки. Кількісна міра реалізації можливості називається імовірністю. Якщо неможливість позначити як нуль, а дійсність як одиницю, то всі проміжні значення від нуля до одиниці будуть характеризувати ступінь імовірності.

Розглянувши категорії визначеності та обумовленості буття у світі, коротко зупинимося на категоріях, що характеризують цілісність буття. Йдеться про філософські категорії *“ціле” та “частина”*.

У загальному плані проблема співвідношення цілого та його частин традиційно передбачає аналіз взаємодії цих категорій. Ціле складається з частин, але це така єдність частин, котрій притаманна нова якість, яка не випливає із її складових. Наприклад, сам по собі водень горить, а кисень

посилює цей процес. Але два атоми водню і один атом кисню створюють систему протилежної якості. Ціле демонструє відносну самостійність та усталеність порівняно з частинами, воно виступає своєрідним каркасом для частин. Зміни якихось окремих частин автоматично не викликають змін цілого. Ціле виникає, розвивається та набуває нової якості, де окремо взята частина поводиться у відповідності до сутності цілого. Частини цілого структурно організовані. Частини не існують до та поза цілим, як і ціле не існує до та поза частинами. Тобто категорії цілого та частини співвідносні, і така співвідносність носить характер одночасності. Звідси слідує, що пізнання частин здійснюється не в їх відокремленості, а в їх співвідношенні з цілим. Тільки в рамках цілого частини можуть реалізувати свій потенціал.

Закони діалектики. Принципи взаємозв'язку, взаємодії та розвитку складають предмет дослідження діалектики – філософського вчення про найбільш загальні принципи та закони розвитку буття в світі. Вперше діалектичні ідеї були висловлені ще за часів античної філософії (Геракліт, Зенон). Значно пізніше ідеї розвитку були розроблені в філософському вченні Г. Гегеля, який і визначив діалектику як "рушійну душу всякого наукового розгортання думки і …єдиний принцип, котрий вносить в зміст науки іманентний зв'язок та необхідність". Згодом К. Маркс і Ф. Енгельс розробили основні принципи матеріалістичної діалектики.

Отже, *діалектика*досліджує загальні закони розвитку світу. *Закон*– це необхідний, суттєвий, стійкий та повторюваний зв'язок буття. В природі закони діють як стихійні сили, а в суспільстві проявляються в процесі усвідомленої людської діяльності. Але суспільні закони, як і закони природи, носять об'єктивний характер. Знання законів розвитку, пізнання форм їх прояву забезпечують можливість керувати процесами, які протікають як в природі, так і в суспільстві. Хоча за своєю формою закони є продуктом людського знання, але за своїм змістом вони виражають об'єктивну реальність світу. Доцільно підкреслити, що, з точки зору об'єктивного ідеалізму, закон є проявом світового розуму, втіленого в природі та суспільстві. З позицій суб'єктивного

ідеалізму, закон - це ті досягнення, які привнесені в реальний світ природи та суспільства розумом мислячого суб'єкту.

Багатогранність буття виражається різними типами законів, тому їх і класифікують за різними підставами:

- *засферою дії*закони поділяють на *універсальні* т(закони розвитку, закон гравітації, збереження енергії) та *спеціальні*(закон статевого добору, закони суспільного життя);
- *за змістом* виділяють *закони будови, функціонування та розвитку*;
- *за формою прояву* існують *динамічні та імовірнісні закони*. Перші виражають сталі тенденції, а другі – вірогідність, статистичну закономірність. *Закономірність*– це форма прояву закону.

Г. Гегель в рамках об'єктивного ідеалізму, спираючись на принцип тотожності мислення та буття, вперше розробив діалектичний метод, який дозволяв розглядати будь-яке явище в процесі розвитку. Зараз слід зосередити свою увагу на розкритті сутності законів діалектики.

Одним із основних законів діалектики є *закон переходу кількісних змін в якісні*. Він демонструє зміни якості об'єкту, процесу, явища, коли накопичення кількісних змін досягає певної межі. Закон переходу кількісних змін в якісні є об'єктивним за змістом і носить загальний характер. Зміст цього закону розкривається за допомогою відповідних категорій: якість, кількість, міра та стрибок.

Якість – це цілісна характеристика єдності суттєвих властивостей об'єкту, його внутрішньої та зовнішньої визначеності, відносної стійкості, його відмінності, а також подібності з іншими об'єктами. Г. Гегель характеризував якість як "тотожну з буттям визначеність". Це означає, що якість невід'ємна від предмету. Вона виявляється у сукупності властивостей предмету.

Кількість– це характеристика однорідності об'єкту, котрий має свою величину. На відміну від якісної визначеності, кількість характеризується зовнішніми відношеннями. Не випадково Г. Гегель визначив кількість як "бездушну якість".

Кількість знаходиться в єдності з якісною визначеністю об’єкту. Ця єдність являє собою міру – рамки, інтервал, в межах яких кількісні зміни не порушують якісну визначеність предмету. Порушення міри веде за собою зміну якості, а по суті - і зміну об’єкту.

Перехід одного явища в друге є взаємодією кількісних та якісних змін. В плані кількісних змін цей перехід здійснюється у часі, і проходить відносно повільно. В плані якісних змін цей процес переходу проявляється як *стрибок*, перерва поступовості. Сам процес розвитку являє собою єдність безперервного, котре виражає відносну стійкість системи, її якісну визначеність, та перервного, що означає перехід в нову якість. Таким чином, стрибок – це процес корінної зміни даної якості, перетворення її в нову в результаті кількісних змін. За часом стрибок може тривати від частки секунди в процесах мікросвіту до мільярдів років – в космічних процесах. На кожному рівні “буття в світі” стрибок має свій інтервал.

Другий закон діалектики, котрий розкриває джерело розвитку - *закон єдності та боротьби протилежностей*. Ще Геракліт підмітив абсолютну плинність світу, де все є минуще та має свою протилежність, де всім править боротьба протилежностей (світу та пітьми, нового та старого тощо). Ідеї Геракліта знайшли свій подальший розвиток в історії філософії і особливо - в діалектиці Г. Гегеля, який представив увесь природний, історичний та духовний світ у вигляді процесу безперервного руху та змін. За Г. Гегелем, розвиток здійснюється завдяки тому, що внутрішній зміст світового розуму втілюється в неадекватну форму матеріальної природи, що викликає актуальну суперечність, яка і потребує свого вирішення. У “Енциклопедії філософських наук” великий німецький філософ підкреслює: ”Протиріччя – ось що насправді рухає світом, і смішно говорити, що протиріччя не можна мислити”.

Діалектика як філософське вчення передбачає вивчення протиріччя самої сутності предметів, явищ, процесів, які обумовлені їх буттям. У філософії діалектика протиріччя представлена законом єдності та боротьби протилежностей. Щоб з’ясувати суть цього закону, слід розкрити зміст

категорій, за допомогою яких він виражається: тотожність та відмінність; протилежність; єдність протилежностей; протиріччя.

Тотожність– граничний випадок ідентичності, відношення речі до самої себе. Але оскільки будь-який об'єкт, в силу постійної тенденції до зміни, кожну мить вже інший, то дослідник завжди має справу з єдністю тотожності та відмінності, де тотожність завжди забезпечує сталість буття, а відмінність ініціює тенденцію до його зміни. Відмінність може бути суттєвою та несуттєвою; тільки суттєва відмінність має можливість розвитку до своєї протилежності як межі, сторони якої не стільки взаємно передбачають, скільки взаємно виключають одна одну. Таким чином, тотожність виражає стійкість, відмінність – мінливість. Єдність тотожності та відмінності забезпечує стан, коли явище, перебуваючи в постійних змінах, зберігає себе в певних параметрах простору та часу.

*Відмінність*може розвиватися до протилежності, до взаємного виключення сил та тенденцій. Виникнення протилежностей свідчить про те, що відмінність поступається місцем протиріччю. Однак, діалектичне протиріччя характеризується єдністю, взаємною обумовленістю протилежностей. Єдність протилежностей означає, що вони є різними сторонами одного і того ж процесу, невіддільні одна від одної, переплітаються. Боротьба протилежностей, які знаходяться в єдиному зв'язку і, разом з тим, виключають одна одну – це і є протиріччя. Розвиток неминуче породжує зіткнення протилежностей, їх боротьбу, а вирішення цієї боротьби протилежностей з необхідністю породжує нові *протиріччя*.

Таким чином, спостерігаючи дію закону єдності та боротьби протилежностей, можна виявити певну динаміку, а саме: *тотожність - відмінність – протилежність – протиріччя – діалектичний стрибок*, тобто появу іншої якості. В протиріччі, як в єдності та протистоянні протилежностей, Г. Гегель вбачав "джерело всякого руху".

Якщо *закон переходу кількісних змін у якісні розкриває механізм розвитку, а закон єдності і боротьби протилежностей - його джерело*, то

закон заперечення заперечення характеризує спрямованість процесу розвитку, демонструє єдність поступальності та наступності в розвитку. Цей закон, як і попередні два, був сформульований Г. Гегелем в контексті його системи об'єктивного ідеалізму. Дія закону заперечення заперечення виявляється лише у відносно завершеному процесі розвитку.

Зміст цього закону розкривається через категорії: заперечення, наступність, розвиток.

Розвиток відбувається як руйнування старої єдності елементів системи і виникнення нового предмету, що і є запереченням старого предмету. Але заперечення не є лише руйнуванням тієї чи іншої якісної визначеності: діалектичне заперечення передбачає момент народження нового, або момент розвитку. Інакше кажучи, заперечення старого є втрата предметом своєї якісної визначеності і перехід до нової якості. Але цей процес носить не деструктивний, а конструктивний характер, бо в межах дії закону має місце не просте, а подвійне заперечення.

Суть гегелівської ідеї про подвійне заперечення зводиться до так званого принципу тріади : теза - антитеза - синтез. Зв'язок старого та нового знаходить свій вираз в наступності, "як безперервність в перервному", як збереження окремих аспектів старого в новому. Повтор на більш високій стадії розвитку означає не тільки повернення "нібито до старого", але й перехід до нового циклу з суттєво іншими внутрішніми протиріччями, які потребують свого вирішення. Послідовність циклів, які складають ланцюг розвитку, можна образно уявити у вигляді спіралі, де кожний цикл виступає як виток у розвитку, а сама спіраль розкручується як ланцюг циклів.

Образ спіралі вдало схоплює загальний напрямок розвитку: повернення в минуле не є повним, розвиток не повторює старого шляху, а знаходить новий, відповідно до змін як внутрішнього змісту, так і зовнішніх обставин, які є умовою нового витку розвитку.

Таким чином, розглянуті діалектичні закони дозволяють осмислити процеси розвитку конкретних форм буття.

Контрольні питання

1. Дайте характеристику основних принципів процесу розвитку.
2. Проаналізуйте, як співвідносяться поняття „рух” та „розвиток”.
3. Розкрийте зміст принципів діалектики.
4. Охарактеризуйте зміст основних законів діалектичного розвитку буття.
5. Охарактеризуйте категорії, що розкривають зміст закону переходу кількісних змін в якісні.
6. Охарактеризуйте категорії, що розкривають зміст закону єдності і боротьби протилежностей.
7. Охарактеризуйте категорії, що розкривають зміст закону заперечення заперечення.
8. Визначте, які сторони процесу розвитку розкриває кожний із законів діалектики.

Тема 13. ПРИРОДА І СУТНІСТЬ СВІДОМОСТІ

План

1. Філософські вчення про дух, душу, свідомість.
2. Структура свідомості, самосвідомість та рефлексія.
3. Свідомість та мозок. Проблема ідеального.
4. Суспільна свідомість та її основні форми.

Література

1. Булыгин А.В. К истокам социального. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 104 с.
2. Гнатюк Л.В. Сознание как энергетическая система: Введение в философию настоящего. Сумы: Университетская книга, 1999. – 400 с.
3. Природа общественного и индивидуального сознания: Межвуз. сб. научн. трудов. – Иваново, 1989. – 124 с.

Основні поняття:

Душа— внутрішній світ людини, стан її сутнісних сил.
Знання— адекватне відображення буття у світі у формі уявлень, понять, суджень, гіпотез, теорій

Ідеальне— буття у світі, відображене в психіці або свідомості. Це суб'єктивний образ об'єктивного світу

Ідеологія — система діяльності по освоєнню світу в інтересах пануючих сил даного суспільства

Інформація— повідомлення про характер взаємодіючих об'єктів буття у світі.*Норма*— зразок поводження, матриця регламенту взаємозв'язку і взаємодії в системі «природа-суспільство-людина»

Суспільна психологія— безпосереднє відбиття буття у свідомості людей на рівні емоцій і почутті

Суспільна свідомість— цілісне утворення, яке має внутрішню структуру та включає рівні теоретичної й повсякденної свідомості, ідеології та суспільної психології, а також форми політичної, правової, естетичної, моральної, релігійної, наукової і філософської свідомості

Свідомість— вища форма психічної активності людини як соціальної істоти; відображення реальності у формі образа й проектування (творчість) на цій основі нової реальності

Сутнісна сила людини— сукупність інтелекту, почуттів людини та її волі.*Творчість*— свідома діяльність людини, що проектує й створює щось якісно нове відповідно до потреб людини й з урахуванням об'єктивних законів розвитку світу

Ціннісний орієнтир— регулюючий мотив діяльності людини, що забезпечує певну спрямованість людини на світ свого буття.

1. Філософські вчення про дух, душу і свідомість

Людина не в змозі бути в світі, існувати інакше, ніж *через посередництво свідомості*. Свідомість – універсальний “замісник” всього, з чим людина має справу, тобто світ даний їй не сам по собі, а завдяки свідомості. Нам добре відомо, що все, що ми знаємо про світ, дано нам через свідомість. Перед нами завжди постає не самий предмет, а предмет в мінливих модусах свідомості, суб’єктивний спосіб буття явища. Ще до того, як ми приступаємо до пізнання світу, він вже певним чином зрозумілий нам -*розкладений, класифікований,*

оцінений, витлумачений.

В історії філософії дуже широко використовували поняття "*дух"*та "*душа"*. Так, в*давній Греції*поняття "дух" (нус, пневма, логос) мислились як найбільш тонкий субстрат з певними ознаками предметності. Згадаємо, у Арістотеля дух, розум (нус) стає найважливішим поняттям – він є першодвигуном космосу та його формоутворюючим началом; душу він розглядав як активне цільове начало ("форма", "ентелехія") живого тіла, невід'ємне від нього. Зазначимо, що на ранніх стадіях розвитку філософії не було строгого розрізнення свідомості та матеріальних явищ. Вперше така відмінність була визначена софістами та Сократом, а вже з Платона починається традиція розглядати світ об'єктивних ідей (ідеальний світ), відокремлених від світу речей, як *субстанцію*, тобто першооснову цього світу.

На відміну від античних космологічних знеособлених тлумачень духу, *біблейсько-християнська традиція*представляла Дух, перш за все, як абсолют та особисту волю, тобто як Бога, який створив із нічого світ та людину. В теїстичних концепціях Середньовіччя душу описували по-різному. Вважали, що душу створено духом, а сам дух - вічний та нестворений. Душа кожної людини – суто індивідуальне явище. Між душею та духом існує зв'язок, який проявляється в духовності або бездуховності. Якщо душа запліднена духом, то людина духовна, якщо ж душа відірвана від духу, то, навпаки, бездуховна.

Були розроблені різні моделі зв'язку душі і духу в тілі людини. Розум розглядався як атрибут Бога, в людині залишалася лише крихітна іскра божественного розуму. Так, за Августином, всі знання закладені в душі, котра живе та рухається всередині Бога. Душа є носієм наших думок та відчуттів. Вважалось, що душевність людини забезпечується такими формами як тілесна чуттєвість, емоційність, воля та інтелект, а духовність супроводжується розвитком совісті, інтуїції та здібністю містично перебувати в тих чи інших сферах духовного буття.

У філософії *Нового часу*отримують розвиток раціоналістичні розуміння духу, перш за все, *якрозуму*(так званий мислячий дух Декарта і

Спінози).*Інтелектуальну сторону духу*особливо активно розробляли представники німецької класичної філософії. Так, Шеллінг представляв всю природу лише як момент духу, а Гегель побудував філософію світового духу, який виражав себе через систему розвитку логічних категорій. Він розглянув проблеми свідомості (суб'єктивного духу) через призму історизму, активності, співвідношення чуттєвого та логічного, індивідуального та соціального.

В *ірраціоналістичній*філософії дух протистоїть розуму: дух – це або воля (Ф. Ніцше, А. Шопенгауер), або інтуїція (А. Бергсон, М. Лосський) .

Загалом в європейській філософії виділяють *три* сторони свідомості: *предметну*, тобто свідомість, що спрямована на світ оточуючих нас речей, предметів, подій; *самосвідомість* – спрямовану на саму себе, весь час усвідомлюючи саму себе як щось інше, ніж зовнішній світ; і свідомість як*потік безпосередніх переживань*(часто називається душею).

В предметній свідомості та самосвідомості ми маємо справу з ідеями, поняттями, з моделями оточуючого світу, з уявленнями про самого себе. Тут цікавою є ідея *інтенціональності*. Це така властивість, завдяки якій наша свідомість спрямована на об'єкти та процеси в світі. Інтенціональними є наші сприйняття та думки, а також такі прояви свідомості як намір та надія, любов та ненависть. Через дух людина піднімається над природою, створює інший, ідеальний світ, пізнає закони Всесвіту.

Що ж до душі, то вона займається зовсім іншими справами. Душевне життя – це особлива сфера прояву свідомості. Про світ душі не можна сказати, ні де вона знаходиться, ні як довго вона існує в своїх проявах, бо вона всюди і ніде, завжди і ніколи. Відкрив цей рівень свідомості як потік переживань французький філософ *А. Бергсон.*Основна його ідея – це ідея тривалості - психологічного суб'єктивного часу, котрий суттєво відрізняється від статичного часу науки. Головна риса цього часу – неподільність і цілісність. В ньому неможливо виділити окремі моменти, він передбачає постійне взаємопроникнення минулого і теперішнього, постійну творчість нових форм, розвиток та становлення. Свідомість, за А. Бергсоном, це не сукупність станів, а

процес, в якому не можна виділити нічого сталого.

Важливим моментом в розумінні проблеми свідомості є наявність принаймні трьох основних своєрідних *позицій*з цього питання: свідомість це *космічне утворення*; свідомість – це *властивість живих організмів*; свідомість– *атрибут людини*.

*Перша*позиція представлена релігійними течіями. Свідомість – це надлюдське божественне явище, яке визначається і як живе тіло космосу, і як ефір (особливо тонка енергія), і як інформаційне поле космосу (робляться спроби обґрунтувати взаємодію розуму людини з "космічним розумом" через метод "трансцендентальної медитації").Наприклад, деякі сучасні дослідники переконують нас, що з теорії відносності А. Ейнштейна та квантової теорії випливає зв'язок Всесвіту та свідомості людини з потойбічною реальністю. Так, в теорії М. ТалботаВсесвіт – це гігантський розум, а мислення – це результат взаємодії полів, які організують матерію.

*Друга*позиція представлена в соціобіології, котра вивчає біологічні механізми соціальної організації, які притаманні людині та тварині. Для соціобіологів свідомість – це біологічні реакції збереження, які властиві людині та тварині. Кінцеві причини мотивів, цілей, відчуттів – біологічні. Теза соціобіологів про єдину сутність свідомості людини та психіки тварин залишається недоведеною.

*Третя*позиція розглядає свідомість як атрибут людини: вона невід'ємна від діяльності людини, виникає в процесі праці, розвивається та збагачується під впливом розвитку культури та практики. Свідомість розвивається як знання, як здатність людини виділяти себе з оточуючого світу та протиставляти себе йому, як людська здатність ідеального відтворення дійсності, вища функція мозку відображати дійсність у вигляді образів та моделей світу.

1.Структура свідомості, самосвідомість та рефлексія.

Свідомість як вища форма психічного відображення дійсності структурно організована, представляє собою цілісну систему, яка складається із різних елементів. В структурі свідомості, перш за все, слід виділити такі елементи, як

знання та *переживання*. Йдеться, насамперед, про відчуття, сприйняття, уявлення, поняття, мислення. Розглянемо ці елементи свідомості.

Відчуття– це найбільш елементарна форма чуттєвості. *Сприйняття*– це цілісний та структурований образ, складений з декількох відчуттів.*Уявлення*– це образ раніше сприйнятого або створеного уявою явища. За твердженням фахівців, інформаційна здатність органів відчуттів ранжується так: зір, дотик, слух, смак, нюх. Але видів відчуттів більше, ніж органів чуття, бо деякі відчуття виникають в результаті взаємодії різних органів чуття. Окрім відомих видів відчуттів (зір, дотик та інші), виділяють ще вібраційні, температурні, больові, органічні (відчуття процесів, які відбуваються в тілі людини). Сприйняття передбачає синтетичну діяльність мозку.

В структуру свідомості входить і*мислення*, яке, в свою чергу, здійснюється на рівні *розсудку* та *розуму*. За І. Кантом, розсудок - це здатність мислити в певній незалежності від чуттєвих вражень. На рівні розсудку мислення свідомо відволікається від розвитку, взаємозв'язку понять і розглядає їх як щось стале, незмінне. Розсудок ще пов'язують з буденним мисленням та здоровим глуздом. Як стверджував І. Кант, здатність до судження – це відмітна риса так званого природного розуму. Відсутність такої здатності є те, що називають *дурістю*, і проти цього недоліку немає ліків. Мова йде про те, що у людини або є природна здатність до судження, або вже її непоправно немає. І тоді можна стати лікарем, вченим, політиком, але не можна стати розумною людиною.

Особливість *розуму*пов'язана зі здатністю об'єднання протилежностей та виявлення корінних причин явища. На рівні розуму знання носять найбільш глибинний та узагальнений характер. За І. Кантом, розум - це здатність до самого високого узагальнення, синтезу знання; це здатність виробляти поняття та давати принципи. Розумовадіяльність людини обумовлена її інтелектом, тобто здатністю: отримувати,зберігати, перетворювати та видавати інформацію; виробляти нові знання; приймати раціональнообґрунтовані рішення; формулювати цілі та контролювати діяльність по їх досягненню.

Вищою ступінню розуму є *мудрість*. За Демокритом, “від мудрості отримують наступні три результати: дар добре мислити, добре говорити та добре діяти”.

В структурі свідомості величезну роль відіграють пам’ять, емоції, воля, віра, сумнів, ідеал.

Пам’ять– це здібність людини відносно швидко відтворювати раніше вироблену інформацію. В психології відрізняють короткострокову та довгострокову пам’ять, об’єм першої в сотні тисяч разів менший, ніж другої. Існують особливі прийоми розвитку пам’яті, які ґрунтуються на повторенні інформації та її узагальненні. В процесі згадування людина має справу з уявленнями. Виділяють *репродуктивну уяву*, яка відтворюється відповідно з раніше відомим, та *продуктивну (творчу) уяву*, яка приводить до створення нових, оригінальних образів. Продуктивна здатність уяви за своєю природою є творчою. Ми, люди, вже тому творчі істоти, що приводимо в дію продуктивну здатність уяви. Фантазія, мрія – це теж форми уявлень.

Безпосереднє переживання значимості явищ та ситуацій виступають як *емоції*. Існують позитивні емоції: задоволення, радість, захоплення, любов - та негативні: острах, жах, страх, ненависть, горе тощо. Емоційний світ людини (або душа) дуже складний, детально його вивчає психологія. У філософії найбільш змістовно цей світ емоцій вивчає ірраціоналістична філософія. Взагалі на емоції людини впливає увесь досвід її життя. Відомо немало випадків, коли коротка звістка, часто висловлена одним словом, викликала смерть людини.

Серед різноманітних форм свідомості людини важливе значення має*воля*як свідома саморегуляція суб’єктом своєї діяльності, яка проявляється як цілеспрямованість, рішучість, самовладання. За І. Кантом та Й. Фіхте, воля є джерелом здійснення моральних принципів, основою практичної діяльності людини. За А. Шопенгауером та Ф. Ніцше, воля є ірраціональний імпульс буття, його саморозгортання; у них воля практично виноситься за межі свідомості.

В світі ціннісних орієнтацій людини велике значення відіграє *віра*як можливість надчуттєвого досвіду. І. Кант підкреслював, що віра не зводиться до діяльності розуму, про неї не можна дати звіт виключно на мові понять. Віра – це той міст, який пов'язує людину зі світом. Це обов'язкова характеристика особистості, вона потребує віри в себе, віри, яка переходить у впевненість в своїх можливостях. Віра, як ціннісний феномен, має свої градації, але вищою її ступінню є ідеал як максимально цілісний образ бажаного майбутнього. Зрозуміло, що зміст ідеалу залежить від життєвого досвіду суб'єкту, його освіченості, рівня культури.

В розвитку структури свідомості значну роль відіграє *самосвідомість*– це пізнання та оцінка людиною самої себе. Самосвідомість - поняття більш широке, ніж поняття самопізнання, тому що, окрім пізнання самого себе, воно передбачає також емоційно-ціннісне та діяльно-регулятивне відношення до самого себе. Самосвідомість людини в ранньому дитинстві обмежена усвідомленням меж свого тіла, потім наступає усвідомлення себе як діючої особи, відбувається усвідомлення своїх психічних властивостей, а далі - усвідомлення і своїх моральних якостей.

Самосвідомість людини тісно пов'язана з феноменом *рефлексії*– роздумами особистості про саму себе, коли вона вглядається в потаємні глибини свого внутрішнього життя. Рефлексія за своїм рівнем може бути різною – від елементарної самосвідомості до глибоких роздумів над сенсом свого буття та його моральним змістом. Пізнаючи себе, людина вже ніколи не залишається такою ж, якою була раніше.

Розвиток свідомості відбувається на базі *позасвідомого*. Так, робота людської пам'яті, багатьох операцій мислення здійснюється автоматично. Людина може думати про щось проти своєї волі. Свідомість може бути присутньою у позасвідомих формах духовної активності. При цьому свідомість в багатьох випадках може взяти під контроль спонтанні дії та впливати на них (наприклад, подолати жах). Жодна довільна дія людини не буває на усіх етапах свого здійснення однаково ясно усвідомленою. Позасвідоме проявляється в

імпульсивних діях, коли людина не віддає собі звіту в своїх вчинках .

Сфера *надсвідомого*відноситься до процесу духовної творчості. Якщо позасвідоме (підсвідоме) зовсім позбавлене свідомих елементів, то надсвідоме базується на свідомому.

3.Свідомість та мозок. Проблема ідеального.

Заслуговує на увагу питання проспіввідношення свідомості та мозку. Ніхто не буде заперечувати того факту, що свідомість залежить від мозку, від ступені його організації. І хоча мозок людини досить активно досліджується нейрофізіологією, все ж цей субстрат свідомості (орган думки) - велика загадка. Наприклад, обидві півкулі нашого мозку зовнішньо виглядають майже однаково (ліве, як правило, трошки більше), але виконують вони різні функції. Права частина відповідає за функцію*образного* сприйняття світу, ліва – за *абстрактне*мислення. Цікаво, що, якщо хірургічним шляхом розсікти мозолисте тіло (частину нервової тканини, яка з'єднує обидві півкулі), то кожна з них починає працювати самостійно як цілий мозок. Відомі випадки, коли люди народжувались з розділеними півкулями і при цьому були нормальними людьми.

Безумовно, що *свідомість не існує поза діяльністю мозку*людини, але виникає питання: як пов'язаний процес мислення з процесами всередині мозку, фізичними за своєю природою, як взаємодіють фізіологічні процеси з психічними? Сам процес роботи мозку – це нейродинамічний, фізіологічний, біоелектричний, біохімічний процес, результатом якого є свідомість. Явища ж свідомості – це передусім образи, інформація про об'єкти зовнішнього світу. Сприйняття столу, наприклад, - це образ зовнішнього предмету, тобто певна інформація про нього. Образи*нематеріальні*, тобто не мають фізичних характеристик. Вони – *ідеальні*. Фізіологічні процеси, які відбуваються в мозку, являються *носіями*образу чогось, якогось предмету, але самі ці процеси не є образами. Мозковим носієм образу є код, збуджена нервова клітина, яка існує фізично (об'єктивно), але *переживається суб'єктивно*. Коли людина отримує образ предмета, вона не знає, що відбувається в її мозку. Вона отримує лише

результат цих внутрішніх процесів у вигляді *ідеального об'єкту*.

Відмітимо, що в природі самого по собі ідеального немає. Існування ідеального обмежене виключно формою людської діяльності. В постановці проблеми ідеального виділяється одне суттєве питання, а саме: який взаємозв'язок між свідомістю та ідеальним? Свідомість – ідеальна. А якщо сказати навпаки, що ідеальне – це і є свідомість, то чи буде таке твердження відповідати дійсності? Одні філософи вважають, що ідеальне – це актуалізована мозком інформація, це здатність особистості мати інформацію в чистому вигляді та оперувати нею. Тобто ідеальне - це психічне явище. Інші філософи не погоджуються з таким тлумаченням ідеального і розглядають цю проблему в іншій площині. Передусім, проблема ідеального завжди була аспектом проблеми *об'єктивності знання*, тобто тих форм знання, які обумовлені не примхами особистої психіки. Наприклад, математичні теорії, логічні категорії, моральні імперативи, тобто ті явища, котрі для усіх дані як об'єктивні, незалежні від індивіда, від його душі, а також від конкретних речей. Ці явища в античності були позначені як *ідеальні взагалі*. Ще Платон виділив ці явища та позначив їх поняттям *ідеї*. Вони не просто стан людської психіки, а являють собою універсальні, загально-значимі зразки-схеми, які протистоять окремій душі. Можна сказати, що це - особлива дійсність (норми мови і закони держави, і норми мислення), яку Платон виділив в окрему категорію "ідеального".

Якщо під ідеальним розуміти все те, що має місце в індивідуальній психіці, свідомості, голові окремого індивіда, а все інше розглядати як матеріальне, то це очевидна помилка. Ми переконані, наприклад, що книжка, монета, прапор, театральна вистава – це зовнішні для свідомості явища. Але чи можемо ми сказати, що, наприклад, балет "Лебедине озеро" - це матеріальне явище? Мабуть, ні. Тому що балет, перш за все, це уявлення в тому смислі, що в ньому явлено щось інше, але тільки не нейродинамічні процеси, які відбувались в голові П. Чайковського. Це світуявлень, а не дійсний світ.

Об'єктивність ідеальної форми– це упертий факт, над яким тисячоліття ламають голови мислителі. Тому й ідеалізм – це тверезa констатація

об’єктивності ідеальної форми, тобто факту її незалежності від волі та свідомості людини. Якби це було не так, то ідеалізм Платона, Гегеля був би якоюсь дивною оманою.

3.Суспільна свідомість та її основні форми.

Раніше ми розглянули проблему свідомості з точки зору її сутності та внутрішніх структурних її елементів. Але розгляд цієї проблеми буде неповним, якщо ми не конкретизуємо її через аналіз особливостей *суспільної свідомості*та її основних форм.

Традиційно суспільна свідомість розглядається в контексті духовного життя суспільства. Якщо духовне життя суспільства – це форма, спосіб життєдіяльності людей, особлива форма їх буття, котра полягає в діяльності по виробництву, споживанню, передачі духовних цінностей, то суспільна свідомість визначається як стрижень, ядро духовного життя суспільства. Духовне виробництво зорієнтовано на висування ідей, концепцій, теорій, програм тощо. Здійснюється це виробництво через соціальні інститути науки, мистецтва, релігії і філософії.

Вихідним пунктом аналізу *суспільної свідомості*як об’єкту філософського дослідження є положення про те, що “суспільне буття визначає суспільну свідомість”. Ця ідея являється складовою частиною концепції матеріалістичного розуміння історії, поруч з ідеями закономірності історичного процесу та визначальної ролі матеріального виробництва. Концепція матеріалістичного розуміння історії є великим досягненням філософії марксизму, і вона, незважаючи на певні її недоліки, знаходить своє підтвердження в розвитку суспільства.

Із формули “суспільне буття визначає суспільну свідомість” випливає висновок: аналіз свідомості досліджується через аналіз буття, а духовна діяльність розглядається як функція об’єктивної реальності.

Суспільна свідомість виступає як *спосіб інтеграції людей*. Така свідомість з'являється як реальність особливого роду, яка має свою логіку розвитку, свою особливу мову, символіку, своє власне виробництво. Продукти цього

виробництва (ідеї, погляди, теорії тощо) забезпечують механізм об'єднання людей. Суспільна свідомість бере на себе функцію представляти суспільство та суспільний інтерес і формувати індивідуальну свідомість. Суспільна свідомість - досить складне утворення, зі своєю структурою, в котрій всі частини взаємопов'язані.

Буденнасвідомість- це спонтанне відображення людьми всього потоку життя без будь-якої систематизації. Така свідомість базується на повсякденному життєвому досвіді, в якому міститься багато корисних відомостей для орієнтації людей у світі. Разом з тим буденна свідомість повна ілюзій, забобонів тощо. *Теоретичнасвідомість*репрезентує систему логічних взаємозв'язаних положень, які розкривають сутність та закономірність явищ. Теоретичну свідомість розробляють вчені, спеціалісти в різних галузях знань. І буденна, і теоретична свідомість взаємодіють між собою, відіграють свою роль в житті і діяльності людей та в розвитку суспільства.

Суспільнапсихологія– це несистематизовані уявлення, відчуття, емоції і потяги, в яких безпосередньо відображається соціальна дійсність. Через суспільну психологію проявляється масова свідомість, настрої та відчуття людей, формуються ціннісні орієнтації, настанови, поведінка соціальних груп, націй та народів. Через суспільну психологію більшість людей звикають до загальноприйнятих стереотипів і переживають психологічний дискомфорт при спробі їх зруйнувати.

Розвиток масової свідомості в XX столітті відбувався під впливом "*людини маси*". Такій людині подобається відчувати себе такою, як всі. Іспанський мислитель Х. Ортега-і-Гасет відмічав, що "людина-маса" не потребує від себе багато, не прагне до самовдосконалення, вона схильна пливти за течією, досить успішно вирішує свої матеріальні потреби і не відчуває внутрішньої потреби вимірювати своє життя високими духовними цінностями; дисципліна духу, вимогливість до себе та до інших їй не притаманна.

В сучасному світі суспільна свідомість та розвиток масової свідомості пов'язані з *ментальністю*, яку можна визначити, як сукупність певних

схильностей людей, соціальних груп до певного типу мислення та дії.

Щодо *ідеології*, то в структурі суспільної свідомості вона репрезентує систему поглядів та установок, які відображають на *теоретичному*рівні соціально-політичний устрій суспільства, його соціальну структуру, *потреби та інтереси*різних соціальних сил. Ідеологія формується під впливом всіх об'єктивних та суб'єктивних умов розвитку суспільства, в тому числі і суспільної психології.

В розвитку суспільної свідомості мають місце різні її форми: *моральна*, *естетична, релігійна,політична*, *правова*, *філософська*,*наукова*

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте зв'язок між поняттями: "свідомість", "дух", "душа".
2. Проаналізуйте різні підходи до розуміння проблеми свідомості.
3. Дайте характеристику основних структурних елементів свідомості.
4. Викладіть Ваше розуміння проблеми ідеального.
5. Охарактеризуйте зв'язок свідомості з мовою.
6. Проаналізуйте суспільно-історичну зумовленість людської свідомості.
7. Дайте характеристику суспільної свідомості, її форм та рівнів.
8. Проаналізуйте, в чому полягає відмінність між індивідуальною і суспільною свідомістю.

Тема 8. ПІЗНАННЯ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

План

1.Сутність пізнавального процесу та проблема пізнаваності світу.
2. Єдність чуттєвого та раціонального моментів пізнання.
3. Філософська теорія істини. Діалектика абсолютної та відносної істини.
4. Наукове пізнання: рівні, форми, методи.

Література

1. Аверьянов А.Н. Системное познание мира: Методологические проблемы. – М.: Политиздат, 1985. – 263 с.

2. Терия познания (В 4 Т) АН СССР, Ин-т философии; Под ред. В.А. Лекторского, Т.И. Ойзермана. – М.: Мысль, 1991. – Т.1. (Домарксистская теория познания). – 303 с.
3. Терия познания (В 4 Т) АНС ССР, Ин-т философии; Под ред. В.А. Лекторского, Т.И. Ойзермана. – М.: Мысль, 1991. – Т.2. (Социально-культурная природа познания). - 479 с.

Основні поняття:

Адекватний— відповідність образа об'єкту.

Апріорі— знання, що передує досвіду, але застосоване до досвіду.

Віра (у гносеології) — позиція, що визнає судження, істинність яких не доведена, але здається очевидною.

Можливість і дійсність— філософські категорії, що характеризують два щаблі становлення й розвитку об'єкта, де дійсність представлена реальністю буття, а можливість приховує у собі цю реальність.

Гносеологія— вчення про пізнання явищ, процесів буття у світі.

Знання— результат процесу пізнання, що відбиває дійсність у формі факту, уявлення, поняття, судження, гіпотези, концепції, теорії.

Одиничне (окреме)— філософська категорія, що виражає відносну відособленість об'єкта дослідження на основі його унікальної якісної й кількісної визначеності.

Інтерес— форма вираження потреби.

Істина— адекватне відображення об'єкта суб'єктом, що пізнає; процес руху знання від приблизного до повного.

Категорії— гранично загальні поняття, що відображають найбільш істотні закономірні зв'язки й відносини буття у світі; форма й організуючий принцип мислення.

Логічне— відбиття дійсності в абстрактній, але теоретично послідовній формі.

Метод— шлях дослідження з орієнтиром на істину.

Медитації— особлива форма духовної зосередженості й ізоляції людини від зовнішнього світу.

Необхідність і випадковість— філософські категорії, що виражають різні рівні зв'язків досліджуваного об'єкта. Необхідність обумовлена внутрішньою причиною, а випадковість — зовнішньою причиною.

Загальне(всезагальне) — філософська категорія, що виражає закономірний взаємозв'язок одиничного в складі цілого.

Окультне пізнання— претензія на пізнання «аномальних» сил космосу, людини.

Паранормальне пізнання— претензія на можливість одержання інформації про явища, які зараз є непоясненими за допомогою можливостей науки.

Парадигма— сукупність принципів, що забезпечують постановку й вирішення проблемних ситуацій в сучасний момент.

Поняття— образ реальності, що її заміщає.

Потреби людини— внутрішній збудник активності людини, умова її життєдіяльності.

Принцип — основне положення, що забезпечує успішне вирішення поставленого завдання.

Причина і наслідок— філософські категорії, що позначають характер обумовленості досліджуваного об'єкта. Під причиною розуміється явище, дія якого викликає наслідок.

Система— філософська категорія, що виражає особливу єдність структурно організованих елементів, взаємодіючих на основі їхнього взаємозв'язку.**Сутність і явище**— філософські категорії, що характеризують визначеність буття у світі й можливість його пізнання.

Сутність— внутрішній зміст досліджуваного об'єкта, його субстанція. Явище — вираження об'єкта через зовнішні форми його здійснення.

Елементи і структура— філософські категорії, що відображають єдність досліджуваного об'єкта, де елементи — це ті складові, які забезпечують ціле, вступаючи один з одним у певні відносини, а структура — це певний спосіб зв'язку елементів у єдину систему.

Епістемологія— теорія наукового знання, на відміну від гносеології як загальної теорії пізнання.

1. **Сутність пізнавального процесу та проблема пізнаваності світу.**

Проблема пізнання є однією із найважливіших в історії філософії, її вирішення знаходиться в тісному зв’язку з проблемою свідомості, духовного світу людини. Однією з основних функцій свідомості є пізнання людиною навколишнього світу і самої себе. Пізнання є природною потребою людини, одним з головних вимірів людського буття. Людина не може жити, не пізнаючи світ і саму себе. Пізнання – це процес цілеспрямованого, активного відображення дійсності у свідомості людини, обумовлений суспільно-історичною практикою людства.

Пошуки способів обґрунтування знання, критеріїв його достовірності, істинності здавна були основним напрямком філософських досліджень, тому теорія пізнання розвивалась разом з усією філософією на протязі її всесвітньої історії. Людині завжди було важливо знати, якими є її пізнавальні можливості: чи здатна вона виробити адекватнезнання, яке дозволяє їй жити і діяти в реальному світі? Чи існують межі пізнавальної діяльності? Що є істина, як відокремити істинне від хибного? Умови, механізми, принципи і форми пізнавальної діяльності людини досліджуєгносеологія. Цей розділ філософії, маючи на увазі дослідження лише наукового знання, також іменують "епістемологія" (давньогрец. "епістема" — знання, наука; "логос" — вчення).

Корінне питання гносеології: чи пізнаваний світ в принципі і, якщо так, то якможливе таке пізнання? Такі питання були поставлені ще за часів античних філософів. Для мислителів того часу основною проблемою було співвідношення істини та хибності. Так, як вже відомо, софісти, поставили під сумнів можливість пізнання істини, заклавши ідею скептицизму. Будь-яка думка, вважали вони, відноснаі завжди залежить від людини та обставин, тобто носить суб'єктивнийхарактер. Значно пізніше, в епоху Нового часу, одним з найбільш відомих прихильниківскептичної ідеї став Р. Декарт, який запропонував процес пізнання починати з радикального сумніву. Він вважав, що поки ми не доведемо, що можемо хоча б щось знати з повною достовірністю, ми не можемо стверджувати, що в світі щось дійсно існує, а не є лише ілюзією чи продуктом нашої фантазії. Звісно, сам Р. Декарт не був скептиком і вважав, що він знайшов такі абсолютно достовірні елементи знання, спираючись на які можна йти шляхом пізнання. Пізніше Д. Юмстверджував, що ми не тільки не знаємо, які речі сам по собі, а навіть не знаємо, існують вони реально чи ні, тобто він не тільки сумнівався в можливості пізнання світу, але й мав сумніви відносно об'єктивної реальності світу. Таким чином, за Д. Юмом, ми маємо справу не з реально існуючим світом, а тільки з нашими відчуттями; все наукове пізнання, усі закони природи є порядок, до якого звикають люди.

Універсальний скептицизм називають агностицизмом, найвідомішим представником якого був І. Кант. Він вважав, що люди володіють певними знаннями, але останні переплетені з тим, що тільки здаєтьсязнанням. І. Кант називає ці помилкові претензії на істинність "сновидінням розуму" та "сновидіння почуттів", або судженнями про те, що виходить за межі можливостей людського знання. Основна проблема, яка підводить до агностицизму, зводиться до того, що предмет в процесі його пізнання неминуче переломлюється крізь призму наших відчуттів та мислення. Тобто ми отримуємо про світ знання лише в тому вигляді, в якому світ являєтьсянам в результаті такого переломлювання; а те, які ж предмети насправді, самі по собі - ми не знаємо і знати не можемо.

Поруч з пізнавальним песимізмом, в історії філософії більш поширеним є оптимістичнийпідхід до проблеми пізнаваності світу. Всупереч скептикам та агностикам, оптимісти вважають, що з того, що світ безконечний та безначальний і з того, що ми підходимо до нього з нашими формулами, схемами, поняттями та категоріями, прагнучи пізнати реальність, зовсім не випливає, що його неможливо пізнати. Навпаки, досвід людства підтверджує, що наші знання про світ не такі вже і безнадійні.

Однак, хоча людство багато знає, його ж пізнання виявляє прірвуневігластва. В світі існує так багато таємного, що змушує нас бути обережними в своїх судженнях. Таким чином, в гносеології найбільш доречною і плідною є критична позиція, що дозволяє уникнути як догматичних припущень, так і надмірної підозрілості скептиків та агностиків, які заперечують саму можливість для людини володіти знаннями. За словами Рабіндраната Тагора, розум людини подібний лампі: чим яскравіше світить, тим густіше тінь сумніву.

В ході пізнання має місце взаємодія об'єкту і суб'єкту, кінцева мета якого - отримання істинного знання про світ. Суб'єктомпізнання виступає людина, яка наділена свідомістю і є джерелом цілеспрямованої активності. Людина стає суб’єктом пізнання в тій мірі, в якій вона включена в соціальну діяльність по перетворенню світу. А це значить, щопізнання ніколи не здійснюється окремим ізольованим індивідом, а лише таким, котрий включений в колективну практичну діяльність. В якості суб’єкта можуть виступати як окремий індивід, так і колектив, наукове співтовариство, людство в цілому як універсальний суб’єкт пізнання.. Але завжди - і окремий індивід, і людство в цілому бачать світ «очима суспільства», своєї епохи, культури. Таким чином, суб’єкт пізнання історично розвивається, носить конкретно-історичний характер. Індивід стає суб’єктом пізнання не просто як біологічний організм, а тією мірою, в якій він оволодіває світом культури, перетворює досягнення людства у своїсили і здібності, тобто оволодіває мовою, логічними категоріями, накопиченим знанням.

Об’єкт– це фрагмент об’єктивної реальності, на який спрямована людська пізнавальна діяльність. При цьому поняття «об’єкт» і «об’єктивна реальність» не співпадають; так, електрон аж до кінця XIX ст. не був об’єктом пізнання, хоча, безперечно, він був фрагментом об’єктивної реальності. Результатом взаємодії суб’єкта й об’єкта є пізнавальний образ того, що пізнається. Образ цей суб’єктивний за формою та об’єктивнийза змістом, джерелом. Об’єкт і суб’єкт пізнання співвідносні: чим більш розвинений суб’єкт, тим більша сфера об’єктивної реальності опиняється в його полі зору. Взаємодію суб’єкта і об’єкта слід розуміти як єдинийпроцес, де разом із зростанням меж та горизонтів людської активності зростає, стає складнішим і предметно насиченішим об’єктний обсяг її життєдіяльності.

Таким чином, в цілому пізнання постає в якості складовоїлюдського способу утвердження в світі, в якості найважливішого засобу розширення сфери людської свободита її реалізації. Орієнтація в оточуючому світі може бути успішною лише за умови, що люди виробляють у собі здатністьадекватно відтворювати образ цього світу.В основі сучасної гносеології лежать такі фундаментальні принципи: об’єктивноїреальності світу;відображенняйого у свідомості людини;пізнаваності об’єктивної реальності; практики як основи пізнання і критерію істини; розуміння пізнання як діалектичного процесу наближеннясуб’єкта до об’єкта, руху від незнання до знання, від неповного, неточного знання до знання повнішого і точнішого; конкретностіістини таісторизму.

2. Єдність чуттєвого та раціонального в пізнанні.

Відображення світу у свідомості людини на основі практики відбувається у двохформах: чуттєвій та раціональній. Процес пізнання завжди починається з безпосереднього живого споглядання, тобто з безпосередньої взаємодії людини в практичній діяльності з предметам і явищами. Основними формами чуттєвого пізнання виступають: відчуття, сприйняття, уявлення.

Але процес пізнання не може обмежитись тільки чуттєвим рівнем, який не у змозі розкрити внутрішні, суттєвізв'язки між предметами і явищами. Це можливо тільки на якісно новому і вищому етапі пізнання – на рівні абстрактного мислення. Він реалізується у трьох основних формах: поняттях, судженнях, умовиводах.

Чуттєве і логічне пізнання утворюють нерозривну єдність, хоча в історії філософії існували два напрямки, котрі абсолютизували або чуттєвепізнання – емпіризм, або логічне мислення - раціоналізм. З історії філософії нам відомо, що саме в епоху Нового часу гносеологічна проблематика стає основною. Обидва крайніх підходи до тлумачення співвідношення чуттєвого та раціонального в пізнанні знайшли вираз в найбільш чіткому вигляді у Ф. Бекона і Р. Декарта.

Представники емпіризму, найбільш відомими з яких, окрім Ф. Бекона, були Дж. Локк і Т. Гоббс вважали що все людське знання випливає з досвіду. Існує спочатку зовнішній досвід, обумовлений відчуттями, і внутрішній досвід, де в результаті здійснення людиною операцій мислення - таких як поєднання, співставлення, абстрагування – з простих ідей утворюються більш складні ідеальні конструкції. Природжених ідей не існує. Душа людини - чиста дошка. Пізнання формується на основі чуттєвого сприйняття за допомогою принципів, тобто загальних правил. Тільки судження, які виражають безпосередню фіксацію фактів за допомогою органів почуттів, є самодостатніми та непогрішними. Навпаки, всі інші судження потребують підтримки від результатів чуттєвого досвіду.

Представниками раціоналізму, окрім Р. Декарта, були також Б. Спіноза, Г. Лейбніц, Г. Гегель та інші. Р. Декарт вважав, що з допомогою інтуїціїможна знайти настільки ясні, виразні та самоочевидні ідеї - такі як "існування Я", "ціле більше од частини" тощо - в достовірності яких неможливо засумніватися. На основі цих базисних природжених ідей за допомогою дедукціїможна будувати всю подальшу систему знань, подібно до того, як в геометрії Евкліда із небагатьох аксіом виводяться всі наші знання про геометричні фігури.

Отже, емпіризм та раціоналізм являють собою крайні точки зору і не можуть пояснити усієї складності процесу пізнання. Вже І. Кант відзначав обмеженість цих підходів. В “Критиці чистого розуму” він пише: ”Без чуттєвості жодного предмету не було б нам дано, а без розсудку жоден предмет не можна було б мислити. Думки без змісту пусті, споглядання без понять сліпі… Розсудок нічого не може споглядати, а відчуття нічого не можуть мислити. Тільки з поєднанням їх може виникнути знання”.

Таким чином, акт пізнання – це завжди єдність, взаємодіячуттєвої і раціональної його форм. Раціональні форми пізнання неможливі без чуттєвого, з якого вони отримують вихідний матеріал, логічне мислення завжди використовує чуттєві наглядні схеми, моделі, символи. В свою чергу, на рівні свідомості чуттєве сприйняття знаходиться під впливом раціонального, не є бездумним, воно завжди осмислене - людина дивиться на світ осмисленими очима. Розуміння діалектичної єдності чуттєвого і раціонального долає метафізичну обмеженість емпіризму та раціоналізму.

3. Філософська теорія істини.

Діалектика абсолютної та відносної істини. Питання про характер відповідності знань дійсності було предметом розбіжностей між різними філософськими напрямками з давніх часів і до наших днів. Розуміння істини як відповідності знань речам сягає античності. Засновник формальної логіки Арістотель заклав традицію визначати істину яквідповідність знання про світ самому світу. Це класичне визначення істини, здавалось, повинно було б задовольнити усіх; невипадково багато відомих філософів погоджуються з таким визначенням - Ф. Бекон, Б. Спіноза, Д. Дідро, П. Гольбах, Л. Фейєрбах, К. Маркс та ін. Але проблема відповідності нашого знання дійсності, тобто істинності знання, вимагає пошуку критеріїв, або підстав для відокремлення істини від хибності.

Так, прихильники суб'єктивно–ідеалістичного емпіризму істину розуміють або як відповідність мислення відчуттям суб'єкта(Д. Юм, Б. Рассел), або як відповідність ідей прагненням особистості до успіху (прагматизм), або як форму психологічного стануособистості (екзистенціалізм). Можна було б навести й інші приклади, але і з наведених ясно, що у визначенні істини, насамперед, постає питання: чи можемо ми відокремити в наших знаннях зміст, який не залежав би від нас, тобто від суб'єкту? Невипадково виявлення об'єктивного змісту істинності знання І. Кант вважав центральним завданням філософії. Вперше у філософії цю проблему усвідомив Сократ, саме він побачив в абстрагованості та ясності наших думок основну ознаку їх істинності. Пізніше Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц пропонували в якості критерію істини ясність та виразність-того, що мислиться. В XIX ст. в неокантіанстві критерієм істини вважалась внутрішня несуперечністьсамого мислення. А в неопозитивізмі критерій істини зводили до формально-логічної узгодженості суджень науки з вихідними угодами(конвенціями). В марксизмі таким критерієм визнавалась практикаяк чуттєво-предметна діяльність людини по перетворенню матеріальних систем.

В сучасній філософії особливо виразно виділяються три концепції істини: концепціявідповідності, когеренції та прагматичності. Перша концепція істини встановлює відповідність між суб'єктивною формою знань та певним об'єктивним змістом. Когерентна концепція істини базується на встановленні несуперечностівисловлювань. Концепція, в якій критерієм істинності виступає практика, називається прагматичною концепцією істини. Американський прагматизм (У. Джемс, Дж. Дьюі) розуміє істину як корисністьдумок, ідей в процесі досягнення бажаної мети. Марксистський прагматизм використовує критерійпрактикидля подальшого розвитку концепції відповідності. Практика по відношенню до пізнання виконує трояку роль: являється джерелом пізнання, його метою та критеріємістинності.

В теорії істини виділяють також відношення абсолютної та відносноїістини. Суть цієї проблеми лягає в тому, що кожна ступінь пізнання обмеженарівнем розвитку науки; істина, яка відкривається наукою на тому чи іншому історичному етапі, не може вважатися остаточною, і тому вона, як образно зазначив Ф. Бекон, є донькою часу. Дійсно, процес наукового пізнання передбачає перехід від попередньої теорії до нової, які між собою пов'язані таким чином, що відносно правильна колишня теорія може тлумачитися в складі нової теорії як відносна істина і як окремий випадок більш повної та точної теорії (наприклад, класична механіка І. Ньютона – частковий випадок релятивістської механіки А. Ейнштейна). Таким чином, зміст наукового знання в цьому процесі характеризується вірогідністю та неповнотою.

Коли йдеться про абсолютнуістину, то під нею розуміють повне, точне, всебічне, вичерпне знання про будь-яке явище. Зрозуміло, що досягти такого знання неможливо. Скоріше за все, абсолютна істина означає межу, край, мету, до якої прагне пізнання. А відношення між абсолютною та відносною істиною фіксують лише різні рівні, форми знання, які залежать від розвитку науки, суспільства. Чим вище рівень пізнання, тим ближче ми наближаємося до абсолютної істини. Цей процес триватиме безкінечно довго, тому що рух знання від одного рівня до іншого, більш глибокого, точного не може мати завершення; звідси стає і зрозумілою теза Г. Гегеля, що істина – це процес розвитку знання.

Варто зазначити, що в процесі наукового пізнання визнається наявність абсолютно достовірних фактів, які залишаються істинними незалежно від того, хто і коли їх стверджує (наприклад, послідовність зміни пори року тощо); такі знання не спростовуються наступним розвитком науки. Безперечно, що наука має справу з абсолютними фактами, але враховуючи те, що непізнане безмежне, ми констатуємо, що і абсолютне в процесі пізнання – це лише момент змісту відносної істини. Реальний процес наукового пізнання передбачає зміну однієї теорії іншою, більш глибокою та досконалою. І після кожної появи нової теорії ми вимушені визнати, що абсолютна істина, яка, здавалось, була досягнута в межах старої теорії, в черговий раз виявилась неосяжною. Карл Поппер, маючи на увазі складнощі процесу пізнання, вважав, що теоретичні концепції єправдоподібними, тобто неможливо довести - істинні вони чи хибні. За К. Поппером, зростання знання не дозволяє зафіксувати істину, однак, багато філософів не погоджуються з ним, стверджуючи, що К. Поппер абсолютизує момент відносності знання і на цій підставі неправомірно відкидає істину.

Абстрактної істини немає, істина завжди конкретна. Це положення означає, що істинність знань залежить від зв’язків, властивих тим чи іншим явищам, а також від умов, місця та часу, в яких вони розвиваються. Тобто знання, які стверджуються як істинні, можуть бути вірними лише за конкретних умов. Наприклад, положення, що вода кипить при температурі 100 градусів за Цельсієм, вірно з урахуванням умов, а саме - атмосферного тиску.

Діалектика відносної та абсолютної істини демонструє, що наше пізнання, прагнучи до точного і всебічного охоплення оточуючого нас світу, все повніше і глибше відображає об’єктивну дійсність.

4. Наукове пізнання: рівні, форми, методи.

Вищою формою пізнання є наука– форма духовної діяльності людей, спрямована на виробництво об’єктивних знаньпро природу, суспільство і про саме пізнання, безпосередня метаякої – осягнення істини і відкриття об’єктивних законів на основі узагальнення реальних фактів, щоб передбачати тенденції розвитку дійсності і сприяти її перетворенню. Наука, як важливий елемент культури – явище багатограннеза своїми основними характеристиками. Вона являє собою і творчу діяльністьпо отриманню нового знання, і результат цієї діяльності - сукупність знаньпро істотні зв’язки дійсності. Наука утворює також особливий соціальний інститут. На сучасному етапі наука перетворюється в безпосередню продуктивну силу суспільства. Важливими особливостями наукового знання є наявність особливої мови– кола понять для опису об’єктів, що виходять за межі буденного досвіду; наявність специфічних способів і процедуробґрунтування істинності знання; постійна методологічна рефлексія– усвідомлення методів і прийомів, за допомогою яких вивчаються об’єкти; застосуванняспеціальних матеріальних засобів дослідження строга обґрунтованість і доказовістьотриманих результатів.

Наукове пізнання досліджується спеціальним розділом філософії –"філософією науки". У філософії розрізняють два рівнінаукового пізнання – емпіричний та теоретичний, що відповідає руху мислення від знання явищ до знання сутності. На емпіричному рівнімає місце і зображеннязовнішнього буття предметів; на теоретичному – відображення сутнісних зв’язків об’єкту, вираження їх у законах.

На кожному рівні застосовуються свої особливі методи пізнання. Під методом розуміють певний спосіб, прийом, шлях вирішення якоїсь проблеми чи задачі. Філософське вчення, що досліджує методи пізнання, називають методологією.

На емпіричному рівніпізнання основними методами виступають: спостереження та реальний експеримент.Спостереження– цілеспрямоване вивчення предметів, що спирається на дані органів чуття з метою обґрунтування певних теоретичних висновків.

В експерименті людина активно втручаєтьсяв природний стан і розвиток об’єктів, створюючи для них штучні умови. Крім того, тут існує можливість багаторазового відтворенняходу процесу в умовах, що строго фіксуються та піддаються контролю. Всякий науковий експеримент завжди спрямовується якоюсь ідеєю, концепцією, гіпотезою.Без ідеї в голові, зазначав І.П. Павлов, не побачиш факту. Дані експерименту завжди так чи інакше “теоретично навантажені” – від його постановки до інтерпретації його результатів. Головне завдання емпіричного рівня наукового пізнання – накопичення фактів.

Як вже згадувалось, емпіричне пізнання само по собі не є достатнім для проникнення в сутність об’єктів. На певному етапі, коли накопичена значна кількість фактів, постає завдання їх класифікації та систематизації. Тим самим позначається перехід до теоретичногорівня пізнання. На теоретичному рівні застосовуються такі особливі методи: ідеалізація– побудова ідеалізованого об’єкта, мисленний експеримент з ідеалізованими об’єктами; формалізація– тимчасове абстрагування від змісту предмету і зосередження уваги на його формі; моделювання- метод, що ґрунтується на перенесенні знань, отриманих при аналізі певного об’єкта (моделі), на інший об'єкт, менш вивчений, тобто - на перенесенні знань, отриманих при вивченні штучної (фізичної чи знакової) моделі об’єкту - на сам об’єкт (оригінал); метод побудови гіпотез- формування припущень для пояснення певних фактів.

Важливим методом побудови теорії, особливо для наук, які вивчають системи, що розвиваються, є поєднанняісторичного та логічного.Історичний метод дослідження, котрий відображає реальну історіюоб'єкта у його конкретному розмаїтті, виявляє найбільш значимі факти і стадії розвитку, що дозволяє в підсумку створити теорію об'єкта, розкрити логікуі закономірності його еволюції. В самому принципі історизму закладена потреба і можливість переходу до логічного осмислення процесу, що вивчається. Тому логічний метод можна розглядати як той же історичний, лише звільнений від історичної форми і від випадковостей, тобто логічнийметод є відображенням історичного процесу в абстрактнійітеоретичнійформі. Логічний метод розкриває історичне не в усій його багатоманітності, а з'ясовує напрямки, тенденціїрозвитку і функціонування історичного; в логічному дослідженні думка концентрується на суттєвому, необхідному, не відображаючи усіх флуктуацій, котрі неминучі для реального історичного процесу.

Завдання теоретичного пізнання полягає в тому, щоб дати цілиснийобраз досліджуваного явища. Будь-яке явище дійсності можна представити як конкретне переплетення всіляких зв'язків. Теоретичне дослідження виділяє ці зв'язки і відображає їх за допомогою певних наукових абстракцій. Але простий набір таких абстракцій не дає ще уявлення про природу явища, про процеси його функціонування і розвитку. Так, коли домарксівські економісти зафіксували окремі сторони і зв'язки, що характеризують капіталістичне виробництво, виділивши такі абстракції, як «товар», «вартість», «гроші» тощо, то тут ще не було цілісного уявлення про сутність капіталістичного виробництва і тенденції його розвитку. Для того щоб створити таке уявлення, необхідно було мисленно відтворити об'єкт в усій повноті і складності його зв'язків і відносин. Ця робота була здійснена К. Марксом, який виділив основні абстракції, що характеризують досліджуваний об'єкт, а потім, поступово розгортаючи їхній зміст, побудував цілісну систему понять, що розкриває не лише окремі зв'язки і сторони капіталістичного виробництва, але і конкретну взаємодію цих зв'язків.

Такий прийом дослідження називається методомсходження від абстрактного до конкретного. Застосовуючи його, дослідник спочатку знаходить головний зв'язок (відношення) досліджуваного об'єкта, а потім, крок за кроком прослідковуючи, як він видозмінюється в різних умовах, відкриває нові зв'язки, встановлює їхню взаємодію і таким шляхом відображає в усій повноті сутність досліджуваного об'єкта. Метод сходження від абстрактного до конкретного застосовується при побудові різних наукових теорій і може використовуватися як в суспільних, так і в природничих науках.

Формамистановлення і розвитку наукового знання виступають факт, проблема, гіпотеза, теорія.

Факт(від лат. factum – зроблене, те, що відбулося) являє собою такий фрагмент дійсності, який встановлюється людиною і тому в науковій фіксації факту має місце сплав об'єктивного та суб'єктивного. Факт – результат раціональної обробки даних спостереження, їх витлумачення з позицій певних теоретичних положень. Факти відіграють велику роль у перевірці, підтвердженні чи спростуванні теорій. Відповідність фактам - одна з суттєвих вимог до наукової теорії. В розумінні природи факту в сучасній філософії науки виділяються дві основні тенденції: фактуалізм теоретизм. Фактуалізмвиходить з положення про незалежність і автономність фактів стосовно різних теорій. Теоретизмстверджує, що факти цілком залежать від теорії і при зміні теорій відбувається зміна всього фактуального базису науки. Необхідно підкреслити, що абсолютне протиставлення факту і теорії, з одного боку, а також цілковите розчинення фактів в теорії є крайнощамив рішенні проблеми співвідношення факту та теорії.

Проблема(у перекладі з грецьк. – перешкода, задача) – певне питання, що об’єктивно виникає в ході розвитку пізнання, відповідь на яке можна досягти за допомогою емпіричного та теоретичного дослідження. Весь прогрес людського пізнання полягає в постановці, уточненні та вирішенні проблем, переході від постановки певних проблем до їх вирішення, а потім до постановки нових проблем. Виявлення та постановка проблеми розкриває неповноту попередніх знань і тим самим є необхіднимомментом переходу до нового знання.

Гіпотеза(грець. припущення) – науково обґрунтоване припущеннящодо причини певного явища. Наукова гіпотеза завжди висувається в контексті розвитку науки для рішення якоїсь конкретної проблеми з метою пояснення нових експериментальних даних або усунення протиріч теорії з негативними наслідками експериментів. В процесі перевірки гіпотези та практичного підтвердження її наслідків, які описують та пояснюють раніше невідомі факти дійсності, виявляється зв’язок гіпотези з науковою теорією. Розвиток наукових теорій завжди відбувається за допомогою гіпотез, оскільки усяке нове знання носить спочатку гіпотетичний характер. Гіпотези виникають в процесі розвитку науки і перетворюються в достовірніположення наукових теорій, коли практика виявляє та підтверджує такі результати.

Теорія представляє собою форму системного знання, яке відноситься до певної області дійсності або до деяких її аспектів. Вона являє собою найбільш строгу і перевірену частину наукових знань. Метанаукової теорії – осмислити вже відомі результати і визначити шляхи досягнення нового знання, прогнозувати нові явища. Вона досягає цього інтелектуальними інструментами: поняттями, гіпотезами, математичним апаратом тощо. Теорія тісно пов’язана з фактами і гіпотезами. Від наукових фактів вона відрізняється строгою логічною організацією і об’єктивним змістом. Розвинута наукова теорія являє собою систему взаємомопов’язаних законів, дає можливість зрозуміти об’єкт пізнання в його внутрішньому зв'язку і цілісності як систему, виконує такі найважливіші функції як пояснення і передбачення.

Контрольні питання

1. Проаналізуйте, як в ході історичного розвитку різними філософами вирішувалась проблема пізнаваності світу.

2. Співставте аргументи представників емпіризму та раціоналізму.

3. Співставте основні концепції істини в сучасній філософії.

4. Проаналізуйте, чим обумовлена вимога конкретності істини і в чому полягає її суть.

5. Наведіть аргументацію на користь тези про пізнаваність світу.

6. Наведіть аргументи до тези, що шлях до істини в науці завжди супроводжується помилками.

7. Проаналізуйте специфіку та роль чуттєвого пізнання і його форми.

8. Проаналізуйте специфіку та роль раціонального пізнання і його форми

Тема 9. АНТРОПОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА: ЦІННІСНИЙ АСПЕКТ

План

1.Образ людини в історії філософії. Душа та тіло, біологічне та соціальне в людині.

2.Філософія особистості.

3.Структура та типи особистості.

Література:

1. Социокультурный генезис личности: социально-философский анализ. – К.: Принт-Экспресс, 2002. – 360 с.

2. О смерти и бессмертии: Сборник / Сост. Гуревич П.С. – М.: Знание, 1991. – 64

3. Человек как философская проблема: Восток-Запад. – М.: Изд-во Ун-та дружбы народов, 1991. – 279 с.

Основні поняття:

Аксіологія— вчення про цінності буття у світі.

Альтруїзм— принцип безкорисливого служіння, готовності до самопожертви.**Антропогенез**— процес формування людини.

Соціогенез— процес становлення суспільства.

Антропосоціогенез— єдиний процес становлення суспільства й формування людини в умовах взаємозв'язку і взаємодії в системі суспільних відносин.**Безсмертя**— форма існування людини або її душі після смерті.

Відчуження— стан деперсоніфікації людини й персоніфікації суспільних відносин, перетворення їх у ворожу силу, що панує над людиною.

Воля— стан людини, її здатність діяти у відповідності зі своїми інтересами й цілями; один з компонентів структури психіки людини, що визначає здатність до вибору мети діяльності й мобілізації зусиль для її здійснення.

Гуманізм — система поглядів, що визнають самоцінність людини.

Діяльність— форма активного відношення людини до світу, спосіб її буття.**Доля** — зумовленість подій і вчинків, що, у свою чергу, обумовлюють буття людини

Духовний світ людини— створений людиною ідеальний світ належного (бажаного), що співіснує паралельно з дійсним світом об'єктивної реальності.**Егоїзм**— принцип життєвої орієнтації, заснований на мотивах своєкорисливості і любові тільки до самого себе.

Життя— особлива форма існування об'єктивної реальності, що закономірно виникає за певних умов і закономірно припиняє своє існування.

Імператив— загальнозначуще приписання.

Індивід— людина як одинична природна істота, представник виду Homo sapiens, продукт філогенетичного та онтогенетичного розвитку, єдності вродженого і набутого, носій індивідуально своєрідних рис (задатки, здібності тощо).

Індивід— це окремо взята людина у своїй неповторності, часто є синонімом індивідуальності

Космос— філософська характеристика світу як структурно організованого й упорядкованого цілого

Культура — (від лат. Cultura — обробка, виховання) — специфічний спосіб організації й розвитку людської життєдіяльності, представлений у процесі й результатах праці, у системі суспільних норм і установ, у матеріальних духовних цінностях; у сукупності відносин людей до природи, між собою й до самих себе.

Мета життя— поняття, що характеризує бажаний стан життя.Мікрокосмос і макрокосмос— малий і великий світ. Іншими словами, людина і Всесвіт.

Ойкумена— заселений простір; єдність, взаємозв'язок і взаємодія природних умов і людського фактору

Особистість— людина зі стійкою системою соціально значимих рис конкретного соціального утворення, характерний тип представника даного суспільства.

Парадигма— сукупність принципів (канон), що забезпечують успішне рішення проблемних ситуацій.

Права людини— визнана й гарантована можливість робити певні дії з волі й в особистих інтересах, висувати вимоги до інших осіб або соціальних установ, а також домагатися захисту своїх інтересів.

Сваволя — вільний, нічим не обмежений вибір і здійснення цілей людського буття.

Сенс життя— ціннісний світоглядний орієнтир людського буття.

Смерть— природний стан припинення існування організму, розпад його структури й призупинення обмінних процесів.

Совість— форма морального контролю, сполучена з емоційним переживанням.

Спосіб життя— поняття, що характеризує особливості повсякденного буття людини.

Стиль життя— поняття, що характеризує серію однопорядкових вчинків людини в її відношенні до світу.

Футурологія— сукупність уявлень про майбутнє людини й людства.

Цінність— сутність й умова повноцінного буття об'єкта; те, що провокує визнання.

Щастя— стан психологічного комфорту, досягнення гармонії у відносинах людини зі світом.

1. Образ людини в історії філософії. Душа та тіло, біологічне та соціальне в людині.

Проблема людини являється відправною точкою та кінцевим пунктом всякої філософії. Це добре усвідомлювали ще античні філософи, які в гаслі "пізнай самого себе" виразили своє ставлення до проблеми людини. "Людина завжди була, є і буде найбільш цікавим явищем для людини", - писав античний мислитель Емпедокл, і ця думка не втратила своєї актуальності і сьогодні. А Протагор ще більш рельєфно визначив призначення людини як "міри всіх речей", і це стало одним із основних світоглядних та методологічних принципів науки, філософії та політики сучасного світу.

Безперечно, що будь-які питання, які вирішувала і вирішує філософія, мають сенс не самі по собі, а лише в зв'язку з людиною; безпосередньо чи опосередковано ці питання неминуче торкаються людини, проблем її існування, визначення місця у світі.Що ж таке людина? М. Шелер, німецький філософ, засновник філософської антропології, цілком слушно відповідь на це запитання пов'язує з трьома колами ідей.По-перше, це коло уявлень християнської традиції про створення людини Богом.По-друге, це започатковане ще з античності коло ідей про людину як розумну істоту.По-третє, це коло ідей сучасної науки, де людина тлумачиться як досить пізній результат еволюції органічного світу. Тобто мають місцетеологічна,філософськатанауковаантропологія, котрі існують самі по собі і між ними не існує ніякої єдності.

Дійсно, з давніх часів існує велика кількість поглядів, концепцій, теорій, ідей, наук про людину, які можна вважати самодостатніми, певною мірою завершеними, але разом з тим єдиної ідеї, єдиної науки про людину, на жаль, не існує. Та й взагалі, у цьому зв'язку виникає питання, чи можливо створити таку єдину, цілісну, завершену науку про людину, яка б поставила усі крапки над "і" в цій проблемі? Чи, можливо, був правий К. Ясперс, який вважав, що такої відповіді на це питання дати взагалі неможливо, тому що той, в якості кого я себе знаю, не є в істинному розумінні я сам, бо людина – це насамперед ідея, а не дійсність, яка може бути доступною емпіричному пізнанню.

Втім, в історико–філософському дослідженні цієї вічної теми вимальовуються проблеми, які пов'язані з визначенням, перш за все,сутностілюдини та її існування, співвідношення природного та духовного (душі та тіла),індивідуального та родового, особистого та суспільного.Філософія у всі часи прагнула створитицілісну картину людини, незважаючи на її багатомірність: людина – це і реально існуюча істота, яка мислить та відчуває; людина – це і індивід, який належить до Homo sapiens на певному етапі еволюційного розвитку світу; людина – це і соціально-історична істота.

Багатомірністьлюдинипроявляється і вбіологічному, іпсихічному, ісоціальному,ікосмічномувідношеннях. Біологічне (тілесне) в людині проявляється у генетичних явищах, в анатомічних та фізіологічних особливостях, у нервово-мозкових та інших процесах людського організму. Психічне в людині містить внутрішній духовно-душевний світ, свідоме та позасвідоме, волю та переживання, мислення та пам'ять, характер та темперамент. З філософської точки зору доцільно виділити в складі людського буття три частини:дух,душататіло. В усі часи з'ясування залежності та взаємозв'язку між цими частинами було предметом пильної уваги філософів.

Кожна культурна епоха, завдяки філософії, створювала своїісторичні моделілюдини, в яких і розкривались споконвічні питання про її сутність і давались відповіді на них. Так, згадаємо, що вантичнудобупереважалакосмоцентрична ідея, де людина уявлялась як “малий” космос. Древньогрецькі філософи відмічали, що багатство та розмаїття якостей людини обумовлені наявністю у неї душі, яка може бути такою ж багатою та різноманітною, як і Всесвіт. “Душа, - відмічав Арістотель, - є в певному сенсі все”. Людина, як тілесно-духовна істота, вважалась центром всієї античної культури, саме тоді було створено ідеал фізичної та духовної досконалості людини, всебічно красивої, суспільно активної, героїчної - така людина була популярною в античному світі. Древньогрецькі мислителі вбачали в людинірозумну істоту, звідси випливала установка всієї грецької культури –заклик до самопізнання. Сократ цей принцип поклав в основу своєї філософії людини. За Сократом, людина більш за все має потребу в пізнанні себе і своїх справ, в усвідомленні того, що є добром і злом, прекрасним та потворним, істинним та помилковим. Для Сократа сенс людського життя полягав в самопізнанні і, перш за все, у філософствуванні, тому що проникнення в своє “Я” уможливлює самовдосконалення. Його вчення – це пошук відповідей на споконвічні філософсько-етичні питання. У філософії Платона людина визначається об’єктивним світом ідей. Постановка питання про дуалізм душі та тіла складають, за Платоном, те, що визначає сутність та існування людини. Арістотель у визначенні людини акцентував увагу на її розумі та інтелектуальній діяльності, на тому, що людина є свідома діюча особа,суспільно-політичнаістота, життя якої за межами суспільства, етичних, державних структур неможливе. В цілому античні філософи розглядали сутність людини зраціоналістичнихпозицій.

Перехід від античного світосприйняття людини дохристиянсько-теологічногобув пов’язаний з переглядом загального уявлення про людину, визначенням її сутності та призначення. В основі християнської антропології лежить віра у створення людини Богом за його образом та подобою. Головною ознакою людини є не розум, а “серце”, любов, віра, надія. Що означає образ та подоба Бога? Християнський теолог Григорій Ниський стверджував, що Бог, створивши людину, зробив її владикою над усіма істотами; він наділив людину розумом та волею, тобто здатністю до судження та розрізнення добра і зла, вважаючи саме це сутністю людини, образом божим в ній. Християнська філософія особливозагострює проблему душі та тіла. Так, представник ранньої патристики Оріген Олександрійський вважав, що людина складається з духу, душі та тіла. Дух не належить самій людині, він дарується їй Богом і завжди спрямований до добра та істини. Душа – це наше “Я”, котре вибирає між добром та злом. Душа підкоряється духу, а тіло - душі. Але в нижчій частині душі (це пристрасті, потяги) закладене зло; і якщо людина підкоряється пристрастям, то в світ приходить зло. Зрозуміло, що воно не від Бога, а від людини. На зміну героїчному образу античної людини з її раціоналізмом в етичних поглядах, приходить культстраждаючої, покірної,аскетичної, набожної людини, воля якої визнається головною її рисою. За Августином, усі люди - не що інше, якволі. Спостерігаючи за внутрішнім життям людини, Августин підкреслював, що людина знає добро, але її воля не підкоряється їй. Таку роздвоєність людини він називає хворобою душі, котра не підкоряється людині без божественної допомоги, тобто без благодаті. Якщо Августин, ідучи за платонівською традицією, вважав душу незалежною від тіла і ототожнював її з людиною, то Фома Аквінський розглядав людину в єдності тіла та душі. Людина – це істота, яка знаходиться між світом тварин та світом янголів. За Ф. Аквінським, в людині поєднані і душа, і тіло, і ці дві складові частини формують єдину субстанцію, єдине буття, хоча головний принцип існування людини він вбачав в душі. В християнській антропології особлива увага приділяється внутрішньому життю людини. Саме в

Середньовіччі почався процес формуванняпоняття “Я”, яке пізніше стало відправним пунктом у філософії доби Відродження та Нового часу.

Саме в добу Відродження почала стверджуватися ідея про те, що людину можна зрозуміти, не втручаючись в сферу потойбічного, а лише аналізуючи умови її реального життя, від яких залежить її свобода та достоїнство як особистості. У цей час відроджуються ідеали античності, отримують розповсюдження та розвиток ідеї гуманізму, вчення про цілісність індивідуального духовно-тілесного існування людини та її органічний зв’язок з Всесвітом.

Початок Нового часубув позначений зльотом філософської думки. Це був вік розуму, розвитку науки, де панував “дух вільнодумства”. Але світлий образ людини, відтворений в епоху Відродження, змінився більш тверезим та раціоналістичним і взагалі більш вірним поглядом на людину. Людина була показана як істота складна та суперечлива. В Новий час ідея дуалізму душі та тіла досягла свого апогею у філософсько-антропологічних вченнях Р. Декарта, Т. Гоббса, Б. Спінози.В добу Просвітництвабула висунута ціла низка оригінальних ідей щодо цілісної природи людини, залежності її психіки від мозку, нервової системи від тілесної субстанції. Заперечується існування загробного життя: зі смертю зникає все, в тому числі і душа. Просвітителі підкреслювали чуттєво-емоційну природу людини, значення особистого інтересу в діяльності.

Інакше зображується людина представникаминімецької класичної філософіїXIX ст. У І. Канта людина також характеризується двоїсто: з одного боку, вона як частина чуттєвого світу підпорядкована причинній закономірності; а, з другого боку, вона як носій духовного начала належить до надчуттєвого світу вищих моральних цінностей та ідеалів і, як володар чистого розуму та волі, являється законодавцем морального світу свободи та абсолютних цінностей. Отже, за І. Кантом, людина – цілісна біосоціальна істота, яка належить і до світу природного (”особливий вид тварин”), і до сфери моралі та свободи.

Наступний розвиток німецької класичної філософії привів до суб'єктивно-ідеалістичного тлумачення людського "Я" у вченні Фіхте, в якому підкреслюється переважне значення етико-вольових елементів свідомості, та до об'єктивно-ідеалістичних концепцій, в яких стверджується переважно естетико-емоційне (Шеллінг) та логіко-раціональне (Гегель). У філософсько-антропологічному вченні Фейєрбаха людина постає як матеріальна, чуттєва і духовна. "Людина, - писав Фейєрбах, - вища істота природи, тому я повинен виходити із сутності людини…" Фейєрбах усунув розрив між духом та тілом, показавши, що саме тіло служить основою цілісності людської істоти.

К. Маркс, який запропонував свою формулу сутності людини яксукупності усіх суспільних відносин, шукає визначення людської сутності у специфічній людській діяльності та бутті і знаходить його в людській праці. Саме труд створив людину, і саме в труді реалізуються та розвиваються специфічні людські якості. Маркс започаткував новий підхід до визначення людини як соціальної істоти і по суті поставив проблему про співвідношення соціального та біологічного в людині.

У XX століттіфілософська думка здійснилановий поворот до проблеми людини. Особливо ретельно досліджувалась ця тема в екзистенціалізмі та філософській антропології. В історико-філософському розділі, де йшла мова про особливості філософії екзистенціалізму, ми досить детально розкрили підхід цієї філософії до проблеми людини. В 20-х роках цього століття виникаєфілософськаантропологіяяк певний напрямок філософської думки, засновником якого бувМакс Шелер(1874-1928 рр.). На зміст філософсько-антропологічних вчень особливо відчутно вплинула філософія життя Ніцше, з точки зору якої не свідомість, не дух та розум визначають природу людини, а навпаки - несвідоме творче життя, темний та хаотичний набір інстинктів. На думку представникафілософсько-біологічногонапрямкуАрнольда Гелена(1904 – 1976 рр.) людина є біологічно неповноцінною істотою, оскільки у неї зовсім недостатньо розвинуті інстинкти, вона немовби "незавершена" у своїй біологічній організації. Суть основної тези геленівської концепції зводиться до положення, що природа призначила людину до людського тим, що вона не визначила її твариною, тобто за Геленом, біологічна невизначеність і "відкритість" людини світові – це визначальні риси людського буття.

Із запропонованих думок з приводу проблеми людини ми можемо виділити принаймні два фундаментальних питання: цедуалізмдушітатіла, тапарадокссоціальноготабіологічноговлюдині.

Але зміст відповіді на ці два питання буде залежати від з'ясування споконвічної проблеми:звідкиз'явиласьцяістота? Передусім, перший крок в розумінні загадковості людини, тобто у визначеності її сутності, полягає в тому, щоб з'ясувати - в чому, дійсно, полягаєрізницяміж людиною та твариною. Щодо цієї проблеми висловлено велика кількість думок, але найбільш поширеними є концепції теологічната еволюційна.

Втеологічнійконцепції, ідеї якої розділяють і деякі вчені, стверджується, що душа людини привноситься в її тіло ззовні. Наприклад, Тейяр де Шарден вважав, що між людиною та твариною не може бути сполучного мосту, між ними немає нічого спільного. Такої ж думки дотримувався і К. Ясперс, який вважав, що в людській природі біологічна реальність не відокремлена від духовної, і це, на його думку, означає, що людину не можна зрозуміти як біологічний вид, що розвивається і до якої потім приєднується дух. А один із відомих фізіологів світуДж.Екклез, захищаючи концепцію дуалізму, заявляє, що мозок при усій його складності не може породити душу людини і що душа – це незалежна, нематеріальна сутність. Він запевняє, що чудесний божественний дар свідомості зберігається і після смерті людини. Сумнівні, з точки зору науковості, твердження прихильників теологічної ідеї про дуалізм душі та тіла самі по собі цікаві, але зупинимося на еволюційній концепції, яка все ж таки прагне до доказу своїх основних принципів.

Еволюційнаконцепціядомінує в наукових дослідженнях, і, вже починаючи з другої половини XIX ст., ця ідея стала загальновизнаною: людина є продуктом біологічної еволюції, вона живе на землі останні 40 тисяч років і відноситься до одного біологічного виду Homo sapiens. На основі еволюційної теорії Ч. Дарвіна була розроблена трудова теорія походження людини. На основі палеоархеологічних, палеоантропологічних досліджень була побудована концепція так званоїгомінідної тріади, елементами якої вважаютьсяпрямоходіння,розвитокрукитамозку. Трудова теорія прагне довести, що людина є продуктом праці і сама праця виникає в процесі становлення людини. Це бувєдинийпроцес становлення і людини, і праці. Відтворити весь реальний процес походження людини неможливо, і тому виникають деякі сумніви з приводу істинності трудової теорії, але концепція еволюції людини від тваринного стану здається найбільш переконливою, порівняно з іншими.

Багатомірність проблеми людини, її невичерпність визначається рядом факторів.По-перше, вся історія людства прямо чи опосередковано свідчить, що людина – істотапогранична: вона породжена природою, своїм становленням завдячує суспільству, а розвитком – лише собі.По-друге, людина – єдина істота, яка здатнавийти за свої межі, глянути на себе з боку, здійснити самоаналіз та відредагувати свою поведінку. Вона в змозі відштовхнутися від реального сущого, спроектувати ідеальне необхідне своє "Я" і здійснити цей проект в практиці своєї життєдіяльності.По-третє, відмітною ознакою людини є її сутнісні сили –соціальністьіздатність до цілеспрямованої діяльності. Їй притаманні потреби, які виникають історично, її життєдіяльність носить не запрограмований, а свідомо-вольовий характер. Люди дотримуютьсяморальних заборон, їм властиві такі суто людські якості як совість та сором, відповідальність та жаль тощо.По-четверте, людина, як деяка відкрита світові цілісність, включає такі рівні як природний (біологічний), соціальний (суспільний), психічний (духовний), родовий (загальнолюдський) .

Природне началов людині представлено генетичними, анатомічними, фізіологічними особливостями, конкретним станом організму з притаманними йому задатками. В біологічному плані Homo sapiens відповідає усім критеріям зоологічного виду. З точки зору зоологічної класифікації людина розумна представляє собою вид всімействі гомінід. Але природний відбір в житті людини втратив значення вирішального фактору. На змінубіологічнійеволюції прийшовсоціальнийрозвиток, а це значить, що людина за своєю сутністю не біологічна, асоціальнаістота, що проявляється через свідомість, духовне життя, виробничу діяльність, здатність створювати явища культури та користуватися ними. Вид Homo sapiens виявився виключеним з потоку біологічної еволюції - людина стала вихіднюпередумовоютарезультатомсоціального прогресу.

Останнім часом в літературі все більше розповсюджується думка про те, що усі властивості та особливості людини аж до вищих рівнів її духовного життя утворюють монолітну єдність біологічного та соціального. Робляться спроби знайтигени, які відповідаютьсоціальнимякостям людини. І в цьому зв'язку виникає новий напрямок в дослідженні цієї проблеми, який отримав назвусоціобіології. Критики ж такої точки зору вважають, що людина повинна засвоїти певну соціальну програму, яка передається не через гени, а через досвід поколінь; людина володіє якісно новими, надбіологічними утвореннями у виглядіпраці, свідомості, мислення,людських емоцій, волі, що виражають її соціальну сутність. Тому і сутність людинине абстрактна, а конкретно-історична, вона змінюється разом з соціально-культурним та культурно-побутовим фоном свого історичного часу.

Нам дуже багато відомо про людину завдяки науці, філософії, мистецтву, і все ж вона продовжує залишатися для наснезбагненною таємницею, розгадування якої і складає основний зміст людської історії та культури.

2. Філософія особистості.Важливим аспектом філософського аналізу проблеми людини є розгляд її буття як особистості. Проблема особистості є предметом дослідження багатьох наук - психології, соціології, етики, педагогіки тощо. Філософія ж покликана інтегрувати цей рівень знань та розробити свої підходи та моделі. Проблема особистості у філософії – це, перш за все, питання про те, яке місце займає людина у світі, ким вона фактично являється і ким людина може стати, тобто, чи може вона бути господарем особистої долі, чи може "зробити" себе саму, створити своє особисте життя.

В своєму початковому значенні слово “особистість” (від лат. persona) означало маску, роль, яку виконували актори в грецькому театрі. Особистість поза полісом для давньогрецької філософії не мислилась. Пізніше у філософії Нового часу на перший план висувається проблема самосвідомості як відношення людини до самої себе. За І. Кантом, людина стає особистістю завдяки самосвідомості, яка відрізняє її від тварин і дозволяє їй вільно підкоряти своє “Я” моральному закону. Такі поняття як “самодисципліна”, ”самовладання”, “автономія” дозволяють розкрити сутність особистості. Людина як особистість задає собі раз і назавжди певні правила поведінки (максими вчинку). Ці принципи виконуються за всіх умов, навіть тоді, коли їх виконання карається смертю. Які це принципи? Вони можуть бути різними. Але за І. Кантом - це найпростіші вимоги моральності, перш за все, християнські заповіді. Якщо немає вільно обраних моральних обов’язків, то починається загальна деградація людини.

В філософському аналізі проблеми особистості широко вживаються такі терміни якіндивідтаіндивідуальність. Наведемо таку точку зору. Поняття “індивід”означає, перш за все, окремо взятого представника людського роду, який належить і природі, і суспільству. Ця категоріябіосоціологічна. Поняттяіндивідуальностівизначає в людині її своєрідність, особливість, неповторність, гармонійність, тобто її “самість”. Це поняття розкриває також в людині її цілісність в єдності як одиничних, так і загальних, природних та суспільних властивостей. Сутність індивідуальності проявляється в самобутньому існуванні індивіда. За Г. Гегелем, індивідуальність – це прояв суверенності в індивіді.

Нарешті, поняттяособистостіфіксує індивідуальну людину як суб'єкта суспільного життя, спілкування та діяльності, носія здібностей, потреб, інтересів, прагнень, вчинків тощо. Через особистість в людині підкреслюється-усвідомлено-вольоваоснова. Між поняттями індивід, індивідуальність, особистістьіснує зв'язок. Так, індивід не може стати особистістю, не створивши своєї суспільної сутності. Особистість не може мати свого самостійного буття, не ставши індивідуальністю. Особистість за своєю суттю суспільна, а спосіб її існування індивідуальний. Разом з тим властивості особистості не зводяться до її індивідуальних особливостей. Особистість тим значніша, чим більше в її індивідуальності представлені загальні, загальнолюдські характеристики. Поняття особистості фіксуєсуспільні рисилюдини, властиві їй як окремому індивіду. В особистості персоніфікуються суспільні відносини, і разом з тим конкретна особистість може втілити свою суспільну сутність в формі індивідуальності. Індивідуальне "Я" складає центр особистості, її внутрішнє ядро. Становлення особистості відбувається в процесі засвоєння людиною досвіду та ціннісних орієнтацій даного суспільства – в ходісоціалізації. Людинастаєособистістю, коли в ній зосереджуються суспільні відносини; коли вона виступає як суб'єкт пізнання і перетворення світу, прав та обов'язків, носієм етичних, естетичних та інших соціальних норм.

3. Структура та типи особистості.

Особистість – це продукт соціального та біологічного розвитку людини. Сутність її укорінена в тілі, як матеріальному носії особистісного начала. Особистість виступає зі своєю конкретною тілесною організацією, фігурою, особливим виразом обличчя, манерами поведінки, стилем одягу тощо. Це фізична сторона особистості.

Соціальнаособистістьполягає в спілкуванні людей. Визнання в нас особистості з боку інших людей робить із нас суспільну особистість. Адже людина має природжену схильність звертати на себе увагу інших і викликати в них сприятливе враження про себе. Було б величезною карою, якби хто-небудь опинився в суспільстві людей, де б на нього зовсім не звертали увагу. Відомий американський філософ, психолог У. Джемс стверджував, що у людини стільки соціальних особистостей, скільки індивідів визнають в ній особистість і мають про неї уявлення.

Разом з соціальною особистістю одночасно формується ідуховнаособистістьяк своєрідний стрижень, на якому тримається все, в тому числі - ядро нашого “Я”. Зрозуміло, що людина є особистістю не за своїм єством, тобто не за своєю тілесністю, а за високим рівнем досконалості свого духу.

До поняття особистості входить іпсихологічнеобличчя людини. Психологічна сфера дуже активно досліджується в сучасних теоріях особистості, серед яких слід виділити теорію особистості фрейдизму та неофрейдизму (теорії З. Фрейда, К. Юнга, К. Хорні, Е. Фромма тощо); гуманістичні теорії особистості (теорії К. Роджерса, Г. Олпорта, А. Маслоу тощо).

В теорії особистості особливо актуалізується психологічна проблема почуттів та емоцій. І хоча психологічна сфера людини досить складна та багато в чому загадкова, все ж позитивним є те, що і в філософії, і в психології робляться спроби систематизувати та пояснити елементи психологічної структури особистості. Так, У. Джемс вважає, що почуття та емоції дають характеристику особистості через самооцінку. Остання може бути двох видів: задоволеність та невдоволеність собою. Самовдоволення, як правило, супроводжується такими почуттями як гордість, зарозумілість, самоповага, пихатість, марнославство тощо. З іншого боку, невдоволеності притаманні такі психологічні почуття як скромність, приниженість, засмученість, невпевненість, сором, відчай тощо.

Нормальним фактором самопочуття для особистості є її благополучне або неблагополучне положення в світі - успіх або неуспіх. Особистість, яка досягла певного положення, не може не вважати себе неуспішною. Разом з тим, наша задоволеність собою в житті зумовлена тим, до якої справи ми себе готуємо. Задоволеність визначається відношенням наших дійсних здібностей до потенційних можливостей. Задоволеність і, як наслідок, самоповагу можна представити як дріб, в якому чисельник визначає наш дійсний успіх, а знаменник – наші домагання. При збільшенні чисельника і зменшенні знаменника дріб буде зростати. Врешті, самопочуття залежить від нас самих. “Прирівняй свої домагання до нуля, і цілий світ буде біля твоїх ніг” – смисл цього висловлення простий: чим менше у тебе бажань, тим більше ти вільний.

Емоційний ряд особистості можна продовжити, аналізуючи такі поняття як тривога, гнів, допитливість, ніжність, дружба, огида, жах, покора, турбота тощо. Наприклад, турбота про свою соціальну особистість висловлюється безпосередньо в почуттях любові та дружби, в нашому бажанні привернути до себе увагу, в почутті ревнощів, жаги слави тощо.

Особливе місце в дослідженні особистості займають природжені та надбані психічні властивості. Природжені властивості цетемперамент,талант,здібності. Ще в античностіГіппократвиділив чотири типи темпераменту людей:холерик,сангвінік,меланхолік,флегматик. Перші два характеризуються легкою збудливістю, неврівноваженістю, агресивністю та швидкою зміною інтересу. Останнім двом типам притаманні стійкі інтереси, вони солідні і терплячі, небагатослівні, зосереджені. Темперамент відносять до способу реакції, він відносно незмінний, відображає стиль почуттів, розумових та вольових поривань тощо. Разом з темпераментом особистість відрізняється характером, який формується особистим досвідом. Якщо, наприклад, людині притаманний холеричний темперамент, то її спосіб реакції – "швидкий і сильний". Але те, в чому саме він швидкий і сильний - залежить від її відносин зі світом, від її характеру. Так, якщо людина справедлива за характером, то вона буде реагувати швидко і сильно, коли стверджує справедливість, а якщо це деструктивний чи садистський характер, то він буде швидким за своєю деструктивністю або жорстокістю. Отже, слід розрізняти темперамент і характер.

Е. Фроммвважає, що в основі характеру лежать відносини особистості зі світом, в які вона вступає, по-перше, через, оволодіння речами, їх асиміляцією і, по-друге, через відносини з людьми, тобто через соціалізацію. Він визначає характер як форму прояву людської енергії в процесі асиміляції та соціалізації. Характер дає основу для пристосування індивіда до суспільства. Характер особистості визначається також в їїставленнідо інших людей, що виражається в доброті, егоїзмі, замкненості, відкритості тощо; в її вольових рисах – твердості, сміливості, впертості та їх антиподах; в рисах розумового порядку - принциповості, глибині та гостроті мислення тощо.

Існує немало інших підходів допсихологічноїтипологізації особистості. Детальне обґрунтування поділу людей на різні типи дав відомий швейцарський психіатрК. Юнг, зокрема, в роботі “Психологічні типи”, де він дає детальну характеристику таких груп людей якекстравертитаінтроверти. Екстраверт – це людина, котра зорієнтована на зовнішній світ, це відкритий тип; інтроверт зорієнтований всередину себе, це тип замкнутої, закритої людини. Німецький психіатрЕ. Кречмерзапропонував свою класифікацію характеру людини, в залежності від різної тілесної будови: пікнічний тип, астенічний та атлетичний.

Заслуговує на увагутеорія самоактуалізаціїА. Маслоу- одного з найбільш яскравих представників гуманістичного напрямку теорії особистості. Основним джерелом людської діяльності, поведінки, вчинків Маслоу вважає безупинне прагнення людини до самоактуалізації, до самовираження - людина завжди має реалізувати те, що в ній закладено, те, що вона може.

Заслуговують на увагусоціологічніаспекти дослідження особистості, де остання розглядається яксоціальна система. В цьому аспекті виділяють такі обов’язкові характеристики особистості як самосвідомість, ціннісні орієнтації, відносна самостійність по відношенню до суспільства, відповідальність за свої вчинки, соціальні відносини, які, опосередковуючись внутрішнім станом людини, виявляються в її діяльності як особисте ставлення до оточуючої дійсності, як соціальні якості людини. Досоціальнихякостейлюдини, відносять такі її характеристики: соціально визначенуметуїї діяльності; соціальнийстатуста соціальнуроль;нормитацінності, якими керується людина в процесі своєї діяльності; рівеньосвіти;активністьта рівень самостійності в прийнятті рішень тощо.

Коли мова йде про особистість як члена соціальної групи, соціальних інститутів, організацій, то маються на увазі не властивості людини, асоціальний типособистості. Базою для соціальної типології особистості можуть бути різні елементи, в тому числі системи потреб, соціальних інтересів, цінностей; але найважливішими серед них –статустароль особистості в системі соціуму.Соціальнийстатус– це позиція індивіда або групи в соціальній системі, яка визначається за цілим рядом ознак, специфічних для даної системи - економічних, професійних, етнічних та інших. Статус може бути або "природженим" (раса, національність, соціальне походження), або "досягнутим" (освіта, заслуги). За М. Вебером, статус – це спільнота людей, яка базується на специфічному стилі життя, що характеризується набором звичок, цінностей, вірувань, уявленнями про честь та іншими психологічними моментами.

Поряд з поняттям соціального статусу використовується поняттясоціальноїролі, яка визначається як сукупність норм, що детермінують поведінку людини в залежності від статусу або соціальної позиції (робітник, вчений, учень, чоловік, солдат тощо). Якщо статус визначаєправаталобов'язкиособистості, то роль – динамічний аспект статусу, тобто певну їїповедінку. Зрозуміло, що людська діяльність не вичерпується ролями чи шаблонною поведінкою. Існує і спонтанна поведінка, і новаторська діяльність.

Процес інтеграції індивіда в суспільство, в різні соціальні спільноти через засвоєння елементів культури, норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значимі риси особистості, називаєтьсясоціалізацією. В соціалізації індивіда виділяють дві фази: соціальнуадаптацію, яка означаєпристосуванняіндивіда до соціальних умов, до рольових функцій, норм, іінтеріоризацію- процес включення соціальних норм і цінностей у внутрішній світ людини

Контрольні питання

1. Якими чинниками, на Вашу думку, обумовлено розмаїття моделей людини в історії філософії? Аргументуйте свою відповідь.
2. Охарактеризуйте образ людини в античній філософії.
3. Дайте характеристику моделі людини в середньовічній філософії.

4. Співставте образ людини в античній та середньовічній філософії.

5. Співставте середньовічну модель людини та образ людини в епоху Відродження.

6. Охарактеризуйте основні напрямки розробки проблеми людини в сучасній філософії.

7. Охарактеризуйте проблему взаємодії біологічного та соціального в людині.

8. Розкрийте співвідношення понять: “індивід”, “індивідуальність”, “особистість”.

9. Проаналізуйте зміст і співвідношення понять “соціальна роль” та “соціальний статус”.

10. Поясність, що таке соціалізація особистості, які її етапи та механізми реалізації.

Тема 11. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ

ПЛАН

1. Специфіка філософського аналізу суспільства.
2. Проблема суспільної закономірності.
3. Об’єктивне та суб’єктивне в суспільному процесі.
4. Форми суспільного життя.
5. Специфіка соціального пізнання.

Література

1. Рулин В.С. Социальная философия. Учебник для вузов. – Изд. 2-е. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 560 с.

2. Социальная философия. Учебник // Под общей редакцией Андрущенко В.П., Горлача Н.И. // Киев-Харьков: Издатедьский центр «Единорог», 2002. – 736 с.**Основні поняття:**

Держава — інститут регламенту суспільного життя, для якого є характерним організоване й легітимне застосування влади з метою впорядкування суспільних відносин.

Громадянське суспільство — інститут соціального життя, зусилля якого спрямовані на забезпечення умов і розвитку людської життєдіяльності як на рівні індивіда, так і на рівні великих або малих соціальних груп.

Індустріальне суспільство — стадія суспільного розвитку, для якої характерний високий рівень промислового виробництва, орієнтований на масовий випуск товарів споживання тривалого користування.

Інформаційне суспільство — стадія в розвитку людства, коли фізична праця, як основа індустріального суспільства, поступається місцем інформації й знанням.

Суспільство — структурно організований рівень буття у світі, що має свій специфічний спосіб існування, свою форму прояву й свою форму здійснення. Це історично сформована спільна життєдіяльність людей.

Суспільне виробництво — це органічна єдність структурно-організованих сфер життєдіяльності людей, які забезпечують становлення й розвиток людини та її відношення до світу в системі «природа-суспільство-людина».

1. Специфіка філософського аналізу суспільства.

Кожна людина, яка проживає життя, відчуває на собі вплив сил, котрі не піддаються наглядному опису і все ж відіграють суттєву роль в тому, як складається її особисте життя і взагалі історичні долі. Людина відчуває, що ці невидимі сили задають певний порядок існування, якому підкоряється кожна людина. Цей порядок і є тим, що ми позначаємо словом суспільство. Інакше кажучи, суспільство – це така система форм, зв'язків та відносин людей, котру вони створюють своєю спільною діяльністю.

Суспільні форми, зв'язки, відносини створюють самі люди; суспільство єпродуктом взаємодії людей. Це аксіома, але в той же час суспільство являє собою реальність особливого роду, котра, по-перше, відмінна від природної реальності, а по-друге, від реальності, втіленої в життєдіяльності людей. Більш того, дослідження соціальної реальності дозволяє говорити прозакономірності суспільно-історичного розвитку.

Немає такого філософського напрямку, ідеї якого не використовувались би для розкриття таємниць суспільства. Починаючи з античності, зокрема з платонівської "Держави", робляться спроби розкрити сутність суспільства. Арістотель визначав суспільство як сукупність індивідів, об'єднаних для задоволення "соціальних інстинктів".

Взагалі, існували дві системи поглядів на суспільство.Першасистема розглядала суспільство як незмінне готове об'єднання людей (А. Августин, Ф. Аквінський). Згіднодругоїсистеми поглядів, суспільство являє собою суму окремих індивідів, які об'єднались свідомо, за особистою волею, тобто суспільство є результатом укладеного між ними договору, конвенції (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант). Обидві системи поглядів прагнуть пояснити суспільство зідеалістичнихпозицій, тобто первісною, головною рушійною силою вони визнають, в кінцевому підсумку, або ідеї окремих людей, представників духовної еліти, або світовий дух, або Бога.

В XIX столітті Огюст Конт з його орієнтацією на наукове знання сприяв виникненнюсоціологіїяк спеціальної науки про суспільство. Він сформулював закон “трьох стадій”пізнання суспільства. Згідно цьому закону, кожна галузь науки історично проходить три стадії: теологічну (фіктивну); метафізичну (абстрактну); наукову (позитивну). Остання стадія є метою, до якої прагне кожна наука. Конт, як засновникпозитивізму, вважав за необхідне виходити з фактів, досвіду, явищ, відмовившись від філософсько-теоретичних досліджень сутності та причин явищ. До речі, позитивізм і понині має великий вплив на теоретичне обґрунтування сучасних концепцій суспільства. Пізніше “філософія життя” (Ф. Ніцше, В. Дільтей, А. Бергсон) та феноменологія (Е. Гуссерль, А. Шюц) привели до становленнясоціологіїповсякденності.

Якщо синтезувати досягнення різних філософських напрямків, то їх можна звести до декількох узагальнених концепцій:натуралістичнихконцепцій суспільства,соціопсихологічних, концепціїсоціальноїдії, концепціїматеріалістичногорозумінняcуспільства та історії.

Внатуралістичнійконцепції підкреслюється особлива рольгеографічних(клімат, ресурси) ідемографічних(населення) факторів,біології людинияк детермінант суспільства. Натуралістичні концепції зводили суспільні закономірності до природних. Соціобіологи, наприклад, дивляться на суспільство очима біологів, хоча, зрозуміло, що суспільне життя не зводиться до біологічних закономірностей.

Соціопсихологія(Дж. Мілль) конструює суспільство за образом та подобою індивіда, а сам індивід розглядається ізольовано від суспільних умов, наприклад, матеріального виробництва. Та й саме психічне соціопсихологія розуміє досить вузько - як безпосередньо залежне від фізіологічного. Зрозуміло, що через психофізіологічне не можна пояснити феномени культури та практики.

Найбільш впливовою школою соціопсихології є фрейдизм, який, в свою чергу, витоки соціального вбачає в інстинктах людини (інстинктивізм). За З. Фрейдом, двома головними інстинктами являються інстинкт життя - Ерос та інстинкт смерті – Танатос. Боротьба цих інстинктів на фоні гіперсексуальності людини лежить в основі суспільного буття. Релігія та мораль покликані послабити надмірну інстинктивну агресивність людей. Соціально та морально неприйнятні імпульси витісняються в несвідоме, звідки вони знову прориваються, ламаючи систему норм та заборон цивілізації, це так зване “над-Я”.

Принципові положення соціопсихології отримали свій подальший розвиток у концепціїсоціальної дії(М. Вебер, Т. Парсонс). Створена М. Вебером “розуміюча соціологія” досліджує суспільство, виходячи із неповторності індивідуального факту. Соціальна дія завжди особистісна та осмислена, вона пов’язує діючу особу з іншими суб’єктами. Кожний суб’єкт частково “запрограмований” існуючими соціальними нормами, він оцінює альтернативи, приймає рішення та домагається їх виконання. Все суспільство виступає як система соціальних дій. Кожна людина виконує певну роль – лікаря, вченого, студента. “Я” – це сума ролей, які засвоюються в результаті соціального досвіду. Індивід формується в результаті соціальної взаємодії – і таким чином відбувається його соціалізація. Психічне стає соціальним.

Концепціяматеріалістичного розуміння історії(ще її називають теорією предметної дії) була запропонована К. Марксом, який завжди підкреслював своєрідність та самостійність суспільства яксукупності суспільних відносин.Природа суспільних відносин випливає із суспільного виробництва, котре не зводяться лише до матеріального виробництва. За Марксом, суспільство – це результат діяльності людей, які обмінюються продуктами своєї діяльності.

Із запропонованого короткого огляду існуючих підходів до розкриття сутності суспільства, ми можемо зробити висновок, що суспільство єсистемним-утворенням, котре міститьрізні рівні організації. На рівні елементів суспільства ми маємо справу з окремими людьми, з їх духовним світом, з різними формами діяльності, а також продуктами цієї діяльності. Коли ж мова йде просистемні-властивостіяк результат взаємодії людей, то ми маємо справу з колективом, соціальною групою, суспільством в цілому. В цьому випадку йдеться і про суспільну психологію, суспільну свідомість, суспільні форми діяльності.Отже,суспільство – це системне утворення, спільна життєдіяльність людей. Соціальне – цесистемна характеристика суспільства.

Суспільство, як складне та багато в чомусуперечливесистемне утворення, вивчається багатьма науками. Хоча завжди були і зараз є філософи, котрі ставлять під сумнів існування науки про суспільство, наприклад, концепції Г. Ріккерта та В. Віндельбанда й інших представників баденської школи неокантіанства. Але, на нашу думку, їх аргументація не витримує серйозної критики.

Втім, всі науки про суспільство в тій чи іншій мірі, явно чи неявно, використовують певнуфілософську модель. Філософська модель суспільства задає загальну її картину, фіксує закономірні, суттєві відношення та зв’язки, які позбавлені випадковості. Філософська модель базується на вихідних філософських принципах (їх ще називають методологічними принципами), які дозволяють згрупувати величезний емпіричний матеріал, відокремити закономірне від випадкового, причину від наслідків, і, таким чином, представити структуру суспільства, розкрити логіку його розвитку. Без вихідних принципів такий матеріал буде виглядати суцільним хаосом.

Методологічні принципи, в свою чергу, визначаються тієюфілософською теорією(головним пояснювальним принципом), котрий використовується для дослідження суспільства. На цій підставі розрізняються:по-перше,матеріалістичнітеорії, котрі всі суспільні явища пояснюють економічними, природними та іншими факторами, незалежними від свідомості людей;по-друге,ідеалістичні теорії, котрі всі суспільні явища, процеси пояснюють волею, свідомістю та іншими ідеальними факторами;по-третє, в залежності від запропонованої моделі, суспільство може бути розглянуто як таке, що розвивається за певними законами та взаємопов'язаними етапами – формаціями (марксизм), або як таке утворення, що протистоїть природі (філософія життя), або як замкнуті цивілізації (суперкультури), між якими не існує єдності та наступності в розвитку.

Важливим є й те, що в філософії не існує моделі чи принципів, котрі мали б абсолютну перевагу та безперечну істинність. Слід пам'ятати проплюралізмфілософських концепцій. В кожній філософській теорії є як раціональне зерно, так і слабкі місця. Вивчаючи ці концепції, теорії ми повинні вибирати ті з них, які найбільш адекватно пояснюють та вирішують сучасні проблеми.

2. Проблема суспільної закономірності.

Філософія прагне до виділення граничних підстав всякого знання, в тому числі і знання про суспільство. Якщо знання про суспільство існують, то виникає питання, які вони - наукові чи ні? Якщо ж ми визнаємо, що існує наука про суспільство, то логічно було б визначити специфіку суспільних законів. Суть проблеми суспільної закономірності зводиться до питання, чи існують закони розвитку та функціонування суспільства, подібно законам природи, чи такі закони відсутні.

В історії філософії існують принаймні два протилежних підходи до вирішення цієї проблеми. Ми звернемося до філософських теорій, представники яких не ставлять під сумнів існування повторюваності, а, отже – і існування законів суспільства. Такий підхід об'єднує філософів різних напрямків. Так, представники теорії круговороту (Дж. Віко, А. Тойнбі) визнавали закономірний характер піднесення та занепаду суспільного життя. Прихильники географічного детермінізму (Ш. Монтеск'є, Й.Г. Гердер) будували свою концепцію, виходячи із закономірної залежності суспільства і навіть психології людей від географічних умов.

Гегелівська філософіяпредставила закономірність суспільного розвитку як самореалізацію світового духу. Саме Г. Гегель поставив питання про логіку історичного розвитку, яка не залежить від свідомості людей.

Вмарксизмірозвиток суспільства розглядається як природно-історичний процес зміни способів виробництва матеріальних благ. Цей процес, хоч і здійснюється людьми в їх практичної діяльності, але в цілому не залежить від людських цілей та бажань.

Подібним шляхом йдуть іструктуралісти. Вони зайняті пошуками об'єктивних структур, які виступають в ролі законів.

В XX столітті емпіричні та математичні методи, раніше характерні лише для наук про природу, були розповсюджені і на сферу суспільствознавства. Досить активно ведуть дослідження суспільства так звані емпіричні соціологи, які використовують тестування, соціальне експериментування. Отримані дані обробляють математично і отримують в підсумку деякі соціологічні картини досліджуваних явищ.

Отже, на питання, чи можлива наука про суспільство та людину, існує досить переконлива відповідь: так, існує. Так звана свобода волі людини не є перешкодою для вченого. Немає таких таємниць суспільства чи людини, котрі не могла б вивчати наука. Саме наука забезпечує проникнення людської думки в розуміння таких сфер реальності, котрі недоступні повсякденній свідомості.

Нині майже всі корінні проблеми устрою життєдіяльності суспільства обмірковуються на основі науки. Науки про суспільство, таким чином, – це, перш за все, науки процілераціональнідії, в яких панує прагматичний метод, тобто пізнання світу здійснюється заради досягнення поставлених цілей. Інша ситуація в науках про природу, де використовується в основному дедуктивний метод.

Закономірності, що встановлені філософським аналізом суспільства, не можуть дати точних пророкувань майбутніх подій, як, наприклад, в астрономії. У них інша функція: цезакони і тенденції,що передбачають спрямованість суспільних змін і дають загальне бачення суспільного процесу. Якщо порівняти закони, котрі діють в природі, з законами, що діють в суспільстві, то між ними спостерігаються певні розбіжності. Дія цих законів об'єктивна, але, якщов природі реалізація об'єктивних законів здійснюється через дію стихійних сил, то в суспільстві об'єктивні закони реалізуютьсячерез свідому діяльність людей. Саме в такому співвідношенні об'єктивного та суб'єктивного в суспільних процесах виникає проблема, яку слід розглянути більш детально.

3. Об'єктивне та суб'єктивне в суспільних процесах.

В суспільному житті об'єктивні умови відіграють величезну роль: від їх розуміння залежить успіх людської діяльності.

У філософії підоб'єктивнимиумовами(факторами) розуміють всі ті обставини, які не залежать від суб'єкту (свідомості, волі, бажань окремих людей, соціальних груп, партій, всього людства). Об'єктивні умовидетермінують діяльність людей. Поза зв'язками з об'єктивними умовами діяльність людей може існувати лише в можливості. Тобто це положення означає, що діяльність людей - в широкому розумінні цього слова - здійснюється не так, як їм забажається, а на основі, умов, що спочатку виникають природно, а потім створюються в ході історичного процесу. Тому об'єктивні умови розділяються на дві групи –природнітаісторичні.

Природніумовирозкривають зв’язок діяльності людей із зовнішнім природним середовищем, вони є джерелом природного багатства засобів життя та природного багатства засобів праці. Перетворюючи предмети та сили природи відповідно до своїх потреб, людина створює необхідні їй матеріальні блага.

Історичніумови– це продукт діяльності всіх поколінь людей, тих, хто жили, і тих, що живуть нині. До їх складу входять елементи, які притаманні всім суспільствам, а також ті елементи, що властиві лише окремим типам суспільних організацій. Історичні умовизмінюються від епохи до епохи. Кожне нове покоління не створює історію заново, а продовжує успадковану діяльність, вносячи до неї зміни відповідно до нових потреб.

Умови детермінують діяльність людей, і в той же час вони залежні від їх діяльності. Будь-які об’єктивні процеси в суспільстві здійснюються у формі людської діяльності. Вони об’єктивні в тому сенсі, що, будучи діяльністю одних людей, існують незалежно від діяльності інших, а по відношенню до цих інших вони виступають як об’єктивні процеси. Разом з тим, будь-яка форма діяльності є єдністю об’єктивного та суб’єктивного.

Суб’єктивні чинники -це цілеспрямована діяльність суб’єктів - мас, соціальних груп, партій, держави, окремих людей з їх свідомістю, волею, вмінням діяти.

Між об’єктивними умовами та суб’єктивним фактором існує взаємозв’язок та взаємна обумовленість. Це означає, що те, що в одному відношенні виступає як суб’єктивне, в іншому являється об’єктивним, і навпаки. Так, наприклад, та чи інша ідея, яка реалізується в практиці, із суб’єктивної умови перетворюється в об’єктивну для наступних поколінь. Або візьмемо так звану “штучну природу”. Як конкретне втілення історичного та культурного, вона є об’єктивною, тому що існує самостійно по відношенню до даного покоління людей, але, з іншого боку, штучна природа пронизана людськими смислами (те, що має значення лише для людей) і тому вона – суб’єктивна.

Визначення важливості та актуальності суб'єктивного фактору в історичному процесі дає підставу сформулювати закон-тенденціюзростанняролі суб'єктивного фактору в суспільстві. Зазначимо, що філософи помітили, чим далі вперед йде людство, тим сильніше його вплив на навколишні умови, на суспільство і на саму людину. Згадаємо ідеюВ. Вернадськогопро ноосферу, тобто про розумну діяльність (суб'єктивний фактор) людини, яка стає визначальним фактором історичного розвитку людства.

4. Форми суспільного життя.

Отже, суспільство – це складне системне, цілісне утворення, яке органічно поєднує економічні, соціальні, політичні, ідеологічні, духовні структури. Такі структури втілені в певних формах суспільного життя як відносно самостійних сферах, що різняться між собою видами діяльності людей.

Якщо суспільство в цілому – це велика система, то всередині цієї системи існує досить складнаієрархіяпідсистем найважливішими з яких вляються-економічне,політичнетадуховнежиття. Існують і інші підсистеми – соціальні, етнічні, демографічні, територіальні тощо, які, в свою чергу, містять в собі інші підсистеми.

Економічнежиттясуспільстваохоплює сферу, де створюються засоби життя. Передусім, це - господарство та його галузі. Економічні відносини (власності або розподілу), економічні установи (управлінські структури), економічні програми (ідеї, рішення уряду). В економічному житті переплітаються матеріальні та ідеологічні відносини, об'єктивне та суб'єктивне.

Політичнежиттясуспільствавключає: по-перше, відносини між соціальними групами, народами, індивідами з приводу влади і відповідну діяльність - політичну боротьбу або співробітництво; по-друге, діяльність політичних організацій та установ, а також систему їх взаємовідносин (держава, партії); по-третє, політичні ідеї, теорії, програми.

В сучасній філософській думці існують такі ідеї та проблеми, які відносять дофілософії політики(політичної філософії). Саме вона покликана вивчати фундаментальні світоглядні аспекти політичного світу, особливості політичного життя, ідеї держави та влади. Така загальна настанова обумовлює необхідність пошуку відповіді на цілу низку питань. В силу яких причин можлива політична самоорганізація суспільства? Як створюються, зберігаються, змінюються та розпадаються різні політичні системи? Які основні цілі держави і чи сумісні вони з принципами свободи та справедливості? Що лежить в основі права на владу: божественний закон, право сильного, суспільний договір чи ще якесь інше начало? Тобто політична філософія – це роздуми про принципи політичної організації суспільства.

Духовнежиттясуспільства– це сфера суспільного життя, спосіб життєдіяльності людей, особлива форма їх буття, яка складається з діяльності по виробництву, споживанню, передачі духовних цінностей. Це така сфера, де утворюються духовні продукти: наука, мистецтво, освіта та виховання. Основу духовного життя суспільства складаєдуховна діяльність– діяльність свідомості, в процесі якої виникають певні думки та почуття людей, їх образи та уявлення про природні та соціальні явища. Особливим видом духовної діяльності вважають розповсюдження духовних цінностей. Результатом цієї діяльності є формування духовного світу багатьох людей, збагачення духовного життя суспільства. Духовна діяльність опосередковується духовними відносинами в суспільстві - пізнавальними, моральними, естетичними, релігійними, які проявляються в повсякденному міжособистісному спілкуванні людей (сімейному, професійному, міжнаціональному).

Духовне життя суспільства в XX столітті обумовленемасовістю. Розвиток масової свідомості, відбувається під впливом “людини маси”. Така людина є продуктом масового суспільства – суспільства з переважно міськими формами життя, масового виробництва стандартизованих речей, маніпулюванням смаком та поглядами людей, їх свідомістю та психологією. Людина в такому суспільстві стає безпорадною маріонеткою з “запрограмованою” свідомістю та поведінкою. Вона позбавляється творчого начала та унікальності, а її політична поведінка характеризуєтьсяапатієютаконформізмом(згода, примирення, пристосування до загального настрою та думки). На формування конформізму впливає страх, віра в норми групової солідарності, бездумне дотримання загальноприйнятих стандартів.

Таким чином, духовне життя суспільства – це складне суспільне явище, і його вивчення необхідно для розуміння суспільства в цілому.

В теоретичному плані важливо те, що між існуючими формами суспільного життя існує рівноправність, що дозволяє позбавитися одностороннього детерміністського філософського підходу до суспільства та ширше подивитися на суспільні взаємозв’язки та їх взаємну обумовленість.

5**. Специфіка соціального пізнання**.

Людство ще не знайшло більш-менш прийнятної і обґрунтованої відповіді на питання, що ж таке соціальне. Тому нині, як і дві тисячі років тому, над визначенням якості феномена соціального треба міркувати, розпочинаючи із встановлення елементарно незаперечних фактів і піднімаючись до вершин осягнення глибинних якостей його природи й суті.

Первинна якість соціального осягається через усвідомлення докорінної відмінності даного феномена від природно-тваринного світу. Таку відмінність відзначали майже всі філософи: від Конфуція до наших сучасників. Вона постійно підкреслюється в художній літературі, публіцистиці, історичних, етносоціальних та інших наукових дослідженнях. Характерно, що в біологічному розрізі принципової різниці між людиною і тваринним світом немає. Тварина і людина "зроблені" з одного й того ж "матеріалу", за однаковою "технологією" та аналогічними зразками: голова, кінцівки, внутрішні органи тощо. Проте різниця між ними принципова. Людина і тварина — це зовсім різні істоти, як небо і земля. Між будовою кінцівок чи внутрішніх органів людини і тварини, конституцією тіла чи його співвідносними розмірами з науковою точністю можна знайти безліч принципових відмінностей. Однак головна відмінність полягає в іншому: в способі життя. Тваринне життя здійснюється природним чином, тобто як існування. Людське — суспільним, соціальним як життєдіяльність.

Суспільне життя — це реальний життєвий процес людини (особи, соціальної групи, класу, суспільства), що відбувається в конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою видів і форм діяльності як способу свідомого перетворення дійсності.

Вся філософська традиція пронизана думкою про те, що найістотнішою ознакою людської життєдіяльності є її свідомий характер. Свідомий не тільки в плані осмислення життєвої ситуації й пізнання довколишньої дійсності — такий рівень свідомості притаманний навіть тваринному світу, — а й у здатності розмірковувати над зовнішніми обставинами, над своїми зв'язками з ними та з іншими людьми, над собою і своїм духом, заглиблюватись у себе (Х. Ортега-і-Гасет) з метою усвідомлення суті природно-суспільного й сенсу власного буття в світі. Саме "здатність розмірковувати, здатність заглиблюватись у себе, щоб досягнути злагоди з собою й зрозуміти, у що ж вона дійсно вірить, що вона справді цінує і що ненавидить", — на думку Х. Ортеги-і-Гасета, постають у якості тих фундаментальних домінант, які відрізняють людину як особливу істоту від іншого живого світу.

Людська властивість самозаглиблення — саморефлексії, як усвідомлення свого відмінного, особливого існування, має діяльний суспільний характер і джерело виникнення. Про людський характер життєдіяльності можна говорити з того моменту, коли людиноподібна істота виготовила перше знаряддя праці. Саме це, власне, і постає передумовою виділення людиноподібної істоти з природно-тваринного світу й вихідним пунктом розбудови нею власного світу — соціального. Зміст і характер людського життя визначається, зрештою, способом людської діяльності, одним з головних чинників якого є засоби виробництва — знаряддя діяльності. Це перше й головне чуттєво-практичне і духовно-абстрактне усвідомлене узагальнення відмінності людини від іншого природного світу. Іншим, не менш важливим чинником, стало спілкування людей засобами мови та інших символічних форм культури.

Таким чином, соціум є особливий спосіб життя особливих істот — людей, головними чинниками якого є свідомість, діяльність і спілкування, генетично-функціональний зв'язок між якими спричиняє до створення відмінного від природного предметно-духовного світу культури. Якщо тварина живе в природі, то людина — в соціумі. У цьому зв'язку соціум постає як надприродний світ, що надбудовується над природою. Головною його ознакою є предметність. Соціум — це предметне буття людини, її існування в предметному середовищі, культурі. Звичайно, предметність вибудовується людською діяльністю з природного матеріалу. У цьому вимірі предметність є продовженням природи. В предметах, що оточують людину як культурне середовище, немає нічого надприродного. І, разом з тим, предмети докорінно відрізняються від природи саме тим, що в них засобами діяльності опредметнюється внутрішнє, притаманне лише людині усвідомлення довколишнього світу і заглиблення в себе.

У процесі життєдіяльності люди вступають у певні стосунки між собою. Спілкування (взаємодія, суспільні відносини), як і діяльність, є необхідною і всезагальною умовою формування і розвитку соціальності. На запитання, що таке соціум, можна відповісти: це діяльне спілкування людей. Воно органічно вплетене в людську діяльність, відповідає різноманітним видам діяльності і постає як її передумова, бо саме через спілкування налагоджуються і осмислюються необхідні для діяльності зв'язки, обмін інформацією, фіксація набутого досвіду, передача його від покоління до покоління.

Контрольні питання

1. Проаналізуйте основні форми суспільного життя.
2. Охарактеризуйте найбільш впливові школи соціпсихології.
3. Дайте характеристику співвідношення суб’єктивних і об’єктивних факторів суспільного життя.
4. Співставте позиції фаталізму та волюнтаризму щодо розуміння історичного процесу.
5. Проаналізуйте специфіку дії суспільних законів.
6. Дайте характеристику матеріалістичного розуміння суспільного життя (за К. Марксом).
7. Дайте характеристику основних форм суспільної свідомості, розкрийте механізми їх взаємовпливу та взаємообумовленості.
8. Співставте поняття “свобода людини” та “економічна свобода”.

Тема 10. ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ КУЛЬТУРИ. КУЛЬТУРА ТА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

План

1. Історія та філософія історії.
2. Поняття історизму.
3. Еволюція та плюралізм філософії історії.
4. Проблема прогресу.

Література

1.Шпенглер Освальд. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 1. Гештальт и действительность: Пер. с нем. – М.: Мысль, 1998. – 663 с.
2.Шпенглер Освальд. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 2. Всемирно-исторические перспективы: Пер. с нем. – М.: Мысль, 1998. – 606 с.
3. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

Основні поняття:

Історія— закономірний і цілеспрямований розвиток суспільства, змістом якого є становлення й розвиток сутнісних сил людини.

Культура(лат. cultura — оброблення, землеробство, виховання, шанування) — сфера людської діяльності пов'язана із самовираженням (культ, наслідування) людини, проявом її суб’єктності (суб'єктивності, характеру, навичок, умінь і знань). Саме тому всяка культура має додаткові характеристики, тому що пов'язана із творчістю людини, її повсякденною практикою, комунікацією, відображенням, узагальненням та її повсякденним життям. Культура є маркером і основою цивілізацій.

Цивілізація(від лат. civilis — громадянський, державний) — 1) загальфілософське значення — соціальна форма руху матерії, що забезпечує її стабільність і здатність до саморозвитку шляхом саморегуляції обміну з навколишнім середовищем (людська цивілізація в масштабі космічного устрою); 2) історіософське значення — єдність історичного процесу й сукупність матеріально-технічних і духовних досягнень людства в ході цього процесу (людська цивілізація в історії Землі); 3) стадія всесвітньо історичного процесу, пов'язана з досягненням певного рівня соціальності (стадія саморегуляції й самовиробництва при відносній незалежності від природи диференційованості суспільної свідомості); 4) локалізоване в часі і просторі суспільство. Локальні цивілізації є цілісними системами, які представляють собою комплекс економічної, політичної, соціальної і духовної підсистем, що розвиваються по законах вітальних циклів.

Прогрес(лат. progressus — рух уперед, успіх) — напрямок розвитку від нижчого

до вищого, поступальний рух уперед, до кращого.

Соціальний прогрес— глобальний, всесвітньо-історичний процес сходження людських суспільств від примітивних станів (дикості) до вершин цивілізованого стану, заснованого на вищих науково-технічних, політико-правових, морально-етичних досягненнях.

Регрес(лат. regressus — повернення, рух назад) — перехід від більше високих форм розвитку до нижчих, рух назад, зміни до гіршого; протилежність прогресу.

1. Історія та філософія історії.

Термін філософія історії вперше застосував французький філософ XVIII ст. Франсуа Вольтер. Але спроби визначити суть та напрямок розвитку суспільства виникали ще в стародавній період. Усі видатні філософи - водночас видатні історики, а видатні історики - водночас видатні філософи. І все ж між історією та філософією історії - є суттєві відмінності. Історія, як наука, вивчає минуле суспільства у всій його повноті, конкретності та багатоманітності. Філософія ж історії, охоплюючи суспільний розвиток у цілому, відокремлює основні тенденції та особливості його, характерні для всієї історичної цілісності і для важливіших її етапів, ставить питання про сенс історії, її єдність та багатоманітність. Перше історичне знання синкретичне, історико-філософське, а першими історіософами є Геродот і Платон, Фукидид і Арістотель, Плутарх і Тацит, Цицерон і Августин Блаженний. Основними проблемами філософії історії виступають проблеми життя та ролі дійових осіб в історії. Досліджувалось історичне буття людей в соціумі, його істинна суть. Визначались основні сюжетні пошукові лінії: вивчення класової будови соціального, конфліктної природи суспільних відносин, економічного та соціально-політичного розмежування (Огюстен Т'єррі, Франсуа Гізо, Огюст Мін'є); визначення закономірного і прогресивного характеру історичного процесу (Франсуа Гізо, Фрідріх Шлоссер); дослідження ролі економічних та соціально-політичних факторів історії (Франсуа Гізо, Георг Маурер); розробка методів аналізу історичних досліджень (Леопольд Ранке, Микола Грот);

створення цілісних моделей всесвітньої історії, визначення закономірностей її розвитку, особливостей прояву в певних культурах, регіонах та державах (Іммануїл Кант, Георг Гегель, Карл Маркс, Макс Вебер, Вільгельм Дільтей, Арнольд Тойнбі, Освальд Шпенглер).

XX ст. збагатило історіософію творами визначних мислителів - Карл Ясперс, Питирим Сорокін, Михайло Грушевський, Бенедетто Кроче, Бертран Рассел, Карл Поппер, Моріс Корнфорт. Історичне мислення - важливіша складова соціально-філософського освоєння суспільства, розкриває джерела етнонаціональних конфліктів, прогнозує нововведення, економічні та соціально-політичні реформи, є теоретичною основою організації і ефективності державної системи управління.

2. Поняття історизму.

Поняття історизму у філософії і історії є центральним, оскільки є важливішим методологічним принципом, що створює можливості виявлення джерел історичних явищ, закономірності суспільного розвитку. Спираючись на поняття історизму, філософія історії вивчає історію суспільства як свій предмет. Оскільки ж реальна історія безкінечно багатоманітна складовими та їх еволюцією, предметом філософії історії є не безпосередня життєдіяльність індивідів, а певна ідеальна модель, в якій відбивається ця життєдіяльність. І розуміється ідеальна модель по-різному. Спочатку під соціальною історією розуміли історію політики -взаємовідносин соціальних класів, держав. Пізніше її ототожнювали з історією повсякденності - виробництва, побуту, звичаїв, способу життя, традицій. Згодом предметом філософії історії стали розглядати глибинні процеси суспільного життя, в тому числі еволюцію духовності людини, що не менш, ніж об'єктивні фактори, зумовлюють життєдіяльність людей в соціумі та їх історію. І справді, у будь-яку історичну епоху поведінка людей у суспільстві зумовлена, зрештою, тією картиною світу, системою цінностей, культури, що утвердилася в їх свідомості. Починаючи з Макса Вебера, соціальну історію розуміють як історію культури, релігії, традицій, звичаїв. Невипадково більшість істориків перекваліфікувалися на

культурологів.

Отже,*предметом філософії історії*є історія єдності відносно самостійних явищ: історія подій, повсякденності та людського духу. Проте не всі вчені поділяють ідеї історичного мислення, його евристичні можливості. Теоретики позитивізму - Рудольф Карнап (1891-1970 рр.), Отто Нейрат (1882-1945 рр.), Бертран Рассел (1872-1970 рр.), Карл Поппер (1902-1993 рр.) заперечують принцип історизму. Так, Карл Поппер обмежує історизм дослідженням конкретних історичних фактів і відкидає історизм як визнання універсальних законів історії. А тому наукова теорія історії, на думку Карла Поппера, неможлива.

3. Еволюція та плюралізм філософії історії.

Історичні знання давно зафіксували ритм та «повторення» історичних подій через 4, 12, 36, 100, 144 роки. Так сформувалася ідея циклів - маятникоподібних, колових, спіралеподібних, хвильових, а разом з тим і загальна траєкторія суспільного розвитку. Що є фундаментом історичного розвитку? Одні вважають - культура (Питирим Сорокін), інші - цивілізація (Жан-Жак Руссо), треті - суспільна формація (Карл Маркс).

Карл Маркс розглядав історію людства як закономірний природничо-історичний процес прогресивної зміни*суспільних формацій*- первіснообщинної, азіатської, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, комуністичної, основу яких становить спосіб виробництва засобів життя. Зміна формацій - лінійний, спрямований революційний процес. Це - об'єктивний підхід до історії, що не повно враховує суб'єктивність. Марксистський погляд на майбутнє заслуговує на критичний перегляд. Але концепція історизму міцно ввійшла в соціальну філософію - від Августіна Блаженного до сучасності. Августін Блаженний зв'язував історичний характер соціуму з Богом, Георг Гегель - з абсолютною ідеєю, Карл Маркс - з внутрішніми факторами історичного процесу суспільства.

Простежуючи історію розвитку суспільства, Карл Маркс вводить поняття суспільна формація, що стає одним з наріжних в контексті концепції. Поняття суспільно-економічна формація досить вдале, охоплює відразу два зрізи

людського суспільства - суспільство як процес і як стан, структуру системи відносин, стосунків між людьми. Коли ж розглядати формації Землі, то визначається певний її стан, пласт, процес формування. І якщо суспільство - найвища, найрозвинутіша соціальна форма руху матерії, то соціальна форма руху суспільства є найвищим ступенем розвитку природи, а сама історія є частиною історії природи, становлення природи людиною. Отже, суспільство - найзагальніше поняття для характеристики світу людини і відмежування його від світу природи.

Суспільно-економічна формація характеризує уже не світ людини в усьому його структурному розгалуженні й на всьому протязі, а лише те чи інше формоутворення всередині певного світу людини. Карл Маркс відзначаючи, що суспільні відносини, при яких виробляють індивіди продукти, змінюються, перетворюючись із зміною і розвитком матеріальних засобів виробництва, продуктивних сил, доходить висновку, що виробничі відносини у своїй сукупності утворюють те, що називають суспільними відносинами, суспільством, і при тому утворюють суспільство, що перебуває на певному ступені історичного розвитку. Античне суспільство, феодальне суспільство, буржуазне суспільство - такі сукупності виробничих відносин, кожна з яких разом з тим знаменує особливий ступінь історичного розвитку людства.

Термін суспільно-економічна формація, точніше економічна суспільна формація, використовується Карлом Марксом для визначення первісного суспільства. Для визначення первісного суспільства Карл Маркс користувався терміном суспільна формація. Рабовласницьке, феодальне і комуністичне суспільства Карл Маркс називає суспільно-економічною формацією, порівнюючи з буржуазним суспільством. Суспільно-економічна формація частіше трактувалася як сукупність виробничих відносин, суспільна формація - як сукупність суспільних відносин. Використовуються і терміни історична формація, економічна формація, формації суспільного виробництва.

Отже, основними значеннями формації у Карла Маркса є: по-перше, історично визначена сукупність суспільних відносин; по-друге, економічна

структура суспільства взагалі; по-третє, ступінь історичного розвитку суспільства: первинний - докласове суспільство; вторинний - класове; третинний - безкласове суспільство, історичний тип суспільства і його різновиди (формації).

Основні ж значення формації дещо інакше подаються Володимиром Леніним, який вказував, що суспільно-економічна формація є сукупність виробничих відносин, що суспільна формація історично визначена сукупність суспільних відносин і що суспільно-економічна формація жива, стержнем її є система виробництва. Пізніше формаційний підхід до історії вульгаризується, поступово трансформується у формаційний редукціонизм. В сучасних умовах відбувається наукове переосмислення марксистської концепції суспільства, визначається її обмеженість та надбання.

Заслуговує увагитеорія соціальної еволюції,щозапропонована Юргеном Хабермасом, який вважає головними людськими формами життєдіяльності не працю, а спілкування і мову. Мова, мовна комунікація і мовне розуміння є тим надприродним явищем, що забезпечує рівень соціокультурного розвитку, формування людини як носія загальних комунікативних ролей. Все залежить від характеру комунікації. Ось чому історію форм праці Юрген Хабермас намагається замінити історією комунікативних процесів у трьох основних сферах людської діяльності: праці, мові та владі. І тут визначальну роль відіграє розуміння людиною суті соціального, тобто знання. Тому історичний процес є соціокультурним процесом навчання, освітою, а фундаментальна основа соціальності - навчання кожного індивіда. Рівнем навчання визначається еволюція суспільства, що пройшла чотири суспільні формації - передвисококультурну, традиційну, капіталістичну і посткапіталістичну (державно-соціалістичну). Перехід від однієї до наступної формації відбувається шляхом політичної дискусії, свідомої заміни принципів суспільної організації, а не шляхом революції.

Теорія соціальної еволюції укорінена в історицизм Вільгельма Дільтея. Відомий німецький мислитель Вільгельм Дільтей в основу концепції історії

поклав людську свідомість та її структуру. Вважаючи основним у свідомості емоції, Вільгельм Дільтей вважає, що емоційність виходить за межі раціональності, втілюється у волі і формує історичну реальність як переживання. Ось чому вивчення історії людства є співпереживанням з дієвими особами історії і не може стати наукою. Мета історичного пізнання - розкрити внутрішню активність людського духу. А так як історик мусить витлумачити історію з позицій сучасності, то у кожного історика свій присуд; ось чому історія полімірна, а не одномірна, а її методом є співпереживання.

Італійський неогегельянець*Бенедетто Кроче*вважає, що люди у творенні історії керуються об'єктивним духом, який і належить вивчати історикам. Історія людей є історією ідей. Головними силами історії є п 'ять світоглядів: католицизм, авторитаризм, демократизм, комунізм і лібералізм.

Близьким до неогегельянства є*неотомізм*, що в основу історії суспільства покладено ідею Бога. Так, французький філософ Жак Марітен вбачав у історичному процесі підпорядкування Божому провидінню і його гуманістичний зміст. Така єдність Божого та земного - умова забезпечення інтегрального гуманізму суспільства. Його пріоритетами є: солідарність підприємців і трудящих в межах корпорацій, «персоналістська демократія», християнізація духовної культури; екуменічне зближення релігій. Причиною людських страждань є втрата сенсу життя через відхід від Бога. А тому прилучення до слова Божого є єдиною стежиною людей до гуманізму та сенсу історії.

Особливе місце в еволюції філософії історії посідає*Франкфуртська школа*- Макс Хоркхаймер, Теодор Адорно, Герберт Маркузе. Проголосивши аутентичними спадкоємцями марксизму, франкфуртці фактично відкидають матеріалістичну теорію історичного процесу, заперечують її евристичні можливості, зв'язують з нею історичні помилки (соціалістична революція, диктатура пролетаріату), нищення гуманних ідей людства - істини, свободи, справедливості.

Цікаву концепцію сформулював французький філософ*Раймон Арон*на

основі поняття розуміння. Розуміння «вмонтовує» в теорію історії поняття про причинність, випадковість, свободу тощо. Історичне пізнання - це пошук в минулому себе та інших. Варіантів пошуку безліч. Тому історія не може стати об'єктивною, а є інтерпретацією істориків, а тому завжди релятивістська. Історія людства - це ірраціональний перебіг подій, де немає фундаментальних законів, єдності світової історії, суспільного прогресу. Модель майбутнього суспільства, за Раймоном Ароном, індустріальне суспільство без соціалізму, міжнародних робітничих рухів, марксизму-ленінізму.

Німецький філософ-екзистенціаліст*Мартін Хайдеггер*створив концепцію всесвітньої історії не на суб'єкт-об'єктному її розумінні, а на понятті існування людини в пануванні свободи, як істинному бутті. Світова історія - це буття народу в світі: у своєрідній системі символів, цінностей, принципів, міфів. Зміст зафіксовано в мові і передається від покоління до покоління у традиційних звичаях. Завдання традиції - залучити молодь до розуміння міфу. Так формується цілісність народу, зберігається історичність як буття у світі. Суть історизму - ідейно-моральна та духовно-світоглядна єдність поколінь, що через віки несуть і втілюють у предметно-практичні форми культури свою однаковість - ментальність, що відрізняє їх від інших народів світу, забезпечує їм рівноправне співбуття в лоні всесвітньої історії. Сенс світової історії народу - зберегти задану міфом єдність землі, неба, смертних і богів. Історіософія Мартіна Хайдеггера співзвучна з українською ментальністю і сучасними реаліями України.

Близько до хайдеггерівської є концепція історичного процесу німецького філософа*Карла Ясперса*. Суспільна історія розпочинається з людини, її духовності, заснованої на вірі. Дух забезпечує цілісність цивілізації, єднає народи у прагненні до свободи, застерігає від раціональних утопій. Ця концепція протистоїть і теорії циклів Освальда Шпенглера і матеріалістичній теорії Карла Маркса: теорія циклів, за Ясперсом, роз'єднує народи, а матеріалістична теорія недооцінює духовність.

Дещо в іншому цивілізаційному ракурсі розглядає історичний процес

англійський соціолог*Арнольд Тойнбі*:*циклічність - це послідовна генеза локальних цивілізацій*, з однаковими циклами: народження, зростання, катастрофи, розлад, загибель. Врятувати західні цивілізації можна лише шляхом посилення релігійно-духовних засад та моральних факторів суспільного життя.

Історія суспільства - це відповідь на виклик Логоса Божественного закону. Осягнення історії і є розуміння суті божественного виклику, а розуміння у кожної людини своє. Історію рухає творча еліта. Цивілізація прийде до загибелі, бо її руйнують економічні та політичні суперечності наддержав. Люди повинні милосердно об'єднатися на засадах вселюдських пріоритетів та моральних цінностей. Таку ж орієнтацію пропонує американський філософ*Френсіс Фукуяма*на основі лібералізму. В сучасних умовах лібералізму загрожують релігія і націоналізм. Майбутнє історії сумне: наступає кінець історії.

*Цивілізаційна теорія*в основному розроблялася немарксистськими мислителями. Формаційне членування історії людства, попри свої недоліки - однолінійної спрямованості, абсолютизації матеріальних факторів, соціалізації особистості тощо, сприяло глибокому аналізу важливіших факторів суспільного розвитку: суть соціального, праця, мова, суспільне буття, суспільна свідомість, основні сфери суспільного життя, суспільні відносини тощо. Проте за межами формаційності залишилися явища духовного порядку, властивості особистості, індивідність життя, що знекровлювало цю концепцію.*Обмеженості формаційності переборює цивілізаційнип підхід до історії*.

Історія людської цивілізації демонструє єдність долі народів та світових культур. Повернення України та інших країн соціалістичної співдружності в загальноцивілізаційне русло - безальтернативне. Теоретична і практична проблема - в іншому: на яких засадах соціального життя здійснювати поворот.

Світова історіософія від Конфуція до сучасності цивілізаційним вважає те життя народу, нації, країни, яке ґрунтується на загальноісторичному досвіді,

вираженому фундаментальними поняттями: праця і власність, соціальна справедливість і влада, громадянська культура і особиста свобода. Ці поняття є головними цивілізаційними засадами теорії і цивілізаційного суспільства.

Однією з головних засад є праця. Цивілізованим вважається суспільство, де власний добробут і соціальний статус людина набуває завдяки своїй праці; друга засада - власність як основа людського Я. Цивілізаційним є суспільство, що забезпечує плюралізм форм власності за домінуючої ролі приватної власності. Третє соціальне явище цивілізації - влада: лише правова державна влада сприяє налагодженню соціального управління, дозволяє взаємоузгодити волю та дії людей і спрямувати їх на вирішення суспільних завдань; четверта - соціальна справедливість як визначальний принцип і норма суспільного життя, міра соціального добра для кожної людини - за її заслугами; п'ята - загальнолюдські пріоритети в організації життя суспільства; забезпечення культурного прогресу людства і пріоритету особистості та її духовних свобод - шоста важливіша цивілізаційна основа суспільства.

Повернення до магістральних шляхів розвитку цивілізації є поворотом до світової культури як людського способу самозабезпечення особистості та народу. Мова йде про спрямованість суспільно-історичного процесу на зламі другого - третього тисячоліття нашої ери: прямує вперед до вищих щаблів життя, по шляху прогресу, чи — назад до первісних його форм. В сучасних умовах це питання таке ж актуальне, як і двадцять п'ять століть раніше.

4. Проблема прогресу.

Прогрес від латинського progressus - є такий напрямок у розвитку, що характеризується переходом від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого, це самопородження і самовідновлення суспільства. Саме поняття прогресу нерозривно зв'язане з тим чи іншим уявленням про характер розвитку і його спрямованість і є опозицією поняттю регрес. Поняття*регрес*означає перехід від вищого до нижчого, від більш досконалого до менш досконалого. Джерелом суспільного регресу можуть бути різні ілюзорні ідеали, яким не судилося здійснитися, відсутність теоретичного

обґрунтування варіантів досягнення майбутнього, нехтування історичним досвідом, брак компетентності в організаторів процесу, брак культурної підготовки учасників процесу. Регрес можуть спричинити зовнішні сили - природні і суспільні. В період занепаду суспільства у дію вступають нові сили. Після розв'язання конфлікту суспільство починає нове сходження щаблями прогресу. Отже, історичний процес - надто суперечливий.

Ідея соціального прогресу виникає в історіософії античності, зв'язувалася з розвитком освіти, знань, техніки та виробництва. Чіткіш орієнтири суспільного прогресу виявлені в епоху становлення буржуазного способу виробництва. Англійський філософ Френсіс Бекон зосередив увагу па прогресі науки і техніки. Багато цікавих ідей висунули соціалісти-утопісти -Томас Мор, Томмазо Кампанелла. Але вперше теоретично обґрунтував концепцію прогресу французький філософ і економіст Анн Тюрго. Вчений визначив прогрес як загальний закон історії, що функціонує на основі людського розуму. Звідси - заклик до боротьби з невіглаством, за розширення кругозору і зростання знань. Клод Гельвецій закликає знищити невігластво і створити умови для здійснення великих реформ. Жан Кондорсе визначає теоретичні та методологічні засади розуміння суспільного прогресу. Рух історії є результатом безкінечної здатності людства до розуму, що розшифровується як прогрес конкретного людського знання. Науковий прогрес забезпечує прогрес промисловості, а прогрес промисловості прискорює наукові успіхи, і такий взаємовплив повинен бути зарахованим до наймогутніших причин удосконалення людського роду. Всю історію Жан Кондорсе поділяє на ряд етапів розвитку людського розвитку: об'єднання племен у боротьбі з природою; відокремлення землеробства від скотарства, поява писемності; людський розум Греції; розвиток наук до Середньовіччя, культурне піднесення епохи хрестових походів; відродження наук на Заході до винаходу книгодрукування; від книгодрукування до секуляризації наук; від Декарта до Французької республіки; відкрита епоха сучасності па шляху до цивілізації. Головна проблема - знищення нерівності між націями; друга - встановлення соціальної рівності; третя - вдосконалення

людини. Жан Кондорсе вперше розробив теорію прогресу людства, головним джерелом якого є розум, а не матеріальне виробництво.

Ідею прогресу, його суперечності з позицій матеріалізму розглянули Карл Маркс та його послідовники. Головне - доведення того, що прогресивна хода людства є природно-історичним процесом зміни суспільних формацій. Проте не всі історіософи вірили в суспільний прогрес.

У філософській думці окреслено три відносно самостійних лінії заперечення прогресу:*перша*- заснована на думці про неповторюваність, унікальність культури народу (Вільгельм Дільтей, Броніслав Малиновський, Клод Леві-Стросс);*друга*- на суперечності прогресу, наявності регресу (Жан-Жак Руссо та Іммануїл Кант, Бертран Рассел та Арнольд Тойнбі, Питирим Сорокін та Раймон Арон);*третя*допускає прогрес тільки в окремих галузях життєдіяльності людей (Освальд Шпенглер - у циклах цивілізацій, Карл Ясперс - у галузі науки і техніки). Сучасна філософія ставить питання про виважене переосмислення проблеми суперечливого характеру прогресу в аспекті свободи людини.

Прогрес здійснюється, як правило, за рахунок інтересів тих чи інших соціальних верств. Другі відстоюють ненасильницький характер змін життя шляхом морального самовдосконалення особистості (Махандас Ганді) та благоговіння перед життям (Альберт Швейцер). Треті вбачають суть прогресу в природничо-історичному, закономірному процесі розвитку суті суспільного індивіда та суспільства, як процес сходження до більш високих і досконалих форм суспільної організації. Тут суть процесу постає як взаємозв'язок потреби та діяльності, або точніше - як діалектика закону підвищення потреб і закону підвищення діяльності, що певно ґрунтується на діалектиці суспільного виробництва.

Концепції прогресу не позбавлені позитивів. Але життєві реалії складніші ніж уявлення про них. Насильство і ненасильство, жорстокість і гуманізм, руйнування творення так тісно переплетені, що марно сподіватись на якийсь «чистий» суспільний прогрес. Тому здійснення прогресу потребує постійних

теоретичних пошуків, які б узагальнювали соціальний досвід і нові теоретичні реалії для уникнення соціальних катастроф.

Визначити суть та механізм суспільного прогресу допомагає поняття його критерію.

Проблема критерію прогресу.Просвітники XVII ст. критерієм прогресу вважали людський розум. Пізніше Георг Гегель - рівень свободи світового духу. Марксисти - рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, компонентом яких є людина - головна продуктивна сила. Таке розуміння критерію суспільного прогресу надто загальне, не враховує реальних фактів - ефективності виробництва, рівня споживання матеріальних і духовних благ, розвитку науки та культури тощо. Крім того, цивілізоване суспільство вважає людину мірою всіх речей, а об'єктивний критерій - її компонентом (а не навпаки).

Людський вимір історичних подій містить в собі ментальність народу, що і є своєрідним ситом, що відсіює усіх покидьків історії.

Сучасна філософія історії вважає інтегративним критерієм суспільного прогресу рівень гуманізації суспільства, становище в ньому особи - рівень її економічної, політичної, соціальної та духовної свободи; рівень задоволення її матеріальних та духовних потреб; стан її психофізичного та соціального здоров'я. Синтезуючим покажчиком усіх таких якостей є тривалість життя людини. Цей критерій показує, в якій мірі людина може самореалізуватися і забезпечити життєдіяльність суспільства як системи, що саморозвивається. З точки зору інтегративного критерію, кожна суспільна формація чи цивілізація настільки прогресивніша, наскільки розширює коло прав і свобод особистості, створює умови для її самореалізації, розвитку її потреб і удосконалення її здібностей. Тобто, змістом суспільного процесу є олюднення людини.

З аналізу критерію суспільного прогресу можна зробити висновки: абсолютного критерію суспільного прогресу немає; кожна історична епоха вимагає своїх відносних критеріїв; в сучасну епоху людині необхідно переключатися на розвиток духовності; економічна криза, особливості

комп'ютерно-інформаційного прогресу вимагають утвердження самоцінності життя як вирішального критерію суспільного прогресу.

необхідності та свободи інші, ніж у попередній історії. І знову актуалізується питання: куди йти? Пошуки відповіді на таке питання привертають увагу історіософії до проблеми членування історичного процесу. Суспільство кінця XX ст. філософи розцінюють по-різному: науково-технічною революцією, соціотехнічною революцією, технологічною революцією, інформаційно-комп'ютерною революцією, інформаційно-екологічною революцією тощо. За всіх відмінностей спільним є: визнання революційного характеру суспільства, а стрижнем революції є електронно-комп'ютерна та біотехнологічна технології, інформатизації усіх сфер суспільного життя. Не випадково, все більш філософів визначають суспільство як інформаційне суспільство, що започатковує нову цивілізацію. її називають по-різному - постіндустріальною, інформаційною, інформаційно-екологічною. Філософію історії непокоїть те, що всі ці зміни не зробили життя людства щасливішим, безпечнішим. Наростають почуття невпевненості, розгубленості, страху перед можливим поневоленням роботами. А це - поживний ґрунт для відродження ідей фундаменталізму, що фанатично прагне кардинальних змін особистості та суспільства. Знову експлуатується ідея примусового шляху в демократію, в капіталізм, комунізм. До того ж пробують це здійснити за допомогою комп'ютерної техніки і технології. Насильницький характер фундаменталізму робить його найбільшою загрозою в суспільстві. Отже, суперечливий хід історії зумовлює філософію історії шукати шляхи запобігання руйнівних процесів.

*Роздуми про майбутнє спричинили в західній соціальній філософії формування*відносно самостійного напряму *–футурологіїз трьома розгалуженнями: апологетична футурологія*, що виправдовує існуюче західне суспільство на інформаційній основі (Збігнєв Бжезинський) і*ліворадикальна футурологія*— прогнозує крах західної цивілізації через нарощення науково-технічної революції (Анрі Ускоу);*реформістська футурологія*- обґрунтовує необхідність конвергенції капіталізму з соціалізмом (Деніел Белл). Який з

напрямів підтвердиться історичним розвитком - покаже майбутнє, в яке пильно вдивляється філософія історії. Безсумнівним є те, що суспільство - найскладніша система, що входить до суперсистеми Землі та Космосу. Джерелом суспільства є вектор різних сил: природних, соціальних та духовних, співвідношення яких змінюється з ходом історії. В останньому реалізуються далеко не всі потенційні можливості, а загальною закономірністю є непередбаченість багатьох подій. Людство спроможне вижити і розвиватися, якщо виключить насильство у вирішенні всіх проблем суспільства і забезпечить права кожної людини і біосфери на існування відповідно з їх суттю.

Контрольні питання

1.Визначте основні концепції філософії історії.

2. В чому виявляється відмінність між історією, історіософією і філософією історії.

3. В чому, на Вашу думку, полягає смисл і спрямованість історії.

4. Розкрийте проблему прогресу в історії філософії.

5. Визначте специфіку критерію прогресу.

Тема 12. ФІЛОСОФІЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

План

1. Глобальні проблеми сучасності та їх детермінанти.

2. Соціотехносфера: особливості розвитку.

3. Культура як необхідна і достатня умова розв'язання глобальних проблем.

Література

1. Барулин В.С. Социальная философия. Учебник для вузов. – Изд. 2-е. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 560 с.

2. Социальная философия. Учебник // Под общей редакцией Андрущенко В.П., Горлача Н.И. // Киев-Харьков: Издатедьский центр «Единорог», 2002. – 736 с.

3. Філософія. Антропологія. Екологія. 2001. Ноосферна альтернатива та нові пізнавальні стратегії. – К.: Стилос, 2001. – 339 с.

Основні поняття:

Глобалізація— процес всесвітньої економічної, політичної і культурної уніфікації.

Лібералізм— політико-правова орієнтація, основана на визнанні політичних і економічних прав індивіда, що розуміються як узагальнення природних потреб нормальних цивілізованих людей.

Модерн— період європейської історії з XVII по першу половину XX сторіччя, протягом якого відбувалося формування і розвиток основних інститутів західного суспільства: капіталістичного способу виробництва, ліберальної держави, громадянського суспільства. Головними рисами модерну є раціоналізм і техніцизм.

Постмодерн — стан суспільства, що вичерпало потенціал модернізації і шукає нові форми ідентичності. Для ситуації постмодерна характерний плюралізм життєвих форм, відсутність єдиного значеннєвого центра культури, узагальнюючих і легітимізуючих інстанцій.

Солідарність— спільність інтересів і цілей, що орієнтується на погодженість у діях і спільну відповідальність за їх результати.

Справедливість — моральне начало суспільного життя, що виступає умовою здійснення всіх інших моральних цінностей. Справедливість містить у собі вимогу рівності прав людей на здійснення своїх життєвих проектів, відповідність між діянням і нагородою, заслугами та їх визнанням.

Традиційне суспільство — суспільство, в якому шануються традиції, що передаються від покоління до покоління без суттєвих змін. Відрізняється політичною стабільністю.

Трайбалізм — прагнення до відокремлення на основі родоплемінних ознак. Проявляється в політичній ставці на кровних родичів.

Цивілізація— ступінь розвитку суспільства, для якої характерна домінанта репродуктивної діяльності, особливий тип менталітету, орієнтованого на комфорт і споживання.

1. Глобальні проблеми сучасності та їх детермінанти.

Кінець XX - початок XXI ст. у порівнянні з попередніми періодами характеризується небаченим прискоренням розвитку усіх сфер суспільного життя. Насамперед це стосується сучасного машинного виробництва і самої людини. За останні 100 років усі соціально-економічні показники в декілька разів перевищили досягнення людства за всю його попередню історію. Зокрема, чисельність населення зросла більш як у тричі з 1,4 млрд. до понад 5 млрд. Тільки у одному Китаї щорічно народжується біля 15 млн. людей. Зазначимо, що за попередні 19 століть цей приріст склав лише 1,2 млрд. У XX ст. світове промислове виробництво зросло майже у 20 разів. Тут відбувся не просто кількісний ріст. Принципово змінилася його якість. За цей період людство оволоділо електричною та атомною енергією, принципово іншими стали предмети праці і умови виробництва, набагато зросли можливості передачі інформації. В кінці XX ст. народи усвідомили свою залежність один від одного і від загального розвитку людської спільноти.

Сукупність означених вище причин призвела до виникнення невідомих досі проблем, що зачіпають життєві інтереси всього людства. Вони отримали назву глобальних.

Термін "*глобальні проблеми*" був уведений у наукову літературу і отримав широке розповсюдження завдяки діяльності Римського клубу.„*Римський клуб*” (РК) - міжнародна неурядова суспільна організація, створена з метою «поглиблювати розуміння особливостей розвитку людства в епоху науково-технічної революції». РК заснований у 1968 р. з ініціативи італійського громадського діяча економіста Ауреліо Печчеї. Включає біля ста вчених, суспільних діячів, бізнесменів з більш ніж 30 країн, переважно розвинутих капіталістичних держав. Основні напрямки діяльності: обговорення і стимулювання досліджень глобальних проблем, сприяння формуванню світової суспільної думки у відношенні цих проблем, діалог з керівниками держав. Основні форми роботи — заохочення спеціальних дослідницьких проектів, збори, на яких обговорюються проекти відповідних наукових досліджень, приймаються рішення про публікації їхніх результатів тощо. РК не фінансує

проекти, а лише рекомендує їх урядовим установам, а також корпораціям Заходу, для яких такі асигнування служать рекламою.

З 1968 р. за підтримки РК були проведені дослідження: «Межі росту» [«The limits to growth», 1972, під кер. Д. Медоуса (США), на основі концепції, викладеної в кн. Дж. Форрестера (США) «Світова динаміка», 1971, рос. пер. 1978]; «Людство на поворотному пункті» [«Mankind at the turning point», 1974, під кер. М. Месаровича (США) і Е. Пестеля (ФРН)]; «Перегляд міжнародного порядку» [1976, під кер. Я. Тинбергена (Нідерланди), рос. пер. 1980]; «Цілі людства» [«Goals for mankind», 1977, під кер. Э. Ласло (США)]; «За межами століття марнотратства» [«Beyond the age of waste», 1978, під кер. Д. Габора (Великобританія) і У. Коломбо (Італія)]; «Немає меж навчанню: звуження розриву в рівні освіти людей» [«No limits to learning: bridging the human gap», 1979, під кер. М. Малиці (Румунія), Дж. Боткіна (США) і М. Ельманджри (Марокко)], «Діалог про багатство і добробут» [«Dialogue on welth and welfare: an alternative view of world capital formation», 1980, під кер. О. Джаріні (Італія)]; «Путівники в майбутнє: до більш ефективних суспільств» [«Road maps to the future — towards more effective societies», 1981, під керівництвом Б. Гаврилишина (Швейцарія)], і ін. Члени РК провели також кілька зустрічей з державними діячами ряду країн. У 1989 р. створена радянська національна асоціація сприяння РК.

Доповіді РК, особливо перші, викликали сенсацію, тому що автори робили висновок: при збереженні існуючих тенденцій науково-технічного прогресу і глобального економічного розвитку протягом першої половини XXI століття очікується глобальна катастрофа. Вони рекомендували перейти до «нульового росту», а пізніше — до «органічного росту» (див.: теорія «меж росту»). Ця робота зазнала критики за ігнорування розходжень окремих регіонів світу і недостатню увагу до нормативного прогнозування, здатного виявити шляхи рішення назріваючих проблем при екстраполяції тенденцій, що спостерігаються, у майбутнє. Тому в двох наступних роботах був прийнятий регіональний підхід і посилені нормативні розробки, але висновки вийшли не

набагато більш оптимістичними. Подальші роботи в основному стосуються нормативних аспектів і спрямовані на виявлення шляхів рішення конкретних глобальних проблем. Вони також викликали полеміку в середовищі світової громадськості і загострили боротьбу течій у сучасній західній філософії, політекономії, соціології і футурології. Політична програма РК носить характер ліберального реформізму. У своїй діяльності РК орієнтується на багатонаціональні фінансово-промислові корпорації (ТНК), інтелектуальну «еліту», науково-технічну інтелігенцію.

Дослідження РК привернули увагу до гострих проблем сучасності, у них поставлені назрілі питання глобального економічного й екологічного характеру. Представники РК виступають проти гонки озброєнь, за розрядку міжнародної напруженості, за подолання хижацьких рис неоколоніалізму, посилення допомоги країнам, що розвиваються тощо. В останніх доповідях РК спостерігається прагнення зберегти висунуті концепції, роблячи акцент уже не на «зовнішні» (фізичні) «межі росту», а на «внутрішні» (соціальні, психологічні, культурні, політичні та ін.). За політичною спрямованістю діяльність РК в цілому являє собою ліберально-буржуазний реформізм. Більшість економічних, екологічних., політичних проблем розв'язуються шляхом еклектичного поєднання концепцій неомальтузіанства, неокейнсіанства, технологічних теорій тощо.

Глобальні проблеми сучасності - це ціла низка проблем, які зачіпають життя всього людства, а їх розв’язання можливе лише зусиллями всіх народів, які населяють Землю. Причому, глибина проникнення глобальних проблем у суспільне життя зростає з часом у геометричній прогресії. В процесі історичної еволюції людство уже підійшло до межі, коли його існування у науково-технічному, соціокультурному і природному середовищах без фундаментальних перетворень вихідних принципів співжиття може призвести до загибелі людської цивілізації.

Глобальність нових проблем, що постали перед світом, не лише в тому, що вони повсюдні чи пов'язані з особливою "біосоціальною" природою

людини, а ще і в тому, що інтернаціоналізація суспільного життя створила такі якісно нові форми взаємодії, які суттєво вплинули на взаємозалежність прогресивного розвитку кожної країни зокрема.

Весь комплекс глобальних проблем можна згрупувати навколо трьох фундаментальних напрямків розвитку, що описують спосіб існування індивідів у світі. Це взаємозв'язки:

1. "Людина - техніка", 2. "Людина -культура", 3. "Людина - природа".
2. В кожній із цих систем по-своєму проявляється загроза людству. Зокрема, в*системі "людина - техніка"* загроза виникає з боку використання таких видів енергії, як атомна, термоядерна тощо. Зовсім невідомі для людини наслідки роботи машин, що працюють на принципах самовдосконалення і самонавчання.

Система "людина - культура" зачіпає сутнісні риси людського буття. Як зазначають філософи і культурологи, скорочення культурного поля людини загрожує всім. Зокрема, Річард Пек, американський письменник, вважає, що існує тенденція втрати національних культур. Гвінейський поет Елдор Проенс стверджує, що припинилось наслідування культур. Більш однозначно з цього приводу висловився А. Вознесенський: "Рівній небезпеці піддається як зовнішня, так і внутрішня духовність: із крахом однієї з них загине і друга".*Система "людина - природа"* складалась тисячоліттями. На початку людської історії в ній діяли табу, ритуали, культи, що досить адекватно часу забезпечували єдність природного і штучно створеного. Людина мислила синкретично, не виділяючи себе із природного середовища. Матеріалістичний погляд на світ не тільки сприяв появі нових машин і механізмів, а й відділив людину від першооснов буття. Екологічна проблема віддзеркалює обмеженість сучасної стадії прогресу людства і реалізується в процесах, що загрожують глибинним засадам людського буття. Протягом всього історичного розвитку людства індивід вбачав у природі, навіть у прояві її всемогутності, невід'ємний елемент свого існування. На сучасному етапі, внаслідок нерозумного втручання людини в природу, остання все більше починає проявляти себе як могутня

"кимось керована" сила, що зможе знищити все людство.

В останні двадцять років різко погіршилась екологічна ситуація, біосфера почала втрачати життєпридатність для людини, впливи зовнішнього світу почали накопичуватись в спадковості людей. Є дані про те, що "відплата" природи за порушення її законів на 30 відсотків вплинула на здоров'я людини. Сьогодні природні катаклізми забирають із життя десятки тисяч людей. Зростає частота їх проявів. Техногенні катастрофи стають нормою життя людської спільноти.

Становлення сучасної глобальної проблематики примусило дослідників зайнятися її типологізацією. Насамперед, якими мають бути критерії виділення глобальних проблем, яка їх ієрархія? Від правильної відповіді на ці питання залежить не тільки вибір рішень, а й долі багатьох народів світу.*Сьогодні можна виділити декілька наукових шкіл із своїми підходами до типологізації окреслених вище проблем*. Зокрема, Р. Хейлбронер, Р. Дюмон, О. Тоффлер та інші зводять всю палітру проблем до перенаселення планети, втрати нею ресурсів, порушення екологічної рівноваги. Я. Тінберген, В. Леонтьєв, М. Месарович та інші вбачають загрозу в економічному відставанні ряду країн. А. Печчеї, Е. Ласло висунули проблему "ідентичності" людини, її адаптації до умов середовища. Г. Кан, Дж. Фелпс, на відміну від інших, уже виділили 19 проблем. Дев'ять із них отримали в їх дослідженнях статус головних.

Аналіз та наступний синтез напрацьованого матеріалу дає підставу поділити глобальні проблеми на дві групи. До першої слід віднести ті, без вирішення яких неможливо розв'язати усі інші. Просто їх не буде кому розв'язувати. Людство зникне. До другої групи відносяться проблеми, від вирішення яких залежить прогрес людської цивілізації, але, в свою чергу, їх вирішення можливе тільки при концентрації зусиль усієї людської спільноти.

Дві групи глобальних проблем сучасності:

Перша група -*Проблеми, що загрожують існуванню всього людства*:

1. Запобігання термоядерній війні;
2. Запобігання забрудненню оточуючого середовища;

3. Запобігання виникненню нових епідеміологічно небезпечних хвороб.

Друга група -*Проблеми, вирішення яких забезпечує прогресивний розвиток людства*:

1. Непоновлюваність сировинних запасів;
2. Демографічний вибух;
3. Голод;
4. Використання ресурсів світового океану;
5. Подолання економічної відсталості країн;
6. Використання альтернативних джерел;
7. Освоєння космосу;
8. Перебудова міжнародних відносин.

Слід зазначити, що усі глобальні проблеми взаємозалежні, взаємообумовлені. їх розв'язання не може бути ізольованим одне від одного і розподіленим в якійсь хронологічній послідовності. Однак це не означає, що принцип "ієрархії", певної їх послідовності за своєю значущістю не діє. Він визначає пріоритети. Зокрема, збереження миру становить не тільки вищу соціальну цінність, а й попередню умову успішного розв'язання інших глобальних проблем. Припинення накопичення озброєнь вивільнило б величезні економічні ресурси, науково-технічний потенціал для практичного розв'язання інших проблем.

Остання чверть XX ст. характеризувалася різким погіршенням якості оточуючого людину природного середовища: забрудненням рік, озер, повітря, видовим збідненням флори і фауни тощо. Це свідчить про те, що протиріччя між суспільством і природою перемістилось у фазу взаємознищення. Суть сучасних екологічних протиріч - конфлікт між гігантськими темпами природоперетворюючої діяльності людської спільноти і процесами рівноваги в екосфері. Цей конфлікт створює реальну загрозу появи незворотних змін в природних системах, порушення основних механізмів життєзабезпечення людини.

Серед найбільш вживаних понять кінця XX ст. як в науці, так і в побуті

виявилось поняття "екологія", що походить від грецького слова oikos - житло, місце перебування. Термін був уведений у науковий обіг німецьким зоологом Ернстом Геккелем в XIX ст. Спочатку цей термін мав означати науку, яка вивчала б взаємовідносини живих організмів з навколишнім середовищем.

Науковий аналіз екологічної проблеми можливий, якщо її розглядати не як простий кількісний приріст екологічних порушень, що мали місце і в минулому. Якщо раніше несприятливі наслідки людської діяльності проявлялися локально, діяли самостійно і не викликали своєрідної "ланцюгової реакції", множинності впливу, то сьогодні аварія одного танкера з нафтою обертається не тільки екологічною, а й соціальною катастрофою для населення узбережжя. Створення нової техніки і застосування нових технологій в промисловому виробництві це такий соціотехнологічний монстр, до якого природа виявилася не готовою.

Екологічний діагноз стану планети свідчить про появу ще однієї важливої складової взаємовідносин людини і природи, а саме: зміни, що вносить людство у природу, набули глобального характеру. Природоперетворююча діяльність людей перетнула бар'єр дозволеного і стала впливати на біогеофізичну ситуацію на планеті. Прямим наслідком цього стало перетворення проблеми "людина - природа" в загальнолюдську, що безпосередньо зачіпає людину, її здоров'я, благополуччя. Проблема охорони природи переросла в проблему охорони оточуючого людину середовища.

В останній чверті XX ст. виникли питання в галузі охорони здоров'я, відтворення повноцінних індивідів тощо, на які наука не змогла дати однозначну відповідь. Зафіксовано значні зміни у генетичному матеріалі, з'явились хвороби, яких людство не знало і не виробило до них імунітету. Різко скоротився відсоток розумовоповноцінних людей. Складається ситуація, коли для народження дитини обов'язково необхідна сучасна лікарня, що є протиприродним явищем. В останні роки зростає число вроджених вад, в ряді країн скорочується середня тривалість життя. Смертність суттєво "помолоділа". Щодо можливих перспектив означених тенденцій, то думки вчених

розділились. Одні вважають достатнім для прогресивного розвитку планети 20-25 відсотків розумово повноцінної еліти, інші - що при такому показнику суспільство деградує уже в четвертому поколінні.

Друга група проблем різниться від першої критеріями систематизації, але аж ніяк не часом свого вирішення. Ряд із них частково вирішується на локальних рівнях національними спільнотами. Це, зокрема, демографічний вибух, голод, подолання економічного відставання. Інші - вирішуються у великих міжнародних програмах освоєння космосу, використання ресурсів світового океану та альтернативних джерел енергії. Перші роки нового тисячоліття започаткували процеси перебудови системи міжнародних відносин на інших ціннісних критеріях та створення великих регіональних утворень (Об'єднана Європа тощо), здатних більш ефективно відстежувати складні процеси в системі "людина - суспільство - природа".

Розв'язання глобальних проблем у кожному конкретному випадку має свою специфіку. Однак означені проблеми містять прикметник глобальні, а отже і причинно-наслідкові зв'язки, що дозволяють виробити певні узагальнені підходи, проекти, програми, зробити прогнози на майбутнє. У 80-ті роки XX ст. глобальні проблеми, що накопичувалися десятиріччями, застали людство зненацька. Це стало причиною формування песимістичних і реалістичних прогнозів розвитку людства. Зокрема, Дж. Форрестер, Д. Медоуза висунули ідею, що світ уже досяг верхньої межі народонаселення, виробництва і споживання невідновлюваних ресурсів, а людство опинилося перед загальною катастрофою. Група вчених із Голландії, Японії, Англії (Х. Лінненман, Й. Кайа, Й. Судзукі, Я. Тінберген, Е. Ласло, Д. Габора та інші) довели, що обмеженість джерел енергії, продуктів, мінералів тощо не абсолютна, а відносна і є наслідком структурних диспропорцій. В дослідженнях, що проводились в межах ОЕСР ("До повної зайнятості і стабільності цін") та проекту "Інтерфючерс" відзначено, що у недалекій перспективі не буде існувати фізичних меж економічного зростання. До цих висновків прийшли й експерти ООН.

У розв'язанні проблем голоду (за межею бідності перебуває понад 1 млрд. людей) дослідники з групи Д. Габора висунули чотири фундаментальні взаємозалежні підходи:

1. стримування попиту на продукти харчування шляхом посилення контролю за темпами приросту населення;
2. збільшення виробництва усіх видів продуктів;
3. перерозподіл прибутків на користь країн, що розвиваються;
4. зменшення втрат продуктів на всіх технологічних рівнях їх виготовлення.

Проблема використання природних ресурсів, забезпечення людства сировиною і енергією сьогодні трансформувалась в проблему їх ефективного використання, іншими словами, оптимального включення у виробничий процес. Тут, насамперед, пропонується широке використання альтернативних джерел енергії, безвідходні технології, стовідсоткова переробка сировини, екологічно чиста утилізація відходів з наступним виробництвом з них промислової продукції. Однак на перше місце тут слід поставити завдання перспективного використання невідновлюваних сировинних запасів та науковий пошук їх замінників.

На сьогодні немає дефіциту у футурологічних моделях розвитку людства, їх систематизація дозволяє звести останні до чотирьох найбільш розроблених теоретично обґрунтованих прогнозів:

1. реалістично-пошукового,
2. аналітичного,
3. нормативного,
4. прогнозу-застереження.

Тематика засідань Римського клубу та більшості міжнародних наукових конференцій з цього приводу свідчить, що певна перевага надається нормативному прогнозу та прогнозу-застереженню. Як зазначається у публіцистичних коментарях, нормативний прогноз покликаний "зваблювати майбутнім" і бути оптимістичним, а прогноз-застереження - повинен "залякувати майбутнім" і виглядати песимістичним. Іншими словами, сучасні

наукові футурологічні концепції і викладені в них ідеї ще не стали програмою дій для усього людства і виступають як ефективний засіб формування певних поглядів на означені проблеми, усвідомленої суспільної потреби в їх вирішенні.

2. Соціотехносфера: особливості розвитку.

Сучасний етап в розвитку науки і техніки, на думку багатьох авторів поставив людство перед вирішальним поворотом в його історії, порівняльним з переходом від варварства до цивілізації. Початок науково-технічної революції припав на 50-ті роки XX ст. Однак її передумови були закладені набагато раніше - на початку XX ст. фундаментальними відкриттями в природничих науках. В середині XX ст. прояснюються зміст досягнутого наукового потенціалу, його можливості у створенні принципово нової техніки.

Основними характеристиками розвитку промислового потенціалу стали:1. автоматизація виробництва,

2. впровадження обчислювальної техніки,

3. розвиток хімії,

4. використання досягнень фізики (напівпровідники, лазери, нові матеріали тощо),

5. освоєння космічного простору.

Однак, суть НТР була не в кількісних показниках нових машин і навіть не в різкому зростанні продуктивності праці, що забезпечило відчутний суспільний прогрес. Суть цього явища полягала в тому, що відбулося якісне перетворення усієї системи суспільної праці і буття. З одного боку, система машинного виробництва сформувалася як наслідок історичного становлення нової соціальної спільноти, а з іншого - людина виявилася елементом в системі машинного виробництва. Склалася ситуація, коли в полі культури з'явилася нова підсистема, до якої ні природа, ні людина не були готові. Ця підсистема не керувалася одним індивідом чи їх групою, вона ніби жила своїм "власним життям", бо відтворювалась усією соціальною спільнотою. З 60-х років XX ст. елементи цієї системи за їх функціональним впливом почали "розмножуватись" в геометричній прогресії і практично стали співмірними (за своїм енергетичним

впливом) із силами природи. Якщо до XIX ст. зв'язок "людина - природа" був прямим, то в кінці 70-х - на початку 80-х років XIX ст. з'явився потужний посередник - машинне виробництво. Людство і до сьогодні заклопотане проблемою харчування і не усвідомило, що створений ним посередник вимагає енергетичного харчування в тисячі разів більшого, ніж людина. Мало того, цей посередник захоплює території і ресурси, необхідні людині (вода, кисень, родючі землі тощо). Створена людиною система "соціальна спільнота - сукупність машин, техніка, технологія - природне середовище" у 80-х роках XX ст. окреслюється одним поняттям - соціотехносфера.

Соціотехносфера- це складний живий організм, який має свої закони функціонування, розвитку, містить в собі важкопередбачувані наслідки своєї самореалізації і вимагає системного наукового аналізу і контролю. Уже сьогодні вчені відзначають наявність у цьому організмі неявно виражених загрозливих для людства тенденцій.

З формуванням соціотехносфери завершується великий етап історичного розвитку. Змінюється не тільки рівень виробничих сил, але і характер взаємозв'язків індивідів, зміст людської праці і сама людина. Адже сучасне машинне виробництво досягло такої досконалості, що на перший погляд важко визначити "хто у кого" на службі: машина у людини, чи людина у машини.

Прискорення прогресу у системі "людина-техніка-природа" - це не просто стрімке зростання кількісних характеристик. З точки зору логіки екстенсивного мислення у XIX ст. так і уявлявся розвиток суспільства. Однак сьогодні стало зрозуміло, що розширення кількісних параметрів "технологічної" цивілізації не розв'язує проблему її перспективного розвитку, а сам виробничо-некоеволюційний спосіб взаємодії суспільства і природи слід змінити не в майбутньому, а тепер. Крім того, такий традиційний підхід не відслідковує зворотного зв'язку впливу накопиченої техніки та її технології на саме людство і окремого індивіда зокрема. Природа планети не може бути пасивною до появи нового "суб'єкта" не стільки її перетворення і використання, скільки знищення. Тільки тепер людство усвідомило, що природа - це щось складніше, ніж проста

сума земної тверді, рослинного та тваринного світу. Це щось набагато складніше, здатне до самозахисту. Усвідомлення нової ситуації, пов'язаної зі створенням технологічного суспільства і його переходом в інформаційне, вимагає коеволюції суспільства, природи, ноосфери.

Коеволюція- це подальший прогресивний розвиток суспільства з сучасною соціотехносферою в біосферосумісній формі. Коеволюція - це входження людини в нове соціокультурне поле на принципах сумісності, взаємності, співучасті.

Такий підхід вимагає кооперативного соціоприродного розвитку: не автономний розвиток окремо досоціальних і соціальних складових в соціотехносфері, а їх коеволюція на інтенсивному шляху розвитку. Причому інтенсифікація цього процесу пов'язана із свідомим, необхідним включенням техносфери в максимально природоохоронній формі. При такій умові розвиток окремо техносфери буде відбуватися у найбільш оптимальній формі, бо остання враховує не тільки інтереси і потреби соціальної форми матерії, а й сфокусований через соціум розвиток природи. Мова йде про принципово нову екофільну стратегію людської діяльності, в якій техногенні зміни не можуть випереджувати усвідомлення їх наслідків.

Як зазначено вище, техносфера сьогодні споживає енергії набагато більше, ніж весь соціум. Наука не дає однозначної відповіді, де межа кількісного розширення техносфери. Скільки машин, механізмів можуть співіснувати із сучасним соціумом, взаємодоповнювати одне одного. Техносфера не тільки вимагає енергії, вона сотнями тисяч забирає людські життя. Щорічно лише в автомобільних аваріях у світі гине понад 1 млн. людей. Якщо до цього додати техногенні катастрофи, захворювання, пов'язані з виробничою діяльністю, опосередковані наслідки сучасного машинного виробництва, то ця цифра перевищуватиме 10 млн. чоловік. Аналіз кількісних показників свідчить, що людство вичерпало ліміт екстенсивного розвитку техносфери. Потрібні принципово нові теоретично обґрунтовані підходи як до проблеми кількісного обмеження нових виробництв (розробки родовищ,

всезростаючого насичення машинного парку тощо), так і до суб'єкта їх вирішення - людини. Шлях розв'язання проблеми - створення машин нового покоління, сумісних з людьми, високопродуктивних, із на порядок меншим рівнем споживання енергії на одиницю часу чи одиницю виробленої продукції. Розв'язання проблем XXI ст. сьогодні безпосередньо пов'язане з істотними змінами у соціотехносфері.

3. Культура як необхідна і достатня умова розв'язання глобальних проблем.

Оскільки глобальні проблеми визначають майбутнє людства, то методологічно правильно буде вияснити, що собою являє індивід в новому соціокультурному полі початку XXI ст. Вивченням сутності людини займалися різні науки. Ще в епосі про Гільгамеша людина наділена духовним (душа) і матеріальним (тіло) началами. З того часу минули десятки віків, а людина і до сьогодні залишилася загадкою.

На кожному новому витку історії людина пізнає про себе щось нове постільки, поскільки змінюється сам індивід. Освоєння нею матеріального світу, його законів - це тріумф інтелекту. Але цей тріумф, як у свій час зазначив один із видатних фізиків XX ст. М. Борн, є одночасно і трагічною помилкою здорового глузду. Людське усвідомлення суттєвих змін буття часто відстає від реально отриманих практичних результатів. Класичний приклад. Значення наслідків використання атомної зброї людство усвідомило лише після її застосування, а використання "мирного атому" - після Чорнобильської катастрофи. Отже, не лише окремим індивідам, але й цілим людським спільнотам притаманно помилятися в прийнятті далекосяжних рішень.

Однак, перш ніж відповісти на питання про роль культури у структурі сучасних глобальних проблем, слід уяснити концептуальні засади самого питання:

1. Насамперед, глобальні проблеми не породжені природою - вони продукт діяльності людини.

2. Культура як феномен буття і самореалізації індивідів сприяла поступовому

формуванню глобальних проблем.

3. Без людини культура мертва, а її матеріальні цінності стають елементами ландшафту обезлюдненої планети.

В той же час чим швидше розвивається історія, чим більше соціально значущих змін відбувається в одиницю часу, тим помітнішими є відмінності між поколіннями, тим складнішими стають механізми трансформації культури від одних поколінь до інших, тим вибірковішим є ставлення нових поколінь до культурних надбань попередніх.

Усвідомлення значущості глобальних проблем сьогодні не забезпечує вирішення їх завтра. Отже, чи дійсно культура може стати як необхідною, так і достатньою умовою оптимального розвитку соціотехносфери? Ця гіпотеза близька за формою (але не за змістом) до тези "Краса спасе світ". Однак історія XX ст. свідчить про протилежне. Світ системно знищує залишки "краси". Насамперед, культура - це все, що створено людством протягом усієї своєї історії. Цим ми окреслюємо її структуру, а не зміст. Терміни "культурна людина", "культурна держава" чи "соціальна спільнота" фіксують статичні параметри оволодіння цих суб'єктів надбаннями культури. Однак це не значить, що надбання культури (такі, як гуманізм, миролюбність, збереження пам'яток культури тощо) оволоділи свідомістю суб'єктів.

Тоді і тільки тоді, коли культура оволодіє свідомістю людей, а культурність стане нормою співжиття індивідів, вона стане як необхідною, так і достатньою умовою розв’язання глобальних проблем.

Культура - це насамперед прогресивний розвиток людства. Глобальні проблеми є наслідком культурного розвитку і одночасно виступають його гальмом. Культурний процес як самодостатній самооптимізується через систему зворотних зв'язків, які виконує індивід чи індивіди. Останні саморегулюються в планетарному соціокультурному полі. З точки зору теорії систем таке утворення самодостатнє для кореляції тих чи інших флуктуацій, якими є глобальні проблеми XX-XXI ст. Однак академік В.І. Вернадський не випадково зазначав, що людство з його прискореним темпом розвитку – це

"нова небувала геологічна сила". Людина - суб'єкт її лідерства і бере на себе не лише моральну, а й правову відповідальність як по відношенню до власного життя, так і до всього сущого на планеті Земля. Сьогодні постає питання, чи відповідає призначення людини її екологічній, загальнолюдській культурі, чи здатна вона спрогнозувати наслідки своєї діяльності?

Рональд Хіггінс - один із керівників лондонської школи економічних досліджень, філософ, соціолог, дипломат в 1978 р. видав книжку "Сьомий ворог". В праці Р. Хіггінса зроблений прогноз на 20 років.

„Зростання конфронтацій між Півднем і Північчю...У великих містах Півночі (в тому числі і радянських) потужна терористична організація, що виступає від імені народів Півдня, проводить постійні атаки на найбільш вразливі ділянки північних міст – системи комунікацій, транспорт, водозабезпечення” /Рональд Хіггінс/.

Це було написане у 1978 р.! Слід зазначити, що передбачення Хіггінса, на жаль, справдилися. Отже, сучасний рівень наукового пізнання світу, нових тенденцій в його розвитку може бути не тільки прогнозований, а й скоригований у напрямку, необхідному усій людській спільноті.

В умовах глобалізації усього суспільного життя потрібні не тільки знання про людину, які дає наука, а й знання самої людини. Людина поступово повертається до інтуїтивного сприйняття сутності. В її діях утверджується провіденціальне. Це відношення живого до живого, що формується мистецтвом, людським братством, спільністю людини і природи.

На сучасному етапі свого розвитку людство як єдине ціле зіткнулося із завданням всесвітньо-історичного виміру - знайти і відпрацювати соціально-політичну, економічну тощо "технологію" вирішення глобальних проблем, усунути можливі негативні наслідки у функціонуванні соціотехносфери, що уже діють сьогодні. Завдання складне, тому, що поряд з прогресивними тенденціями у розвитку людської спільноти існують, а часто і посилюються, негативні прояви цього процесу. Людська спільнота неоднорідна. Вона насичена різними етносами, які сповідують різні цінності і по-різному бачать

своє майбутнє. Втіхою тут може бути думка, що понад двадцять століть людство живе в умовах постійних катаклізмів і надій. Як говорив Еліот: "Де та мудрість, яку ми втратили в знанні? Де ті знання, що ми втратили в інформації?"

Отже, можна зробити такий загальний висновок: протягом останніх двох десятиріч глобальні проблеми світового розвитку перебувають у центрі уваги науковців і політиків. Вони обговорюються на міждержавних рівнях, в міжнародних організаціях. Шкала поглядів на їх розв'язання охоплює все, що можна розмістити між крайніми межами - оптимізмом і песимізмом. Не оминають цю проблему і засоби масової інформації, часто подаючи її складові як певну сенсацію, яка не має нічого спільного з науковим аналізом майбутнього розвитку людства. Крім того існує побутовий рівень усвідомлення глобальних проблем, який асоціюється з якоюсь вселенською катастрофою.

Специфіка глобальних проблем полягає в тому, що вони, маючи всезагальний характер, проявляються спочатку на якомусь локальному і навіть індивідуальному рівні. В доповіді Римському клубові його президент А. Печчеі (1980 р.) зазначив, що світ став більш складним і менш стійким, володіє меншими сировинними запасами і енергетичними ресурсами. Понад 1 млрд. населення перебуває за межею бідності. Потреба об'єднання всіх народів для вирішення спільних проблем є необхідною умовою прогресу людства. Сьогодні слід відмовитись від національного егоїзму та розвивати почуття єдиної людської спільноти.

Контрольні питання

1. Розкрийте зміст поняття "глобальні проблеми сучасності".
2. Чому глобальні проблеми виникли тільки в XX ст.?
3. Охарактеризуйте сучасні підходи до класифікації глобальних проблем сучасності.
4. Які ви знаєте глобальні проблеми сучасності?
5. В чому полягає складність розв'язання глобальних проблем?
6. Що Ви розумієте під поняттям "соціотехносфера"?

7. Чи зможе людство відмовитись від сучасних благ цивілізації і повернутись в лоно природи і чому?

8. Культура і культурність - це тотожні чи різні поняття?

9. Розкрийте роль культури у розв'язанні глобальних проблем сучасності.

9. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Методичне забезпечення

1. Захара І. Лекції з історії філософії. – Львів, 1997.
2. Ільїн В.В., Кулагін Ю.І. Актуальні проблеми сучасності / Філософія: підручник для вищих навчальних закладів. – ч.1, 2. – К., 2002.
3. Гордер Ю. Світ Софії. Роман про історію філософії. – Львів, 1997.
4. Горський В.С. Історія української філософії: навч. Посібник. – К., 1996.
5. Гусєв В. ”Історія західноєвропейської філософії XV-XVII ст.”. Курс лекцій. – К., 1994.
6. В.Касьян Філософія. Відповіді на питання екзаменаційних білетів. Навч. посібник - К., 2006.
7. Карась А. Філософія: предмет та історія: Текст лекцій. – Львів, 1994.
8. Кримський С. Запити філософських смислів. – К., 2002.
9. Кондзьолка В.В. Платон: філософія добра // Платон. Діалоги. – К., 1995. – С. 5-20.
10. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. – Мюнхен-Львів, 1995.
11. Пашук А. Філософський світоглядІванаФранка. – Львів, 2007.
12. Петрушенко В.П. Основи філософських знань: курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації. – Львів, 2003.
13. Петрушенко В. Л. Тлумачний словник основних філософських термінів. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2009.
14. Подольська Є.А.. Кредитно-модульний курс з філософії. – К.,2006.
15. Предмет і проблематика філософії: Навчальний посібник. За заг. ред. М.Скринника і З.Скринник.-– Львів, 2001.
16. Рассел Б. Історія Західної філософії. – К.,1995.
17. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки. - http://litopys.org.ua/jruss/russ.htm
18. Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. Хрестоматія: Навч.

посібник. – К., 1996.

Рекомендована література

Базова

1. Антология мировой философии. – М., 1969. – Т. 1.
2. Аристотель. Сочинения // Аристотель. – В 4 т. – М., 1975.
3. Арістотель. Нікомахова етика / Арістотель. – К., 2002.
4. Арістотель. Політика / Арістотель. – К., 2003.
5. Архимед. Послание к Эратосфену: О механических теоремах // Архимед. Соч. М., 1962.
6. Асмус
7. В.Ф. Античная философия / В.Ф.Асмус. – М., 1976.
8. Асмус В.Ф. Декарт / В.Ф.Асмус. – М., 1956.
9. Ахутин А.В. Понятие «природа» в античности и в Новое время («фазис» и «натура») / А.В.Ахутин. – М., I988.
10. Башмакова И.Г. Лекции по истории математики в Древней Греции: историко-математические исследования / И.Г.Башмакова. – М.,1958. Вып. XI.
11. Бердяев Н.А. О назначении человека / Н.А.Бердяев. – гл.3. – М., 1993.
12. Бернал Дж. Наука в истории общества / Дж.Бернал. – М., 1956.
13. Бутаков В.А. Основные формы движения материи и их взаимосвязь в свете современной науки / В.А.Бутаков. – М., 1974.
14. Быстрицкий Е.К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие / Е.К.Быстрицкий. – К., 1991.
15. Бэкон Фр. Великое Восстановление Наук / Ф.Бэкон // Сочинения: В 2 т. – М., 1971.
16. Галилей. Избранные труды / Г.Галилей: В 2 т. – М., 1964.
17. Гегель Г. Лекции по истории философии / Г.Гегель. – СПб., 1993.
18. Губерський Л.В. Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення) : навч. посіб. / За ред. акад. НАН Україні Л.В.Губерського. – К.: Знання, 2009.
19. Гуревич П.С. Философская антропология / П.С.Гуревич. – М.,1997.

20. Гуревич П.С. Человеческая субъективность / П.С.Гуревич // Философская антропология. – М., 1997.
21. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Д. Лаэртский. – М., 1979.
22. Доброхотов А.Л. Категория бытия в классической западноевропейской философии / А.Л.Доброхотов. -М., 1986.
23. Дубровский Д.И. Проблема ідеального / И.Д.Дубровский. – М., 1983.
24. Евклид. Начала / Евклид. – М.; 1948. Кн. I – VI.
25. Загадка человеческого понимания. – М.,1991.
26. Ильенков Э.В. Идеальное и идеал / Ильенков Э.В. // Философия и культура. - М.,1991.
27. Історія філософії: Підручник / за ред. Володимира Івановича Ярошовця – К., 2002.
28. Карпов М.М. Смысл жизни человека / М.М.Карпов. – Ростов-на-Дону. –1994.
29. Кедров Б.М. Эволюция понятия материи в философии и естествознании / Б.М.Кедров // Вопросы философии. – 1975. – №8.
30. Кессиди Ф.Х. От мифа к логосу / Ф.Х.Кессиди. – М., 1972.
31. Короткий довідник з історії філософії: від витоків до середини XIX століття / За ред. Т.Д. Пікашової та В. Л. Чуйка – К., 1997.
32. Крымский А.Б. Контуры духовности: новые аспекты идентификации // Вопросы философии. – 1992. – № 12.
33. Куличенко В.В., Черныш А. М. Философия: учебник для высших учебных заведений / Владимир Викторович Куличенко, Алексей Михайлович Черныш. – Тернополь: Підручники і посібники, 2008. – 576 с.
34. Легостаева О.Ф. О взаимосвязи языка и мышления / О.Ф.Легостаева // Философские науки. –1990. – №2.
35. Леонардо да Винчи. Избранные естественонаучные произведения / Леонардо да Винчи. – М.,1955.
36. Лой А.М. Проблема свідомості: історичність досвіду / А.М.Лой // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №7.

37.Локк Дж. Избранные философские произведения / Дж.Локк: В 2 т. – М., 1980.
38.Лосев А.Ф. История античной философии / А.Ф.Лосев. – М., 1989.
39.Лукреций. О природе верей / Т.Лукреций. – М., 1983.
40.Майоров Г.Г. Теоретическая философия Готфрида В.Лейбница / Г.Г.Майоров. – М., 1973.
41.Марк Аврелий. Размышления / М.Аврелий. – М., 1985.
42.Марков Б.В. Психосоциогенез сознания // Марков Б.В. Философская антропология. – СПб, 1997.
43.Марков М.А. О природе материи / М.А.Марков. – М., 1976.
44.Мислителі німецького Романтизму / Упор. Леонід Рудницький та Олег Фешовець. – Івано-Франківськ: Вид-во «Лілея-НВ», 2003. – 588 с.
45.Михаилов Ф.Т. Общественное сознание и сознание индивида / Ф.Т.Михаилов. – М.,1990.
46. Мозговий Л.І., Бичко І.В., Додонов Р.О. та ін. Філософія. Кредитно-модульний курс. Навч. посіб. / За ред. Р.О.Додонова, Л.І.Мозгового. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 456 с.
47.Николай Кузанский. Сочинения / Н.Кузанский: В 2 т. – М., 1979.
48. Огородников В.П. Познание и необходимость / В.П.Огородников. – М., 1985.
49.Орлов С.В. История философии / С.В.Орлов. – СПб., 2006.
50.Петрушенко В.Л. Філософія: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти I-IV рівнів акредитації / В.Л.Петрушенко. – К.: Каравела, 2001.
51.Платон. Бенкет / Платон. – Л.: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005.
52.Платон. Діалоги / Платон. – К.: Основи, 1995.
53.Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса / И.Пригожин, И.Стенгерс. – М.,1986.
54.Проблема сознания в современной западной философии. - М., 1989.
55.Рассел Б. Історія західної філософії / Б.Рассел. – К.: "Основи", 1995.
56.Рассел Б. Історія західної філософії / Б.Рассел. – К.: Основи, 1995.

57. Реале Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней / Д.Реале, Д.Антисери. – В 4т. – СПб., 1994-1997.
58. Секст Эмпирик. Сочинения / С. Эмпирик. – М., 1975.
59. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П.Сорокин. – М.,1991.
60. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / П. Тейяр де Шарден. – М., 1987.
61. Тіт Лукрецій Кар. Про природу речей / Тіт Лукрецій Кар // Антична література: хрестоматія. – К., 1968. – С.407-415.
62. Філософія. Курс лекцій. – К., 1993.
63. Філософія: Хрестоматія: навч. посіб. для бакалаврів фізико-математичних та природничих спеціальностей / О.В.Комар, А.А.Кравчук, О.В.Руденко та ін.; загальна ред. докт. філософ. н., проф. Добронравова. – К:, 2010.
64. Франк С. Духовные основы общества / С.Франк. – М., 1992.
65. Франкл В. Человек в поисках смысла / В.Франкл. – М.,1990.
66. Фрейд З. Психология бессознательного / З.Фрейд. – М.,1989.
67. Хайдеггер М. Бытие и время / М.Хайдеггер. – М., 1997.
68. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии / А.Н. Чанышев. – М., 1986.
69. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии / А.Н.Чанышев. – М., 1991.

Допоміжна

1. Августин Святий. Сповідь / Августин Святий. – К.: Основи, 1996.
2. Аквінський Т. Коментарі до Арістотелевой «Політики» / Т.Аквінський. – К.: Основи. – 2003.
3. Библия. Книги Священного писания Старого и Нового заветов. – М., 1968.
4. Боецій. Розрада від філософії / Боецій. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2002.
5. Бэкон Ф. Великое восстановление наук. Сочинения / Ф. Бэкон. – В 2т. – М., 1972.
6. Бэкон Ф. Сочинения. Новый Органон / Ф. Бэкон. – В 2т. – М., 1972.
7. Василій Великий. Морально-аскетичні твори / Василій Великий. – Л. : Свічадо, 2007.

8. Гегель Г. Энциклопедия философских наук / Г.Гегель. – В 3 т. – М., 1974-1977.
9. Гегель. Г. Феноменологія духу / Г.Гегель. – К., 2004.
10. Гегель. Кто мыслит абстрактно? / Г.Гегель // Работы разных лет. В 2 т. – М., 1972. – Т.1.
11. Гельвецій К.А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / К.А.-Гельвецій. – К., 1994.
12. Гоббс Т. Левіафан / Томас Гоббс. – К., 2000.
13. Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения / А.Х.Горфункель. – М., 1980.
14. Гулыга А. В. Немецкая классическая философия / А.В.Гулыга. – М., 1986.
15. Гуревич А. Я. Проблемы средневековой народной культуры / А.Я.Гуревич. – М., 1991.
16. Данте Алигьери. Божественная комедія / Данте Алигьери. – М., 1992.
17. Декарт Р. Метафізичні розмисли / Р.Декарт. – К.: Юніверс, 2000.
18. Декарт Р. Міркування про метод / Р.Декарт. – К.: Тандем, 2001.
19. Джеймс В. Що таке прагматизм / В.Джеймс. – К., 2000.
20. Дільтей В. Виникнення герменевтики / В.Дільтей // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія. – К., 1996.
21. Зарубіжна філософія XX століття. – К., 1993.
22. Камю А. Бунтующий человек / А.Камю. – М., 1990.
23. Кант І. Критика чистого розуму / І.Кант. – К., 2000.
24. Кант І. Пролегомени до кожної майбутньої метафізики. – К., 2005.
25. Карнап Р. Преодоление метафизики логическим анализом языка // Вестник МГУ", сер. 7 "Философия", № 6, 1993, с. 11-26.
26. Короткий довідник з історії філософії: від витоків до середини XIX століття / За ред. Т.Д. Пікашової та В. Л. Чуйка – К., 1997.
27. Кузанский Н. Об ученом незнании. – Соч. 2-х т. – М., 1979 – Т.1.
28. Культура эпохи Возрождения и Реформации. – М., 1981.
29. Кун Т. Структура научных революцій / Т.Кун. – М., 1975.

30. Кьеркегор С. Страх и трепет / С. Кьеркегор. – М., 1993.
31. Леві-Строс К. Структурна антропологія / К.Леві-Строс. – К., 1997.
32. Лейбниц Г.В. Монадология // Соч. в 4 т. – М., 1982. – Т.1 /
33. Ліотар Ж.-Ф. Постмодерністська ситуація / Ж.-Ф. Ліотар // Після філософії: кінець чи трансформація? – К., 2000 – С.71-90.
34. Лок Д. Два трактати про врядування / Д.Лок. – К., 2001.
35. Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения /А.Ф.Лосев. – М., 1978.
36. Маркс К. Тезисы о Фейербахе // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т.3.
37. Монтень М. Опыты / М.Монтень. – М., 1992.
38. Мор Т. Утопия / Т.Мор. – М., 1978.
39. Нарский И. С. Западноевропейская философия XVII века / И.С.Нарский. – М., 1974.
40. Ніцше Ф. Так казав Заратустра / Ф. Ніцше. – К., 1993.
41. Паскаль Б. Думки / Б.Паскаль // Філософська думка: український науково-теоретичний часопис. – К., 2009. – № 5. – С. 114–139.
42. Поппер К. Логика и рост научного знания / К.Поппер. – М., 1983.
43. Рікер П. Конфлікт інтерпретацій // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. – Л.,1996.
44. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду / Ж.Ж.Руссо. – К., 2001.
45. Соколов В.В. Европейская философия XV-XVII векав / В.В.Соколов. – М., 1984.
46. Соколов В.В. Средневековая философия / В.В.Соколов. – М., 1979.
47. Соловьев Э. Ю. Прошлое толкует нас / Э.Ю. Соловьев. – М., 1991.
48. Спиноза Б. Этика // Избр. произв.: В 2 т. – М., 1957, – Т.2 .
49. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат / Бенедикт Спіноза. – К., 2005.
50. Федотов Г. П. Социальное значение християнства / Г.П.Федотов // Философские науки. – 1991. – № 3.
51. Фейербах Л. Основные положения философии будущого / Л. Фейербах // Избр. филос. произв.: В 2 т. – М., 1995. – Т.1.

52. Фихте И.Г. Наукоучение в его общих чертах // Фихте И.Г. Соч. в 2-х т. – СПб.: Мифрил, 1993. – Т.2. – С.771– 789.
53. Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення) : навч. посіб. / за ред. акад. НАН Україні Л.В.Губерського. – К.: Знання, 2009.
54. Філософія: Хрестоматія : навч. посіб. для бакалаврів фізико-математичних та природничих спеціальностей / О.В.Комар, А.А.Кравчук, О.В.Руденко та ін.; загальна ред. докт. філософ. н., проф. Добронравова. – К:, 2010.
55. Фіхте Й.Г. Промови до німецької нації / Й.Г.Фіхте. – Івано-Франківськ. – Вид-во "Лілея-НВ", 2003. – С. 110–134.
56. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии / А.Н.Чанышев. – М., 1991.
57. Шеллинг Ф.В.Й. Натурфилософия // Шеллинг Ф.В.Й. Сочинения в 2 т. – М.: “Мысль”, 1989. – Т.2. – С.472-495.
58. Шеллінг Ф.В. Про відношення образотворчих мистецв до природи // Мислителі німецького Романтизм. – Івано-Франківсь. – Вид-во "Лілея-НВ", 2003. – С. 364–372.

Інформаційні ресурси

1. http://filosof.historic.ru/
2. http://pidruchniki.ws/filosofiya/
3. http://freephilosophy.net/
4. http://www.lib.ru/FILOSOF/
5. http://www.gumer.info/...Buks/.../index_philos.ph.
6. http://www.philosophy.ua/